

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

АРХЕОН: часопис Архива Војводине

Год. 6, бр. 6, 2023.

Издавач

Архив Војводине, Нови Сад

Главни и одговорни уредник

Др Небојша Кузмановић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Одговорни уредник годишта

Др Борис Булатовић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Редакција

Др Михаил Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија)

Др Чарлс Фаруђа, Национални архив Малте, Рабат (Малта)

Др Горан Васин, Универзитет у Новом Саду (Србија)

Др Драгана Катић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Др Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин (Србија)

Др Марош Мелихарек, Универзитет „Павел Јозеф Шафарик“, Кошице (Словачка)

Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Мр Александра Пијук-Пејчић, Хисторијски архив Сарајево (Босна и Херцеговина)

Дизајн корица

Татјана Цавнић

УДК

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Часопис излази једном годишње.

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 6, бр. 6



АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2023.

ARHEON: journal of the Archives of Vojvodina

Vol. 6, No. 6, 2023

Publisher

Archives of Vojvodina, Novi Sad

Editor-in-chief

Nebojša Kuzmanović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editor of the Volume

Boris Bulatović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editorial Board

Mikhail Larin, PhD, Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)

Charles J. Farrugia, PhD, National Archives of Malta, Rabat (Malta)

Goran Vasin, PhD, University of Novi Sad (Serbia)

Dragana Katić, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Filip Krčmar, PhD, Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

Maroš Melichárek, PhD, Pavol Jozef Šafárik University, Košice (Slovakia)

Dejan Jakšić, Mgr., Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Aleksandra Pijuk-Pejčić, Mgr., Sarajevo Historical Archives (Bosnia and Herzegovina)

Cover Design

Tatjana Cavić

UDC

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Journal is published annually.

САДРЖАЈ

АРХИВИСТИКА

Др Татјана Д. Гернович / Татьяна Д. Гернович

Белоруски државни универзитет, Минск (Белорусија) / Белорусский государственный университет, Минск (Беларусь)

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ:
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ АДМИНИСТРАТИВНЫХ
АРХИВОВ И РУКОПИСНЫХ БИБЛИОТЕЧНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ
В СВЯЗИ С ЗАКЛЮЧЕНИЕМ РИЖСКОГО МИРНОГО ДОГОВОРА
1921 Г. РОССИЕЙ И УКРАИНОЙ С ПОЛЬШЕЙ / НАЦИОНАЛНО
ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ: УТВРЂИВАЊЕ ВЛАСНИШТВА
НАД АРХИВИМА ОРГАНА УПРАВЕ И РУКОПИСНИХ
БИБЛИОТЕЧКИХ ЗБИРКИ У ВЕЗИ СА ЗАКЉУЧЕЊЕМ
РИШКОГ МИРА ИЗ 1921. ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ, УКРАЈИНЕ И ПОЉСКЕ ... 15

Др Филип Крчмар

Историјски архив Зрењанин (Србија)

БЕЧ(КЕРЕЧ)КА АРХИВСКА ГРАЂА: ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ
У ИЗРАДИ ОНЛАЈН ИНФОРМАТИВНИХ СРЕДСТАВА 37

Снежана Каљевић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ЗАВОД ЗА ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ „НОВИ САД”
СА ПОТПУНОМ ОДГОВОРНОШЋУ – НОВИ САД
(1961–1977), 1946–1978 89

Дејан Милутиновић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ЕВРОРЕГИОНИ КАО МОГУЋНОСТ ПРЕКОГРАНИЧНЕ
САРАДЊЕ АРХИВА И ДРУГИХ УСТАНОВА КУЛТУРЕ У СВЕТЛУ
ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТЕРИТОРИЈУ
АП ВОЈВОДИНЕ 97

ИСТОРИОГРАФИЈА

Др Снежана Б. Алексић

Универзитет МБ, Београд (Србија)

ВОЈНА ГРАНИЦА У СРЕМУ У XVIII ВЕКУ –

ВОЈНОГРАНИЧАРСКО МЕСТО ГОЛУБИНЦИ 113

Зоран Вељановић

Музеј Војводине, Нови Сад (Србија)

СРПСКО НАРОДНО ВЕЋЕ У ПАНЧЕВУ И

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ВОЈВОДИНЕ СРБИЈИ 1918 135

Мирослав В. Јаћимовић – Жељко Радаковић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

АВИЈАТИЧАРСКО ВОЈНО ГРОБЉЕ У НОВОМ САДУ 181

Марко Марковић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

КРИМСКА КАМПАЊА ОД ИСКРЦАВАЊА У

КАМАЛИТСКОМ ЗАЛИВУ ДО ПАДА СЕВАСТОПОЉА 199

Др Каират Алимгазинов – Др Гуљбану С. Жугенбајева / Кайрат Ш.

Алимгазинов – Гуљбану Саламадиновна Жугенбаева

Архив Председника Републике Казахстан, Алмајти – Казашки национални

универзитет „Ал-Фараби”, Алмати (Казахстан) / Архив Президента

Републике Казахстан, Алматы – Казахский национальный университет им.

аль-Фараби, Алматы (Казахстан)

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У УЗРОКО-ПОСЛЕДИЧНОЈ ПРОЈЕКЦИЈИ

ДОГАЂАЈА У КАЗАХСТАНУ 1916. ГОДИНЕ / ПЕРВАЯ МИРОВАЯ

ВОЙНА В ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННОЈ ПРОЕКЦИИ СОБЫТИЙ

1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ 227

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Небојша Мићић – Радован Сремац

Музеј наивне уметности „Илијанум”, Шид (Србија)

ПРИЛОГ ЗА ПОРЕКЛО И РОДОСЛОВ МИЛАНКОВИЋА ИЗ ДАЉА 241

ПЕДАГОГИЈА И ЕДУКАЦИЈА У УСТАНОВАМА

Симка Вукојевић

Природњачки музеј у Београду (Србија)

ПРИЧЕ КОЈЕ МЕЊАЈУ СВЕТ –

КОМУНИКАЦИЈА МУЗЕЈСКОГ САДРЖАЈА

НА ПРИМЕРУ ИЗЛОЖБЕ „ЕВОЛУЦИЈА” 253

Драгана Вучићевић

Природњачки музеј у Београду (Србија)

КАД ЕКСПОНАТИ ПРОГОВОРЕ: ПОЧЕЦИ УВОЂЕЊА

ДИЈАЛОШКЕ МЕТОДЕ У СТРУЧНА ВОЂЕЊА НА ПРИМЕРУ

ТРИ ОДАБРАНЕ ГРУПЕ ТОКОМ ИЗЛОЖБИ

У ПРИРОДЊАЧКОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ 275

ПРАВНЕ НАУКЕ

Зорица Барош

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ЉУДСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА 297

ИЗВЕШТАЈИ О АКТИВНОСТИМА И ПРИКАЗИ

Др Љубиша Б. Васиљевић

Народни музеј Крушевац (Србија)

Приказ књиге: Александра Савић и Снежана Јарић, ХИЛАНДАРСКИ

МЕДИЦИНСКИ КОДЕКС И СРПСКА СРЕДЊОВЕКОВНА МЕДИЦИНА,

Природњачки музеј у Београду, Београд 2023, 132 стр. 321

Др Будимир Алексић

Историјски институт Црне Горе, Подгорица (Црна Гора)

Приказ књиге: ДОСИЈЕ ШТЕДИМЛИЈА, приредили Вељко Ђурић

Мишина и Блажо Ђуровић, Архив Војводине, Нови Сад 2023, 599 стр. 325

Др Валентина Чизмар

Факултет за европске њравно-ѡлиѡичке студије, Београд (Србија)

ГЕОПОЛИТИЧКЕ, КУЛТУРОЛОШКЕ И ИСТОРИЈСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ
У КЊИЗИ ЕСЕЈА НЕБОЈШЕ КУЗМАНОВИЋА (приказ књиге: Небојша
Кузмановић, ВИЂЕЊА И УВИЂАЊА: СЕЂАЊА, ОБРАЂАЊА,
ПОРУКЕ, Културни центар Новог Сада, Нови Сад 2021, 272 стр.) 331

Душан Гутеша

Државни архив Србије, Београд (Србија)

Приказ књиге: Ференц Немет и Милан Миѡић, СРБИ У БАНАТУ (1411–
1594): ДВА ЕСЕЈИСТИЧКА ПОГЛЕДА, Историјски архив Зрењанин –
Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин 2022, 170 стр..339

Мр Дејан Јакшић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Приказ књиге: Ђезе Бордаш и Агила Бордаш, ВЕЛИКИ КАНАЛ: ДЕЛО
ЈОЖЕФА КИША = BORDÁS GYŐZŐ, BORDÁS ATTILA, CSATORNA
SZÜLETETT: KISS JÓZSEF MŰVE, Културни центар Војводине „Милош
Црњански” – Издавачка кућа „Тиски цвет”, Нови Сад 2022, 116 стр. 343

Маја Видовић

Клуб историчара „Посавина”, Шамац, Република Српска (Босна и Херцеговина)

Приказ књиге: Урош Миливојевић, СУПРУГЕ СРПСКИХ ВЛАДАРА
ИЗ ДИНАСТИЈЕ КАРАЂОРЂЕВИЋА И ОБРЕНОВИЋА,
БИГЗ школство, Београд 2021, 334 стр. 349

Јелка Тинтор

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

ПРОЈЕКАТ И ИЗЛОЖБА УТОЧИШТЕ У РАВНИЦИ.
ГРЦИ У АУТОНОМНОЈ ПОКРАЈИНИ ВОЈВОДИНИ 1945–1949.. . . . 353

Упутство сарадницима 355

CONTENTS

ARCHIVAL SCIENCE

Tatsiana D. Hiarnovich, PhD

Belarusian State University, Minsk (Belarus)

- NATIONAL DOCUMENTARY HERITAGE: DETERMINING
THE OWNERSHIP OF ADMINISTRATIVE ARCHIVES AND
MANUSCRIPT LIBRARY COLLECTIONS IN CONNECTION
WITH THE CONCLUSION OF THE RIGA PEACE TREATY
OF 1921 BETWEEN RUSSIA, UKRAINE, AND POLAND 15

Filip Krčmar, PhD

Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

- AUSTRIAN STATE ARCHIVES AND ITS HOLDINGS
RELATING TO GROSS-BETSCHKEREK: A GOOD EXAMPLE
OF ONLINE SEARCH TOOLS 37

Snežana Kaljević

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- INSTITUTE FOR ECONOMIC DEVELOPMENT “NOVI SAD”
WITH FULL RESPONSIBILITY – NOVI SAD (1961–1977), 1946–1978 89

Dejan Milutinović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- EUROREGIONS AS AN OPPORTUNITY FOR CROSS-
BORDER COOPERATION OF ARCHIVES AND OTHER CULTURAL
INSTITUTIONS IN THE LIGHT OF EURO INTEGRATION
WITH SPECIAL REFERENCE TO THE TERRITORY
OF AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA 97

HISTORIOGRAPHY

Snežana Aleksić, PhD

MB University, Belgrade (Serbia)

- MILITARY BORDER IN SREM IN THE 18TH CENTURY –
MILITARY RAIDING PLACE GOLUBINCI 113

Zoran Veljanović

Museum of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- THE SERBIAN NATIONAL COUNCIL IN PANČEVO AND THE
UNIFICATION OF VOJVODINA TO THE SERBIA IN 1918 135

Miroslav Jaćimović – Željko Radaković

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- AVIATION MILITARY CEMETERY IN NOVI SAD 181

Marko Marković

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

- THE CRIMEA CAMPAIGN FROM THE LANDINGS IN
CAMALITA BAY TO THE FALL OF SEVASTOPOL 199

Kairat Alimgazinov, PhD – Gulbanu Zhugenbaeva, PhD

Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty –

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan)

- THE RUSSIAN PREPARATIONS FOR WAR AGAINST COALITION
OF GREAT BRITAIN, AUSTRIA-HUNGARY AND TURKEY
IN EUROPE AND CENTRAL ASIA IN 1878 227

ARCHIVAL MATERIALS

Nebojša Mičić – Radovan Sremac

Museum of Naïve Art “Ilijanum”, Šid (Serbia)

- CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE GENEALOGY OF THE
MILANKOVIĆ FAMILY FROM DALJ 241

PEDAGOGY AND EDUCATION IN CULTURAL INSTITUTIONS

Simka Vukojević

Natural History Museum, Belgrade (Serbia)

STORIES WHICH CHANGE THE WORLD –
COMMUNICATION OF MUSEUM CONTENT
ON THE EXAMPLE OF THE “EVOLUTION” EXHIBITION 253

Dragana Vučićević

Natural History Museum, Belgrade (Serbia)

WHEN THE EXHIBITS TALK: THE BEGINNINGS OF INTRODUCING
THE DIALOGICAL METHOD INTO PROFESSIONAL GUIDANCE
ON THE EXAMPLE OF THREE SELECTED GROUPS DURING
THE EXHIBITION AT THE NATURAL MUSEUM IN BELGRADE 275

LEGAL SCIENCE

Zorica Baroš

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS . . 297

REPORTS ON ACTIVITIES AND REVIEWS

Ljubiša Vasiljević, PhD

National Museum Kruševac (Serbia)

Review of: Aleksandra Savić and Snežana Jarić, HILANDARSKI
MEDICINSKI KODEKS I SRPSKA SREDNJOVEKOVNA MEDICINA,
Natural History Museum, Belgrade 2023, 132 pages. 321

Budimir Aleksić, PhD

Historical institute of Montenegro, Podgorica (Montenegro)

Review of: Veljko Đurić Mišina and Blažo Đurović (eds.),
DOSIJE ŠTEDIMLIJA, Archives of Vojvodina, Novi Sad 2023, 599 pages. 325

Valentina Čizmar, PhD

Faculty of European Legal and Political Studies, Belgrade (Serbia)

Review of: Nebojša Kuzmanović, VIĐENJA I UVIĐANJA: SEĆANJA,
OBRAĆANJA, PORUKE, Archives of Vojvodina, Novi Sad 2021, 272 pages. . . 331

Dušan Guteša

State Archives of Serbia, Belgrade (Serbia)

Review of: Ferenc Nemet and Milan Micić, SRBI U BANATU (1411–1594):
DVA ESEJISTIČKA POGLEDA, Historical Archives of Zrenjanin –
Public Library “Žarko Zrenjanin”, Zrenjanin 2022, 170 pages. 339

Dejan Jakšić, Mgr.

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Review of: Győző Bordás and Attila Bordás, CSATORNA SZÜLETETT:
KISS JÓZSEF MŰVE, Cultural Centre of Vojvodina “Miloš Crnjanski” –
Tiski cvet, Novi Sad 2022, 116 pages. 343

Maja Vidović

Club of Historians “Posavina” (Šamac), Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

Review of: Uroš Milivojević, SUPRUGE SRPSKIH VLADARA
IZ DINASTIJE KARAĐORĐEVIĆA I OBRENOVIĆA,
BIGZ školstvo, Belgrade 2021, 334 pages. 349

Jelka Tintor

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

PROJECT AND EXHIBITION SHELTER IN PLAIN. GREEKS
IN THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA 1945–1949 353

Guidelines for Contributors 355

АРХИВИСТИКА

UDC 341.384:930.25(470+477)"1921"
UDC 341.384:930:25(438)"1921"

Др Татьяна Дмитриевна Гернович¹

Белорусский государственный университет (Минск)

Исторический факультет

Кафедра источниковедения

Беларусь

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ АДМИНИСТРАТИВНЫХ АРХИВОВ И РУКОПИСНЫХ БИБЛИОТЕЧНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ В СВЯЗИ С ЗАКЛЮЧЕНИЕМ РИЖСКОГО МИРНОГО ДОГОВОРА 1921 Г. РОССИЕЙ И УКРАИНОЙ С ПОЛЬШЕЙ

Аннотация: В статье рассматривается проблема возвращения Польше в соответствии с Мирным договором 1921 г. культурных ценностей. Отмечается, что белорусы и украинцы фактически не были допущены к обсуждению текста договора, их национальные интересы представляла РСФСР, и это в значительной мере отразилось на окончательных формулировках текста договора и подходах к отнесению объектов к национальному достоянию Польши. В наследии Речи Посполитой до 1772 г. не выделялись части относящиеся к национальной культуре Украины и Беларуси, которые также входили в этот период в ее состав. В ходе обсуждений положений договора, а также последующей его реализации в научных кругах происходит теоретическое оформление принципа связи архивного фонда с территорией его создания и формулирование основных принципов отнесения документального наследия к национальному достоянию государства. В связи с тем, что формулировки текста договора были невыгодны советской стороне, реализация его положений сопровождалась тайными распоряжениями советского правительства по выделению из фондов и коллекций тех частей, которые утаивались от передачи.

Ключевые слова: Рижский мирный договор 1921, архив, документальное наследие, РСФСР, УССР, БССР, Польша, принцип пертиненции, принцип провениенции, Литовская Метрика, М. К. Любавский, В. И. Пичета

¹ *hiarnovich@bsu.by*; Татьяна Д. Гернович, Белоруски државни универзитет (Минск), Факултет за историју, Белорусија // Tatsiana D. Hiarnovich, Belarusian State University (Minsk), Faculty of History, Department of Source Studies, Belarus

НАЦИОНАЛНО ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ: УТВРЂИВАЊЕ ВЛАСНИШТВА НАД АРХИВИМА ОРГАНА УПРАВЕ И РУКОПИСНИХ БИБЛИОТЕЧКИХ ЗБИРКИ У ВЕЗИ СА ЗАКЉУЧЕЊЕМ РИШКОГ МИРА ИЗ 1921. ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ, УКРАЈИНЕ И ПОЉСКЕ

Сажетак: У чланку се испитује питање повраћаја (реституције) културних добара Пољској у складу са мировним Споразумом у Риги из 1921. Наглашава се да су Белоруси и Украјинци заправо били искључени из расправе о тексту уговора, те да је њихове националне интересе заступала Руска Совјетска Федеративна Социјалистичка Република, што се у великој мери одразило на коначну формулацију текста уговора и приступе класификовању објеката као националног наслеђа Пољске. Из укупног наслеђа Пољско-литванске државне заједнице до 1772. године нису издвајани они сегменти везани за националну културу Украјине и Белорусије, које су се такође налазиле у саставу ове државне заједнице током поменутог периода. У разговорима о одредбама споразума, као и о његовој накнадној имплементацији у научним круговима, разматрано је теоријско успостављање принципа повезаности архивског фонда са територијом његовог настанка и формулисање основних принципа разврставања документарног наслеђа у националну баштину засебних држава. Због неповољних формулација текста уговора за совјетску страну, спровођење његових одредби пратиле су тајне директиве совјетске владе да се из фондова и збирки издвајају они делови који су били скривени од трансфера.

Кључне речи: Споразум у Риги из 1921. године, архив, документарно наслеђе, Руска Совјетска Федеративна Социјалистичка Република, Украјинска Совјетска Социјалистичка Република, Белоруска Совјетска Социјалистичка Република, Пољска, принцип пертиненције, принцип провенијенције, Литванска метрика, Матвеј Љубавски, Владимир Пичета

Введение

Польско-советская война 1919–1921 гг. закончилась подписанием 18 марта 1921 г. Рижского мирного договора и установлением границы между РСФСР, УССР, БССР и Польской Республикой. В результате в состав Польши вошли территории Западной Беларуси, Западной Украины (часть Волынской губернии) и часть территорий Псковского, Островского уездов Псковской губернии Российской империи. Договор предусма-

тривал репатриацию польского населения, находившегося на территории РСФСР, УССР и БССР; выплату Польше 30 миллионов рублей золотом по ценам 1913 года в качестве компенсации за вклад польских земель в строительство российской экономики; а также возврат польской государственной собственности².

Особое внимание заслуживает статья XI Рижского мирного договора, в соответствии с которой советская сторона была обязана вернуть Польше произведения искусства и культурные ценности, вывезенные после 1772 г. (пп. 1-3, 7, 8), эвакуированные с 1 сентября 1914 г. по 1 октября 1915 г. (пп.9-13) и подаренные государству (польскому или советскому до 7 ноября 1917 г. (п.14)³

В Договоре о перемирии и прелиминарных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей – с другой от 12 октября 1920 г., который предшествовал Мирному договору 18 марта 1921 г., польское национальное наследие было определено очень широко, сверх границ, которые устанавливали ее территорию⁴. Фактически Польша объявляла своим культурным наследием все, что было создано или сформировано в виде коллекции на территории Речи Посполитой до 1772 г., не выделяя в ней части относящиеся к национальной культуре Украины и Беларуси, которые также входили в этот период в ее состав. В связи с тем, что белорусы и украинцы фактически не были допущены к обсуждению текста договора, их национальные интересы представляла РСФСР, что в значительной мере отразилось на окончательных формулировках текста договора и подходах к отнесению объектов к национальному достоянию Польши.

Положения договора подтолкнули научную общественность к определению принципов возвращения культурных ценностей. В ходе обсуждений положений договора, а также последующей его реализации в научных кругах происходит теоретическое оформление принципа связи архивного фонда с территорией его создания. В то же время благодаря сложным переговорам России и Польши осуществляется колоссальная научная работа по исследованию провенанса библиотечных рукописных коллекций и определения принципов возвращения культурных объектов,

² Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны и Польшей – с другой 18 марта 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. М., 1959.

³ Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны и Польшей – с другой 18 марта 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. М., 1959.

⁴ К договору прилагались приложения, в том числе Приложение 3 Инструкция по выполнению статьи XI Мирного договора.

не созданных на территории страны, но сформировавшихся на ней как коллекция.

Библиография о заключении и реализации Договора обширна⁵. Однако, в связи с тем, что фонд Смешанной комиссии в Польше был утрачен во время Второй Мировой войны, а основной массив российской части документов хранится в Архиве внешней политики Российской Федерации, доступ к которому частично ограничен, значительная часть источников ещё не введены в научный оборот. До настоящего времени актуальность сохраняют исследования, связанные с изучением вклада экспертов, работавших над выявлением и передачей культурных ценностей Польше, в решение проблемы. Их работа была связана не только с практической деятельностью по выявлению и перемещению, но также с теоретическими баталиями по доказыванию возможности или невозможности возврата. Наиболее изучено наследие М. К. Любавского⁶, В. И. Пичеты⁷, С. Ф. Платонова, З. Моцарского, П. Баньковского, М. Мореловского, С. Ригеля⁸, Б. Уссаса и др.⁹

⁵ Договор о перемирии и прелиминарных условиях мира между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей – с другой от 12 октября 1920 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений, Т.3. Апрель 1920 г. – март 1921 г. / отв. ред. И. А. Хренов, Н. Гонсеровская-Грабовская. М., 1965. С.432.

⁶ См. например *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach, pod red. Mieczysława Wojciechowskiego*, Toruń 1998; *J. Pruszyński Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1–2, Kraków 2001; *D. Matelski Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003; *D. Matelski Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, T. 1–2, Kraków 2006; *Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski. Warszawa, 2013; *Рыжскі мірны дагавор 1921 г. у лёсах народаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 26 сакавіка 2021 г. / [рэдкалегія: А. Г. Каханюўскі (галоўны рэдактар) і інш.]. - Мінск : БДУ, 2022; Рыжскі мір 1921 года і Беларусь: (да 100-годдзя заключэння): зборнік артыкулаў [па матэрыялах навуковых форумаў / рэдкалегія: А. А. Каваленя (старшыня) і інш.]. - Мінск : Беларуская навука, 2022. Кавунник, В. Л. Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР: (серпень 1920-березень 1921 років). Instytut ukraińskoї archeohrafiї ta źhereloznavstva imeni MS Hruševs'koho NAN Ukraїny, 2022; Шумейко, М.Ф. Собрать рассеянное. О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. Минск: БелНИИДАД, 1997.*

⁷ Гернович Т. Д. Докладная записка М. К. Любавского «О положении русской исторической науки в связи с выделением архивов Польше» (не ранее 11 мая 1921 г.). // *Мінулае і сучаснасць: архівы ў сістэме гуманітарных ведаў. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю Віцебскай вучонай архіўнай камісіі; 20 мая 2009 г.; Мінск, Беларусь. Мінск: БелНДІДАС; 2010. с. 198–202.; Гернович Т. Д. Роль М. К. Любавского в решении проблемы перемещенных архивов / Т. Д. Гернович // *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : Навуковы зборнік. Том 8. Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2013. С. 204-209.**

⁸ Шумейко М. Ф. Влияние Рижского мирного договора на судьбы белорусских архивов // *Журнал Белорусского государственного университета. История. 2021. No 2. С. 17–28.*

⁹ Гернович Т.Д. Стефан Рыгель как эксперт по вопросам возвращения культурных

Определение понятий «фонд» и «коллекция» в спорах экспертов при выработке текста Мирного договора в г. Рига 18 сентября 1920 – 18 марта 1921 гг.

Первоначальное обсуждение условий соглашения состоялось в г. Минске, куда польская делегация прибыла 16 августа 1920 года. Минские переговоры ни к каким серьезным результатам не привели, поэтому за ними последовал новый обмен нотами и перенос переговоров в Ригу.

Рижские переговоры начались 18 сентября, а 21 сентября состоялось первое пленарное заседание. Фактические переговоры начались только со второго пленума мирной конференции 24 сентября, на котором обе стороны, ведущие переговоры, представили свои требования, которые должны были стать основой для обсуждения. Польскую делегацию возглавлял заместитель министра Я. Домбский, советскую – А.А. Иоффе.

Вопрос о документальных ценностях рассматривался финансово-экономической комиссией, поскольку возвращение архивов и культурных ценностей, включенных в ст. X. п. 5 Договора от 12 октября 1920 г., было частью имущественно-финансовых вопросов.

Во главе Смешанной финансово-экономической комиссии с польской стороны был вице-министр промышленности и торговли Г. Страсбургер, а с российско-украинской Л. Л. Оболенский.

В конце декабря 1920 г. для согласования положений текста договора, касающихся культурных ценностей, в ее составе была создана отдельная историко-архивная подкомиссия (подкомиссия о культурных ценностях). В состав этой подкомиссии вошли эксперты, делегированные польским правительством М. Лалевич, С. Пташицкий по архивным делам, и Ю. Корженевский по библиотечным делам, которого сменил позже В. Семкович. Также в ее состав вошли член финансово-экономической комиссии С. Кроликовский, а по церковным делам епископ А. Шелонжек. С российско-украинской стороны были делегированы в подкомиссию Э. И. Квириг, Ю. М. Лещинский, А. Ф. Миллер и в качестве эксперта В. Т. Тер-Органесов. Однако, когда с самого начала выяснилось, что российский эксперт, как астроном по профессии, плохо разбирается в архивных

ценностей в 20-е годы XX в. // Пічэтаўскія чытанні – 2023: Інстытуцыянальныя змены ў гуманітарнай сферы як адлюстраванне палітычных і эканамічных працэсаў (да 80-годдзя аднаўлення работы БДУ на ст. Сходня і 145-годдзя з дня нараджэння У. І. Пічэты): матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 11 кастрыч. 2023 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал. : А. Г. Каханоўскі (гал. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Ф. Шумейка, А. А. Янюўскі. – Мінск: БДУ, 2023. – С. 344–355.

и исторических вопросах, были назначены два других эксперта в лице И. Э. Грабаря, хранителя Третьяковской галереи в Москва, и С. Ф. Ольденбурга, секретаря Петербургской Академии наук¹⁰.

Председателями в подкомиссии по культурным ценностям были М. Лалевич и Э. И. Квининг. Как писал И. Э. Грабарь «...половина участников с обеих сторон давние знакомые и даже приятели, – чаще всего польские эксперты – бывшие подчиненные русских экспертов...»¹¹.

Несмотря на выделение подкомиссии и назначении ее состава, ее заседания долгое время не проводились. И. Э. Грабарь в своем письме брату Владимиру так описал свое пребывание в г. Рига: «...Ну, а теперь о Риге. Мне в 2 ч. сообщили, чтобы я был готов в 5 ехать в Ригу. <...> Я взмолился, и удалось уехать на следующий день. Ехал в международном, в дипломатическом вагоне в качестве дипломатического курьера. Ехали двое суток, на границе никто, — ни русские власти, ни латвийские не тревожили и даже в вагон не заходили, а я спал. Выехали мы вечером и приехали вечером часов около 10. <...> Меня повезли в автомобиле в гостиницу «Петербург», против Замка, на площади. Должен заметить, что на вокзале на нас смотрели как на выходцев с того света, со смесью любопытства, страха и ненависти, ибо я видел несколько кулаков, поднявшихся над толпой. Вся гостиница оказалась занятой под Мирную делегацию (русскую). <...> Я получил отдельный великолепный номер и меня позвали «закусить». Вот тут произошло нечто неопишное: сойдя вниз, в два таблодных зала, я увидел огромные столы, заваленные такими бесподобными вещами, самая память о которых уже, казалось, давно исчезла у человечества <...> Один из секретарей делегации сделал такое не лишнее остроумия

¹⁰ См. например: Róźiewicz J., *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*, Wrocław, 1984; Łaskarzewska H. *Starania o zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego. Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego* // *Rocznik Biblioteki Narodowej*, 35:2003, s. 39–66; Pietrkiewicz D. *Życie i praca Piotra Bańkowskiego (1885–1976)* // *Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi*, t. 6: 2012, s. 51–64; Pietrkiewicz D. *Catenaty Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu w świetle ekspertyzy Piotra Bańkowskiego* // *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochamł, Warszawa, s. 166–175; Paszkiewicz U. *Zygmunt Mocarski bibliograf, bibliotekarz, bibliolog*, // *Studia o Książce*, t. 7: 1977, s. 159–160; J. Serczyk, *Zygmunt Mocarski (1894-1941), bibliotekarz i bibliofil, historyk kultury, organizator życia naukowego* // *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, Warszawa 1982, s. 331-338; Matelski D. *Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu i restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX–XXI wieku (część I – do 1945 r.)*, Poznań 2003.

¹¹ Semkowicz W. *Sprawa rewindykacji archiwów i zabytków (Z za kulis rokowań pokojowych w Rydze)*. Kraków, 1921. – S.5.

наблюдение: каждый раз у новоприбывшего, за первым ужином, заметно выражение какой-то грусти, — это несомненно грусть о том, что нет сил съесть всего, как к этому привыкли в нынешней России. И действительно, если бы меня спросили, что вы делали главным образом в Риге, я бы, не колеблясь ответил: «ел». Ел утром, днем, вечером и в промежутках. <...> С. Ф. Ольденбург, приехавший месяц спустя и пробывший со мной до конца, очень часто вспоминал о скудной еде наших близких, оставшихся дома, я соглашался, но не считал нужным делать себе из этого лишних *scrupuleй*¹². Потом он тоже освоился и его пуризм исчез. Вначале у нас не было никакого дела несмотря на то, что нас, а позднее и Ольденбурга, мобилизовали в несколько часов, пихнули в вагон и повезли. Он, несчастный, приехал в Москву по делам Академии Наук, протестовал, брыкался, но сопротивляться было невозможно. А в Риге мы ровно ничего не делали в течение первых 1 1/2 месяцев, — не было ни одного заседания, или хотя бы просто совещания, — ровно ничего...»¹³.

Вопрос о культурных ценностях на заседании экономическо-финансовой комиссии впервые был обсужден только 12 февраля 1921 г. Как писал И.Э. Грабарь в своем письме: «Вчера в первый раз вопрос о культурных ценностях был поставлен в большой Комиссии (экономическо-финансовой), где было большое число участников с нашей и польской стороны. С. Ф. Ольденбург сказал от имени русских экспертов прекрасную программную речь, после которой открылась дискуссия. Положение чрезвычайно напряженное и неопределенное. Будет, видимо, очень трудно бороться, хотя мы твердо стоим на своих позициях...»¹⁴.

Польская сторона представила свой проект статей о возвращении культурных ценностей, в котором требовала возвращения всех военных трофеев, библиотек, архивов, памятников искусства и т. д., вывезенных царской Россией с 1 января 1772 г., а также эвакуированных в Россию во время Первой мировой войны предметов и коллекций, представляющих культурную ценность¹⁵.

Российско-украинская сторона заявила, что не чувствует себя обязанной нести ответственность за действия царского правительства, потому что не признает никакой собственности, тем более частной, и в Советской России все произведения искусства, были национализированы и

¹² Игорь Грабарь. Письма 1917–1941. М., 1977. – С. 48.

¹³ переживания (фр.).

¹⁴ Игорь Грабарь. Письма 1917–1941. М., 1977. С. 54–55.

¹⁵ Там же С. 47.

фактически принадлежат всему человечеству. Но признавая принцип самоопределения наций и их право непосредственно пользоваться культурными ценностями, созданными данной нацией, Россия готова передать Польше то, что было вывезено, и то, что является продуктом духовного творчества польского народа. Однако то, что составляет продукт общечеловеческой культуры и хранится в сокровищницах общекультурного значения не может быть передано, т.к. эти коллекции составляют с ними одно неразрывное целое, и их возвращение уничтожило бы всю совокупность этих сокровищ, и нанесло бы вред всему человечеству¹⁶.

Польская сторона, желая договориться, потребовала ясного и точного определения понятий «продукт духовного творчества польского народа», «сокровища общечеловеческого значения» и понятия «уничтожение целостности таких сокровищниц».

16 февраля 1921 г. академик С. Ф. Ольденбург зачитал определение Российско-украинской научной экспертизы. В нем под хранилищем культурных ценностей общечеловеческого значения понимались «такие хранилища, которые по исключительно обширному и разнообразному составу заключенных в них предметов научного или художественного значения содержат систематизированный и научно-разработанный материал, необходимый для изучения самых разнообразных культур, или такие хранилища, в которых имеется наличность весьма значительного количества уникалов или же законченное собрание в смысле подбора предметов в определенных сериях или группах серий, представляющих, исключительно научный или художественный интерес»¹⁷.

По заключению Российско-украинской юридической Экспертизы, прочитанной проф. М. Я. Пергаментом под понятием «коллекция» в п.7. ст. X Рижского мирного договора следовало понимать «некоторое систематизированное, научно-обработанное и представляющее законченное целое собрание книг, рукописей, произведений культуры и т.п. и при том такое собрание, которое в то же время является основой всей данной сокровищницы. Так, например, применительно к Российской публичной библиотеке, коллекцией должно будет почитать либо целое отделение на-

¹⁶ Sochaniewicz, K. Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji. Warszawa, 1921. – С. 58.

¹⁷ Телеграмма члена советской делегации на мирных переговорах в Риге В. Т. Тер-Оганезова в НКВД и Наркомпрос РСФСР об обсуждении советского проекта статьи о реэвакуации культурных, 7 января 1921 г. (АВП РФ. Ф54 в. Оп.1. П.2. Д.1 Л. 41–42) // Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах. / Г.Ф. Матвеев Т.1. 1918–1926. Москва, 2017. С.359–360.

званной библиотеки, либо лучше самостоятельную часть отделения. Положим, не отделение рукописей вообще, а уже собрание французских рукописей, быть может, даже собрание французских рукописей по определенной отрасли знания (истории, богословию, математике, естественным наукам и т.д.); точно также не все иностранное отделение социальных наук, а например, собрание иностранного государственного или частного права; или еще: не отделение классической филологии в целом, а собрание книг по римской литературе и т.п.»¹⁸.

Исходя из заключений российско-украинских экспертов изъятию не подлежали предметы, если было доказано, «что выполнение требования об изъятии привело бы к недопустимому разрушению целостности коллекции данной сокровищницы, доказано при помощи того соображения и факта, что соединение востребованного предмета с остальными отнюдь не механическое, только топографическое, внешнее, а наоборот, органическое, внутреннее, мало и трудно поддающееся разрыву.

Выделять предметы по мнению экспертов возможно было если отдельные предметы или даже целые собрания не отвечали задачам данного хранилища или случайно в нем оказались.

В экспертной записке также давалось определение понятия «произведения духовного творчества Польского Народа». По определению экспертизы к этому понятию относились такие «предметы, которые созданы лицами развивавшимися и работавшими под преобладающим воздействием польской культуры и вошедшими в ее состав, как некоторая определенная культурная величина». Также к этой категории следует относить те предметы, «которые особо предназначались для Польского Народа и имеют ярко выраженные черты его культуры, хотя и созданы лицами, не связанными с польской культурой»¹⁹.

Разъяснения экспертов не внесли в спор окончательной ясности и проект из подкомиссии был передан в Редакционную комиссию, которая готовила окончательный текст договора.

Редакционная комиссия принимала решение по тексту договора под поочередным председательством заместителя министра Я. Домбского и А. А. Иоффе в полном составе обеих делегаций с участием назначенных экспертов.

Вопрос о возвращении культурных ценностей встал на повестку ко-

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) Papiery Stefana Rygla sygn. 1/394/0/-/26/0159

¹⁹ AGAD Papiery Stefana Rygla sygn. 1/394/0/-/26/0160

миссии 5 марта 1921 г. и занял семь заседаний, которые прошли в течение десяти дней. Работа комиссии заключалась в том, что председатели двух делегаций последовательно, пункт за пунктом, предложение за предложением, читали текст договора, подготовленный подкомиссией, каждый в своей редакции и на своем родном языке приводили доводы по спорным вопросам, после чего определялась окончательно согласованная формулировка текста²⁰.

Советская делегация придерживалась мнения, что возврату подлежат только предметы, являющиеся продуктом польского творчества, а произведения, например, французские, итальянские и т. д., возврату не подлежат. Российские делегаты также выдвинули принцип неприкосновенности коллекций международного значения, таких как публичная библиотека в Санкт-Петербурге, из которой, по мнению советских специалистов, ничего нельзя передавать.

Польская делегация не соглашалась с советским проектом и заявляла о его беспочвенности и скрытой цели, а именно изощренной защите собственности, основанной на насилии и грабеже.

После долгих и горячих споров на нескольких заседаниях статья X договора превратилась в статью XI. Она была сформулирована так, что все, что было вывезено из Польши, возвращалось Польше, за исключением тех памятников, которые являются продуктом белорусской либо украинской культуры, и, если они в свое время попали в Польшу не путем добровольной сделки, либо наследования (статья XI пункт 2).

Вопрос о неприкосновенности коллекций международного значения (статья XI пункт 7) был отложен до следующего заседания. Этот вопрос был одним из самых горячих тем на встречах, состоявшихся в феврале, и даже на заседаниях 6, 7 и 8 марта единого мнения не было. Принцип неприкосновенности хранилищ общемирового значения оставался открытым вопросом. На заседании 8 марта в полдень Редакционная комиссия завершила обсуждение этого вопроса. Была принята редакция, предусматривающая в создание Смешанной польско-российской комиссии, которая должна была заниматься реализацией договора и рассматривать вопросы об отнесении культурных ценностей к передаче. В случаях, когда изъятие отдельных объектов могло бы разрушить целостность коллекции, то Польше должен был быть выдан эквивалент равного научного или художественного значения.

В ходе обсуждения вопросов о культурных ценностях, включенных

²⁰ AGAD Papiery Stefana Rygla sygn. 1/394/0/-/26/ 0160

в проект Рижского мирного договора, в работе Редакционной комиссии в качестве экспертов принимали участие И. Э. Грабарь и С. Ф. Ольденбург, которые были специалистами по вопросам музейных коллекций. И.Э. Грабарь в своей переписке с А. К. Виноградовым 28 февраля 1921 г. писал, что по архивной части в качестве экспертов было бы неплохо, чтобы приехали в Ригу М. К. Любавский, М. М. Богословский, Ю. В. Готье и Д. Н. Егоров²¹. Однако М. К. Любавский и Д. Н. Егоров смогли выехать из Москвы в Ригу только после 9 марта, тогда, когда все статьи о культурных ценностях были приняты в окончательной редакции и оставалось только обсуждение текста Инструкции по выполнению ст. XI, которая была включена в качестве приложения № 3 к Договору. Как следует из письма А. Трояновского в коллегия Главархива основной задачей ученых должно было стать решение вопроса русских военных архивов, которые в период Первой мировой войны остались на территории Польши²².

Представляется, что именно благодаря приезду М. К. Любавского п. 4 Инструкции по выполнению ст. XI, который касался передачи архивов, был сформулирован в рамках принципа территориальной связи документов. «Из дел и документов других учреждений, как центральных, так и областных и местных, будут выданы Польше те, которые касаются бывших административных округов, входящих в состав Польского Государства, или тех частей их, которые переходят к Польше в силу Мирного Договора». Так же вероятно ни без его участия в этот пункт было включено положение, основанное на принципе неделимости архивных фондов «... отдельные тома или тетради дел и вязки не могут быть, с целью раздела, разрываемы, распарываемы или вообще расчленяемы... заинтересованная сторона имеет право получить засвидетельствованную копию...»²³.

15 марта редакционные обсуждения были завершены, и время подписания договора было назначено на пятницу 18 марта 1921 г. в 19:00. Россия ратифицировала договор 14 апреля 1921 года. Через день 15 апреля его ратифицировал сейм Польши, а 16 апреля подписал Ю. Пилсудский. Украина ратифицировала договор 17 апреля. 3 мая в Минске секретари обеих делегаций А. Ладош и И. Лоренц обменялись ратификационными грамотами.

Однако, теоретические баталии не закончились подписанием Мирно-

²¹ Semkowicz W. Sprawa rewindykacji archiwów i zabytków (Z za kulis rokowań pokojowych w Rydze). Kraków, 1921. – S. 7.

²² Игорь Грабарь. Письма 1917–1941. М., 1977. – С. 52.

²³ Письмо А. Трояновского в Коллегию Главархива // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.5325. Оп.9. Д.223. Л.33.

го договора 18 марта 1921 г. Принципы, обозначенные в его тексте, были развиты в последующие годы в процессе работы Смешанных реэвакуационной и специальной комиссий, которые были созданы для реализации условий договора, а также в ходе перераспределения архивных фондов между советскими республиками²⁴.

Советская тактика выделения польского документального наследия в 1921–1923 гг.

Обсуждение текста Рижского договора и выработка советской стратегии по его выполнению проходила не только в Риге. В РСФСР в государственных органах также осуществлялось обсуждение подходов к решению проблемы «польского культурного наследия».

В сентябре – октябре 1920 г. в работе правовой комиссии Мирной конференции в Риге принимал участие в качестве эксперта В. И. Пичета, ученик М. К. Любавского и будущий ректор Белорусского государственного университета. Являясь в эти годы сотрудником Главархива РСФСР, он входил в состав, образованной в апреле 1920 г. Комиссии Главархива РСФСР в связи с переговорами с Польшей, которую возглавлял М. К. Любавский. По возвращении из Риги, 5 ноября 1920 г. В. И. Пичета выступил на коллегии Главархива и представил анализ требований польской делегации о возвращении культурных ценностей²⁵.

Накануне поездки в Ригу М. К. Любавского в марте 1921 г. В. И. Пичета подготовил Докладную записку по вопросу об эвакуированном из Польши имуществе и архивах, которая была от 1 марта 1921 г. рассмотрена на заседании экономическо-правового отдела НКВД. Замечания В. И. Пичеты о выделении архивов Польше были включены в Проект циркуляра во все управления музеев, дворцов, архивов, библиотек и др. художественных и научных хранилищ РСФСР о собирании точных сведений, составлении описи предметов в связи с мирными переговорами с Польским правительством по вопросу реэвакуации вывезенных и эвакуированных из Польши предметов искусства, старины, науки и культуры²⁶.

²⁴ Ольшанский, П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (кон. 1918–март 1921 г.). / П.М. Ольшанский. М., 1969. С. 221–225.

²⁵ Любавский, М.К. К вопросу о недроблении архивных фондов / Я.Н. Жданович, М.К. Любавский // Архивное дело. 1926. № 5-6. С.63.

²⁶ Шумейко М. Ф. Влияние Рижского мирного договора на судьбы белорусских архи-

После подписания Рижского мирного договора в Главархиве была образована Комиссии для выяснения вопросов, связанных с передачей документов Польше, согласно мирному договору. В ее состав вошли В. И. Пичета, Н. Ф. Бельчиков, С. К. Богоявленский и М. К. Любавский. Ее первое заседание состоялось 23 апреля 1921 г.²⁷

Документы о работе вышеназванной комиссии хранятся в Государственном архиве Российской Федерации в фонде Главархива СССР (Ф. Р-5325. Оп.9. Д.292). Они представлены протоколами 10 заседаний и рядом информационных документов в виде докладов членов комиссии, а также служебной записки председателя ЦИК ССРБ А. Г. Червякова.

Во время заседаний Комиссии были заслушаны доклады В. И. Пичеты «О исторических судьбах образования фонда Литовской метрики», С. К. Богоявленского «О составе фонда Польской метрики, находящемся в Первом отделении Государственного Архива (бывший Архив иностранных дел)», Н. Ф. Бельчикова «Об архивах Польши, эвакуированных в пределы России и находящиеся в ведении Главархива» и «По справке о культурных, исторических и художественных ценностях, эвакуированных в разное время из Польши и находящихся в ведении Управления по делам эвакуированного из Польши имущества и Архивов»²⁸.

Так же во время заседания Комиссии 11 мая 1921 г. была представлена докладная записка М. К. Любавского «О положении русской исторической науки ввиду выделения архивов Польше». В этом документе М. К. Любавский обосновал принадлежность Литовской метрики к культурному наследию Беларуси и Украины и впервые в отечественной историографии поднял проблему принципов возвращения архивов

Позиция М. К. Любавского основывалась на необходимости отождествления архива с культурной ценностью государства в соответствии с принципом территориального происхождения. Поэтому несмотря на требования польской стороны выдачи Литовской Метрики ученый считал, что «Литовская метрика, как собрание документов, созданных на территории Беларуси и Украины, не может быть польским культурным наследием»²⁹.

вов // Журнал Белорусского государственного университета. История. 2021. № 2. С. 17–28.

²⁷ Архивы и власть. Первое послереволюционное десятилетие. Протоколы и журналы заседаний руководящих органов управления архивной отраслью за 1918–1928 гг. Сборник документов. / ред. О. Н. Копылова. Москва: Кучково поле; 2018. Т. 2. – С. 55.

²⁸ ГАРФ. Ф.5325. Оп.9.Д.223 Л.59

²⁹ Гернович Т. Д. Докладная записка М. К. Любавского «О положении русской исторической науки в связи с выделением архивов Польше» (не ранее 11 мая 1921 г.). // Мину-

Другой стороной концепции, созданной М. К. Любавским, явилось применение принципа неделимости архивных фондов. М. К. Любавский обращает внимание на необоснованность выделения отдельных документов из состава фонда, так как это нарушает его целостность и тем самым наносит ущерб полноте информации. Исходя из этого принципа ученый ставит под сомнение целесообразность перемещения документов, касающихся Польши, которые отложились в фондах российских учреждений.

Все замечания российских ученых в итоге повлияли на формирование общей позиции советского руководства и были сформулированы в секретном рапорте председателя советской делегации в смешанных комиссиях (реэвакуационной и специальной) Петра Войкова. Этот документ был напечатан в 45 экземплярах, каждый из которых был пронумерован и с грифом «секретно» разослан адресатам. В рапорте были выделены кроме прочего два раздела: XI. Архивы и XII. Библиотеки, книжные и рукописные собрания, вывезенные из Польши и губерний Западного края. В этом документе фактически рекомендовалось тайно сократить количество архивов, которые в соответствии с положениями Договора были положены к передаче польской стороне. Из всех архивов предписывалось удалить все, что могло бы позволить Польше предъявить РСФСР финансовые или имущественные претензии. Это называлось стерилизацией архивов и проводилось в секрете от польской стороны³⁰.

Текстом Договора предусматривалось, что в шестимесячный срок после его подписания должна начаться работа по реализации положений. В этой связи 8 августа 1921 года первая группа польских представителей из 85 человек специальным поездом отправилась в Москву. Рижский договор 1921 г. не содержал каких-либо санкций за невыполнение договоренностей, поэтому реализация его текста часто затягивалась и зависела от внешнеполитической ситуации. Поэтому, приехавшие в Москву польские представители, не сразу приступили к делам. Официально Смешанные комиссии смогли начать работу только после проведения в Варшаве в начале октября 1921 г. серии переговоров между Я. Домбским и Л. Караханом о высылке из Польши «активных врагов советской власти» (Петлюры, Булак-Балаховича и др.).

лае і сучаснасць: архівы ў сістэме гуманітарных ведаў. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 100-годдзю Віцебскай вучонай архіўнай камісіі; 20 мая 2009 г.; Мінск, Беларусь. Мінск: БелНДДАС; 2010. с. 198–202.

³⁰ Гернович Т. Д. Роль М. К. Любавского в решении проблемы перемещенных архивов / Т. Д. Гернович // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : Навуковы зборнік. Том 8. Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 2013. С. 204–209.

В протоколе Домбского-Карахана от 7 октября 1921 года было зафиксировано, что Реэвакуационная и Специальная комиссии начнут свои работы 8 октября. В п. 8 этого Протокола была обозначена готовность российского правительства вернуть Польше культурные ценности в строгом соответствии с договором и оказать «при этом соответствующими органами благожелательного содействия»³¹.

Однако, в своих докладах Г. В. Чичерину полпред РСФСР в Варшаве Л. М. Карахан, отмечая важность для налаживания дипломатических отношений вопроса возвращения культурных ценностей, 26 октября писал, что необходимо «... приступить к работам Реэвакуационной Комиссии, но ничего пока реально не реэвакуировать...»³². В то же время, для создания впечатления о готовности решать этот вопрос для польской прессы Л. М. Карахан рекомендовал «...картину Матейко «Грюнвальд», имеющую для поляков грандиозное историческое значение, выслать вне всякой очереди с тем, чтобы она в ближайшую неделю могла быть получена в Варшаве. После чрезвычайно резких и бешеных нападков на Россию, в особенности на Российское Посольство, картина, которая известна всякому поляку и которая будет выставлена в их музее, будет служить лучшим агитатором и лучшим показателем того, что, как только поляки удовлетворили наши требования, мы сейчас же начали реэвакуацию, и, как писал я Вам уже в телеграмме, выдача полякам картины Матейко будет иметь психологически в сто раз большее значение, чем десять заводов, которые будут возвращены Польше...»³³.

На первом этапе работы Смешанных комиссий внимание было сосредоточено в большей части изучении библиотечных собраний. Сложность и неоднозначность решения этой проблемы выявилась еще во время переговоров в Риге и обсуждении понятий «собрания мирового культурного значения», появление которого диктовалось желанием советской стороны оставить в Петербурге как можно больше из собраний Публичной библиотеки. Также проблема заключалась в том, что в отношении коллекций было сложнее применять принцип территориальной связи. В соответствии с установкой П. Войкова «рубить по рукописям, щадить книги», вся последующая работа комиссии была связана не толь-

³¹ Kumaniecki J. Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim, Warszawa 1991.

³² Документы внешней политики СССР. Т.4. 19 марта 1921 г.-31 декабря 1921 г. / М-во иностр. дел СССР. — М.: Госполитиздат, 1960. — С. 395.

³³ Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.: Сборник документов в четырех томах. Т.1. 1918–1926. Москва: Аспект Пресс, 2017. — С. 481.

ко с практической деятельностью по выявлению и перемещению, но и с теоретическими баталиями экспертов с обеих сторон по доказыванию возможности или невозможности возврата³⁴.

Решение вопросов, поднятых в Меморандуме польской делегации от 02 декабря 1921 г. о возврате Кабинета гравюр из бывшей Варшавской публичной библиотеки и обращении А. Ольшевского от 02 марта 1922 г. о возвращении Библиотеки Залуских, Несвижской библиотеки Радзивиллов и др. из Петербургской публичной библиотеки потребовали огромной работы экспертов с обеих сторон³⁵. Так, решение вопросов книжных собраний Петербургской публичной библиотеки обсуждалось на IX пленуме Специальной смешанной комиссии больше месяца с 13 сентября по 31 октября 1922 г. В итоге эксперты с обеих сторон зашли в тупик в своих спорах и только после особого указания НКВД РСФСР и Резолюции о выдаче книг из Российской публичной библиотеки от 20 октября 1922 г. и Постановления от 30 октября 1922 г., работа по выявлению польского национального достояния была начата³⁶.

Работа по передаче архивов Польше требовала большой предварительной работы архивистов по выделению той части архивов, которые советская сторона не желала передать Польше. Для выемки документов, имеющих характер военной тайны и принадлежащих военным учреждениям, был назначен заведующий военной секцией Главархива М.О. Бендер. Также 18 ноября 1921 г. в Центрархиве РСФСР была образована комиссия в составе Н.П. Чулкова, С.К. Богоявленского, В.В. Макаровой и Н.Ф. Бельчикова, М.К. Любавского под руководством С.К. Богоявленского, которая должна была производить отбор документов, относящихся к борьбе после 1976 г. с революционным движением в Польше³⁷.

М.К. Любавский в письме от 10 мая 1922 г. в Центрархив РСФСР писал: «...с 10 февраля и по сие время работаю по подготовке к сдаче Польше архивов в трех местах на Девичьем поле, в б. Архиве Министерства Юстиции, в Историко-революционном архиве на Москворецкой улице,

³⁴ Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.: Сборник документов в четырех томах. Т.1. 1918–1926. Москва: Аспект Пресс, 2017. – С. 468.

³⁵ Гернович Т. Д. Влияние Рижского мирного договора 1921 г. на формирование теоретических подходов к определению основных понятий архивоведения // Омские социально-гуманитарные чтения – 2023: материалы XVI Междунар. науч.- практ. конф. (Россия, Омск, 22–24 марта 2023 г.) / Рос. о-во социологов [и др.] ; отв. ред. Л. А. Кудринская. – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2023. С.22–27.

³⁶ Rygiel S. Rewindykacja Zbiorów polskich Petersburskiej Biblioteki Publicznej przez Delegację Polską w Mieszanej Komisji Specjalnej w Moskwie, Warszawa 1923.

³⁷ Dokumenty dotyczące akcji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej, Z. 8, Warszawa 1923.

в подвалах Исторического музея. В б. архиве Министерства Юстиции с февраля и до половины марта шла подготовка к сдаче архивного имущества губернских учреждений по крестьянским делам. Уездных комиссаров по тем же делам перевезено из д № 6 по Большому Патриаршему переулку. Работа производилась совместно с польскими экспертами. С половины марта и до начала апреля в том же помещении шла работа по подготовке сдачи архива Варшавского правления общества крестьянского страхования. Наконец с 25 апреля и до 4 мая шла работа совместно с польскими представителями по подготовке к сдаче архивов гминных учреждений. С русской стороны в работах участвовали Н.П. Чулков, М. Савич и до начала апреля Н.Я. Совет. Русские участники прибывали к 10 часам, но фактически работы начинались только в 11 и продолжались до 4 часов. Шли 5 часов в среднем... Для руководства работ посещал С.К. Боговлянский...»³⁸.



Рис. 1. Польская делегация на ст. Сийолдзы, 11.08.1921.
AGAD. Z. 394 Papiery Stefana Rygla.

³⁸ ГАРФ. Ф. Р5325. Оп. 1. Д.28. Л. 2, 3.

В 1923 г. в общей сложности поляки представили 76 требований. Но при общем лояльном отношении к выполнению этих требований, спорные с советской точки зрения архивы не предоставлялись к передаче. Кроме Литовской Метрики не состоялась передача Архивов губерний Виленской и Гродненской, которые могли ослабить позиции советской стороны с точки зрения материального положения. В качестве причины отказа отмечалось, что пока официально не подтверждена принадлежность Вильно и Гродно Польше. В отношении части архивов царского правительства, которые содержали информацию о событиях после 1876 г. и развития революционного движения в Польше, советской стороной были предложены другие материалы, в качестве эквивалента. Было отказано также в передаче архивов учреждений, которые были вывезены во время войны с Галицией. В качестве причины в официальном ответе было указано, что этих архивов не удалось найти на советской территории. При отказе в возвращении архивов кредитных и финансовых ведомств, которые необходимы были для Народного Комиссариата Финансов, советской стороной была выработана позиция, в соответствии с которой, например, Государственный Банк представляет собой единое учреждение, а его структурное подразделение в Варшаве не может рассматриваться как самостоятельное.

Обсуждение проблемы перемещения документов на научных конференциях в 20-е годы XX в.

С другой стороны, возвращение культурных ценностей в Польшу стало импульсом к обсуждению понятий основных понятий архивоведения на научных конференциях.

В мае 1924 г. на Первой Всебелорусской конференции архивных работников В.И. Пичета выступил с докладом «Влияние договоров РСФСР с отделившимися государствами (Польшей, Литвой и Латвией) на состояние белорусских архивов». В своем докладе В.И. Пичета отмечал, что если следовать точно формулировкам Рижского мирного договора, то многие архивы, которые имеют отношение к белорусской истории придется отдать Польше, Литве и Латвии. По мнению ученого этого нельзя было допускать, т.к. принадлежность некоторых архивных комплексов, таких как например Литовская Метрика или документы Виленского архива, в состав которых вошел Витебский центральный архив, является спорной³⁹.

³⁹ ГАРФ. Р5325. Оп. 1. Д.28. Л. 33.

После доклада участники конференции обсуждали принципы определения принадлежности архивов, которые рассматриваются в качестве национального наследия различных государств и отдали предпочтение принципу пертиненции (отношение к истории государства), а не провениенции (связь с территорией создания). Основной акцент по мнению ученых должен был ставиться не на то, что документы были созданы на данной территории, а на то, что они относятся к ее истории.

6–8 декабря 1925 г. на IV Powszechnym Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu в рамках работы «Секции VI В: Архивы» был представлен ряд докладов, касающихся вопросов возвращения документов: Э. Кунтце «Sprawy rewindykacyjne», А. Биркенмайер «Inwentaryzacja rękopisów odnoszących się do Polski w bibliotekach zagranicznych»; К. Тышковски «Rewindykowane rękopisy Biblioteki Publicznej w Petersburgu jako materiał badań historycznych» и др.⁴⁰

Во время работы секции состоялась дискуссия с участием К. Конарского, Р. Меницкого, К. Качмарыка и др. о том, что необходимо определить понятия «zespół archiwalny», «zasob archiwalny», «zasada proveniencji» в связи с возвращением польских архивов из России. Ученые через определение этих понятий пытались выработать подход, в соответствии с которым возвращенные комплексы рассматривались либо в качестве отдельных фондов, либо включались в состав фондов в соответствии с принципом провениенции, т.е. с учетом связи документов с канцелярией учреждения, которое их создало.

К. Конарским были предложены формулировки понятий: *архивный фонд* (zespół archiwalny) – это единица, составляющая единое целое и состоящая из всех документов канцелярии данного учреждения; *архивная*



Рис. 2. Фотопортрет ректора БГУ В.И.Пичейвы 1925 г.

⁴⁰ Первая всебелорусская конференция архивных работников, 12–15 мая 1924 г.: документы и материалы / [составитель М. Ф. Шумейко]. - Минск : БелНИИДАД, 1999. - 147 с.

коллекция (zasob archiwalny) – это совокупность документов, чаще всего создаваемая посредством коллекций, не связанных друг с другом в учреждении, а объединенных в одно целое либо по характеру (коллекция автографов), либо по содержанию (коллекция карт), либо по способу создания (частная рукописная коллекция).

В ответ В. Суходольский отметил, что необходимо различать официальные архивы и частные архивы или архивные коллекции, созданные путем покупки коллекционером. Принцип происхождения в целом может и должен применяться при организации архивов ведомств и таких частных архивов, как, например, семейные архивы Сапег или Радзивиллов. Другие частные коллекции случайного характера могут быть организованы также и по библиотечному принципу, за исключением, например, вошедших в их состав документов, незаконно приобретенных в архивах учреждений.

В. Суходольский подчеркнул, что архивные коллекции, возвращенные Польше по международным договорам, должны храниться отдельно и сохраняться в том же порядке, в котором они были созданы. Дела, выделенные из местных архивов (например, Варшавы или Вильнюса) должны быть включены в состав фондов центральных учреждений, войти обратно в их материнские архивы, в соответствии с принципом происхождения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, вопрос о перемещении культурных ценностей, зафиксированный в Рижском мирном договоре 1921 г., подтолкнул к обсуждению теоретических положений, касающихся определения понятия «фонд» и «коллекция». основополагающие принципы провениенции и пертиненции, в соответствии с которыми рассматривались «фонд» и «коллекция», принцип неделимости и целостности, в практической реализации договора были соотнесены с понятием «национального культурного наследия». Обсуждение проблемы реституции архивов, которая только была начата во время Мирной конференции в Риге в 1921 г., стала отправной точкой по формированию советского подхода при решении подобных вопросов в будущем и развивалась в ходе практической реализации Договора во время работы Смешанной советско-польской комиссии, а также в ходе перераспределения архивов между советскими республиками. Первый этап реализации положений Рижского мирного договора в 1921–1923 гг. проходил в сложных политических условиях и завершился невыдачей Литовской Метрики, Архивов губерний Виленской и Гродненской, архивов учреждений, вывезенных во время войны с Галицией и целого ряда других архивов. Смешанная советско-польская комиссия продолжила свою работу в последующие годы и официально была распущена в 1937 г., выполнив за время своего существования беспрецедентный объем работы по изучению происхождения, поиску, описанию, перемещению культурных ценностей.

Tatsiana Hiarnovich

NATIONAL DOCUMENTARY HERITAGE: DETERMINING THE OWNERSHIP OF ADMINISTRATIVE ARCHIVES AND MANUSCRIPT LIBRARY COLLECTIONS IN CONNECTION WITH THE CONCLUSION OF THE RIGA PEACE TREATY OF 1921 BETWEEN RUSSIA, UKRAINE, AND POLAND

Abstract: The article examines the issue of Poland's restitution of cultural valuables in accordance with the Peace Treaty of 1921. It is emphasized that Belarusians and Ukrainians were effectively excluded from the discussion of the treaty text; their national interests were represented by the RSFSR, significantly influencing the final formulations of the treaty text and approaches to attributing objects to Poland's national heritage. The legacy of the Polish-Lithuanian Commonwealth until 1772 did not distinguish parts related to the national culture of Ukraine and Belarus, both of which were constituents of the Commonwealth during that period. In the course of discussions on the treaty provisions and its subsequent implementation in scholarly circles, there is a theoretical elaboration of the principle linking archival holdings to the territory of their creation and the formulation of basic principles for attributing documentary heritage to the national heritage of a state. Due to the unfavorable formulations of the treaty text for the Soviet side, the implementation of its provisions was accompanied by secret directives of the Soviet government to allocate from the funds and collections those parts that were concealed from transfer. This secrecy further complicated the process and added a layer of complexity to the historical context of the cultural restitution.

Keywords: Riga Peace Treaty of 1921, archive, documentary heritage, RSFSR, USSR, BSSR, Poland, principle of pertinence, principle of provenance, Lithuanian Metrica, M. K. Lyubavskiy, V. I. Pichet

UDC 930.25:004(497.113 Zrenjanin)

Др Филип Крчмар¹
Историјски архив Зрењанин
Србија

БЕЧ(КЕРЕЧ)КА АРХИВСКА ГРАЂА: ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ У ИЗРАДИ ОНЛАЈН ИНФОРМАТИВНИХ СРЕДСТАВА²

Сажетак: У раду су представљени историјат и организациона структура Аустријског државног архива у Бечу, те грађа његових фондова која се односи на Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин). Реч је о мало познатој, а изузетно значајној грађи која је недоступна у домаћим архивима. Крајње једноставна употреба онлајн-претраживача доступног на веб-сајту аустријске централне архивске установе омогућује брзо и ефикасно проналажење грађе не само када је реч о Бечкерек, већ и о другим срединама у Србији. Исто важи и за познате и мање познате личности из српске националне историје.

Кључне речи: Аустријски државни архив, архивска грађа, Бечкерек, веб-сајт, информативна средства, базе података

¹ fkzr1984@gmail.com; Filip Krčmar, Historical Archives of Zrenjanin, Serbia

² Рад представља унеколико измењену верзију реферата представљеног на Међународном архивистичком саветовању одржаном 23. и 24. јуна 2021. године у Новом Саду, под називом *Стандардизација у архивима. Управљање подацима у архивском окружењу* у организацији Друштва архивских радника Војводине и Архива Војводине. У међувремену је од дана одржавања поменутог саветовања на основу реферата настало још неколико радова који су објављени (или чекају на објављивање), а који су му тематски блиски и говоре о архивској грађи од значаја за српску националну историју и културу која се чува у фондовима и збиркама Аустријског државног архива. Овде спадају: Филип Крчмар – Бојан Којичић, „Барокни Бечкерек у фондовима и збиркама Аустријског државног архива”, *Грађа за истраживање сјоменика културе Војводине XXXIV*, Нови Сад 2021, 143–166; Филип Крчмар – Борис Булатовић, „Фотографије Ниша у Првом светском рату из фондова и збирки Аустријског државног архива и Аустријске националне библиотеке”, *Пеишчаник. часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке* 20, Ниш 2022, 15–44; Филип Крчмар, „Пожаревац и Пожаревачки мир у фондовима и збиркама Аустријског државног архива”, *Зайиси. Годишњак Историјског архива Пожаревац* 10, Пожаревац 2022, 21–33; Исти, „Прокупље и Чачак у светлу грађе Аустријског државног архива” (саопштење са 7. међународног стручног саветовања Архивистичког друштва Србије, Куршумлијска Бања, 11–13. октобар 2023, зборник радова у припреми).

Кроз векове део српске историјске судбине, Беч је непосредно и битно утицао на формирање модерне националне свести код Срба³. У питању је град у ком су се Срби повезали са остатком Европе, космополитско средиште које ће српској култури утиснути трајни печат преко бројних уметника, књижевника и научника, који су, боравећи у *царсѿвѹјушчем граду Вијени* прихватили тековине западноевропске цивилизације⁴. Наравно, овде су доношене и важне политичке одлуке (које су често имале пресудан утицај по историјски развој српског народа), а што је морало оставити за собом писаних трагова.

Не улазећи у сложено питање српско-аустријских односа кроз историју, данас се не може спорити огроман значај грађе у аустријским архивима за српску националну историју, али би његове истинске размере тек требало, макар оквирно, утврдити. Овај нимало једноставан задатак данас је увелико олакшан захваљујући двама чињеницама:

1) централизацији, односно обједињавању рада различитих архивских установа које су деловале у Бечу до краја Другог светског рата (овај вишедеценијски процес резултирао је конституисањем Аустријског државног архива, о чему ће даље бити речи у раду), те

2) могућности детаљне и темељне онлајн-претраге њихових фондова и збирки посредством званичног веб-сајта Аустријског државног архива (oesta.gv.at/archivinformationssystem).

1. АУСТРИЈСКИ ДРЖАВНИ АРХИВ: ИСТОРИЈАТ И ОДЕЉЕЊА

У време Аустроугарске монархије и у првим годинама Прве аустријске републике, у Бечу није постојала централна архивска установа и сви дотадашњи покушаји да се она оформи остали су без успеха. Од 1894. године је постојао *Царски и краљевски архивски савети*, али је он у суштини био тело саветодавног карактера при царском и краљевском Министарству унутрашњих дела, са ширим овлашћењима која су се тицала заштите архивске грађе у аустријском делу Двојне монархије (тзв. Цислајтанија). Архивске установе које су биле заједничке за оба дела земље (Кућни, дворски

³ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 9, 10–11.

⁴ Исто, 22.

и државни архив⁵, Ратни архив⁶ и Архив Дворске коморе⁷) нису потпадали под надлежност Савета.

По завршетку Првог светског рата, било је планова о формирању Генералног директоријата државних архива по пруском моделу, али су они остали неостварени.

⁵ Кућни, дворски и државни архив (нем. *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) је основала Марија Терезија 1749. године као главни и централни породични (династички) архив. Његовим формирањем – којим су на једном месту (у Бечу) обједињени владарски и државни документи који су дотле били расути на разним странама – она је настојала да акта која говоре о правима владара и династије буду лако доступна, у случају да се за њима јави потреба. Оснивање Архива јавило се као последица искуства у Рату за аустријско наслеђе, у ком је озбиљно угрожено не само право Хабзбурговаца на титулу царева Светог римског царства немачке народности, већ и опстанак Монархије. Историјски документи и архивска грађа представљали су важан инструмент у борби Хабзбурговаца за престо Светог римског царства. У лето 1868, две године након чувене битке код Кенигграца, чувени историчар Леополд Ранке је писао Алфреду фон Арнету, који је у то време постављен за управника Кућног, дворског и државног архива у Бечу, да је та установа *несумњиво најважнији архив за немачку историју*. Ова оцена је и данас на снази. Чак, могло би се додати и да је бечки архив један од најважнијих за историју Европе, будући да су географски положај и важност немачког народа у Европи залог да *најважнији архив за немачку историју* мора бити од прворазредног значаја за историју Европе. Он је много више од архива Светог римског царства, цара и главних царских служби и звања, такође, више од архива државе која је од аустријских (над)војводства напредовала развијајући се преко Аустријског царства и Аустроугарске монархије до Аустријске републике. И док је све то заједно и одједном, он је на првом месту, како се то и читава из његовог назива, *кућни* [тј. домовни – прим. Ф. К.] архив, архив владајуће династије. Према плану свог уређења који је одобрила Марија Терезија 13. септембра 1749, он садржи *привилегије узвишеној дома, генеалошке докуменсте, породичне сиоразуме, уговорне поделе наследства и нагодбе, брачне уговоре, формална одрицања од наследства, шестаменије, поспављења законских сиорашеља и друга актиа Династије. А та је династија скоро шесто ђедесеи година, од 13. до 20. века, била једна од водећих, а у главном и водећа династија у Европи* (Adam Wandruszka, *The House of Habsburg. Six Hundred Years of a European Dynasty*, New York 1964, 1–2).

⁶ Почеци овог архива, тј. одељења везују се за 1711. годину, када је цар Јосиф I наложио да се отвори место архивара при Дворском ратном већу (нем. *Hofkriegsrath*), највишој војној инстанци у Хабзбуршкој монархији у том тренутку. Садржи око 50 дужних километара грађе, од тога 180.000 аката, 60.000 деловодника и преко 600.000 карата и планова. Ово је најзначајнији војни архив у Централној Европи, а збирка карата је највећа у Аустрији. Библиотека Ратног архива убраја се у најобимније збирке старије стручне војне и историјске литературе.

⁷ Архив Дворске коморе (нем. *Hofkammerarchiv*) је најстарија архивска установа у Аустрији, која је чувала грађу Дворске коморе (нем. *Hofkammer*) – врховног финансијског органа Хабзбуршке монархије у периоду од 1527. до 1848. године. Касније се овај архив спојио са архивом Министарства финансија, правног наследника Коморе иза 1848. Чува 33.000 дужних метара грађе са 50.000 свежњева и кутија, 23.000 деловодника, 3.600 аката и повеља (од којих најстарија потиче из 1170. године) и 13.000 мапа и планова.

Тек након Аншлуса 1938, када је Аустрија постала део немачког Трећег рајха, направљени су нови кораци у процесу централизације архивских установа. Почетком 1940, формиран је *Државни архив Беч* (нем. *Reichsarchiv Wien*), који је био непосредно потчињен Министарству унутрашњих послова и који се састојао из следећих одељења:

- 1) Кућни, дворски и државни архив (нем. *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*);
- 2) Архив Дворске коморе (нем. *Hofkammerarchiv*);
- 3) Финансијски архив, односно, Архив Министарства финансија (*Finanzarchiv*);
- 4) Архив Министарства просвете (*Unterrichtungsarchiv*);
- 5) Архив министарстава унутрашњих послова и правде (*Archiv des Innern und der Justiz*).

Ван ове нове, централизоване архивске установе, нашли су се Ратни архив (који је добио нови назив: Војни архив Беч, нем. *Heeresarchiv Wien* и који је интегрисан у систем војних архива Трећег рајха), те Архив саобраћаја (нем. *Verkehrsarchiv*), који је потпадао у надлежност Дирекције железница.

Након ослобођења Аустрије 1945, донет је тзв. *Закон о њреносу властии* (нем. *Behördenüberleitungsgesetz*) од 28. јула 1945, који је омогућио да се задржи организациона структура централне архивске установе која је настала 1940, те је тако устројен *Аустријски државни архив* (нем. *Österreichisches Staatsarchiv*). Он се у почетку састојао из четири одељења:

- 1) Кућни, дворски и државни архив („Државни архив 1”);
- 2) Општи управни архив (формиран спајањем Архива министарства унутрашњих послова и правде са Архивом Министарства просвете)⁸;

⁸ Општи управни архив (нем. *Allgemeines Verwaltungsarchiv*), чува 12.700 дужних метара архивске грађе настале радом централних органа власти надлежних за унутрашњу политику Хабзбуршке монархије од 16. века. Овом грађом је обухваћена значајна збирка карата и планова, као и око 5.000 повеља. Корени овог архива, тј. одељења сежу до 1749. године, када је Марија Терезија основала *Управу за административне и финансијске њослове* (*Directorium in publicis et cameralibus*) у првом таласу својих реформи након Рата за аустријско наслеђе. Ова канцеларија формирана је на иницијативу аустријског државника Фридриха Вилхелма Хаугвица који је њоме и председавао, а постојала је до 1761, када је замењена заједничком Чешко-аустријском канцеларијом (за више детаља види: Pieter M. Judson, *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*, München 2017, 48–49; Barbara Stollberg-Rillinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*, München 2017,

- 3) Финансијски и коморски архив;
- 4) Ратни архив („Државни архив 2”).

Архив саобраћаја, који је првобитно био потчињен Министарству саобраћаја, интегрисан је 1947. у Аустријски државни архив, где је постао део Општег управног архива, али је 1954. постао самостално одељење.

Оваква организациона структура је 1983. године измењена формирањем Архива Републике Аустрије (нем. *Archiv der Republik*)⁹. Остала одељења Аустријског државног архива морала су предати грађу из периода Прве републике, национал-социјалистичког периода и времена Друге републике. Архив саобраћаја је укинут, а његова грађа је подељена између Архива Републике и Општег управног архива.

Након формирања Архива Републике, одељења: Општи управни архив, Кућни, дворски и државни архив, Ратни архив и Финансијски и коморски архив добили су статус историјских архива. Грађа коју они чувају – уз ретке изузетке – хронолошки покрива период постојања Хабзбуршке монархије до краја Првог светског рата¹⁰.

193–212; нарочито в. стр. 206–207, које говоре управо о архиву). Језгро овог архивског одељења чине архиви министарства унуташњих послова и правде, а касније и министарства просвете, потом, део архиве министарства саобраћаја, више породичних архива, велики број легата и збирки, као и аудио-визуелна збирка. Од 2006. се говори о интегрисаном Општем управном архиву са Финансијским и коморским архивом (<https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html>, приступљено: 26. новембра 2020).

⁹ Оснивање овог, најмлађег архивског одељења, уско је повезано са изградњом нове, централне архивске зграде које је трајало од 1981. до 1986. године. Као центар за проучавање савремене историје, Архив Републике чува писану грађу насталу радом органа централне управе Републике Аустрије од њеног настанка 1918. године па до почетка 21. века. Они предмети који су од оснивања Архива били преузети од стране других одељења Аустријског државног архива, преузети су приликом пресељења у нове просторије – око 140.000 архивских јединица. Тамо где раздвајање грађе по принципу „Монархија или Република”, са 1918. годином као главним критеријумом за раздвајање, одлучивало се посебно у сваком појединачном случају. За непуних 40 година постојања, Архив Републике је скоро упетостручио број својих фондова: у просеку годишње преузме 1500 дужних метара грађе; укупна количина грађе тренутно (новембар 2020) износи око 430.000 архивских кутија или 100.000 дужних метара са збиркама повеља, плаката итд. „Geschichte: Archiv der Republik”, [oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html](https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html), приступљено: 9. новембра 2020.

¹⁰ За више детаља о организационој структури, грађи и раду Аустријског државног архива види: Igor Karaman, „Poslijeratni razvitak i sadašnja organizacija austrijskog Državnog arhiva u Beču”, *Arhivski vjesnik* 1, god. I, 1958, 615–622. Иако је настао пре више од шест деценија, није много изгубио на актуелности, што сведочи о чврстим и трајним органи-

2. OESTA.GV.AT: ВЕБ-СТРАНИЦА АУСТРИЈСКОГ ДРЖАВНОГ АРХИВА

Увид у историјат, горенаведену организациону структуру и фондове и збирке Аустријског државног архива доступан је на узорно израђеној званичној веб-презентацији ове установе: **oesta.gv.at**. Доступна у немачкој и енглеској верзији, она представља веома исцрпно и квалитетно урађено научно-информативно средство, које корисницима Интернета, тј. посетиоцима веб-сајта омогућава увид у богат и занимљив садржај, груписан у следеће сегменте:

1. **Информације за кориснике** (нем. *Benutzung*). Овде спадају:
 - Онлајн-претрага фондова (нем. *Recherche in Online-Beständen*);
 - Опис научно-истраживачког рада у Архиву (нем. *Wie benutze ich das Archiv?*);
 - Опис научно-истраживачког рада у архивској библиотеци (нем. *Wie benutze ich die Bibliothek?*);
 - Услови коришћења архивске грађе и ценовник услуга (нем. *Benutzungsordnung / Entgelte*);
 - Обрасци за коришћење архивске грађе (нем. *Schriftliche Anfrage*);
 - Речник основних архивистичких појмова (нем. *Glossar*);
 - Савети, тј. упутства за истраживање (нем. *Forschungshinweise*);
 - Локације и радно време архивских одељења (нем. *Standorte und Öffnungszeiten*)¹¹, те
 - Упутство за коришћење архивске читаонице (нем. *Benutzung der Lesesäle*).
2. **Услуге Архива** (нем. *Services*):
 - Обилазак Архива (нем. *Führungen im Staatsarchiv*);
 - Регистар архива и архивских установа у Аустрији (нем. *Archivregister*);

зационим основама на којима почива ова архивска установа. За потребе овог рада су, поред Карамановог извештаја, коришћени подаци са званичне веб-странице Аустријског државног архива (oesta.gv.at).

¹¹ Архивска одељења: *Ойштіи уйравни, финансијски и Архив дворске коморе*, затим, Архив Републике и Ратни архив налазе се заједно са Управом Архива (тзв. Генерална дирекција, нем. *Generaldirektion*), Одељењем за дигитализацију, архивском библиотеком и конзерваторско-рестаураторском радионицом на адреси *Ноштендорфер ѓасе 2* (нем. *Nottendorfer Gasse 2*). *Кућни, дворски и државни архив* је издвојен и седиште му је на адреси *Миноритен плац 1* (нем. *Minoritenplatz*).

- Корисни линкови (нем. *Linksammlung*);
- Приредбе, односно дешавања у Архиву (нем. *Veranstaltungen*);
- Репродукција архивске грађе (нем. *Reproduktion*);
- Позајмљивање архивске грађе и давање сагласности за њено изношење из земље за потребе изложби (нем. *Leihgaben und Ausfuhrgenehmigungen des Österreichischen Staatsarchivs für Ausstellungen*);
- Огласи за посао (нем. *Stellenbewerbung*);
- Заштита архивске грађе и правна регулатива на коју се Архив ослања и у складу са којом послује (нем. *Archivalienschutz*);
- Корисни подаци за потребе медија (нем. *Medienservice*)¹² и напошетку,
- Пријава за архивски билтен (нем./енгл. *Newsletter*) – периодично обавештавање о најзначајнијим текућим дешавањима у Архиву.

3. Резервација термина за истраживање (нем. *Terminreservierung*).

4. Објаве и публикације (нем. *Veröffentlichungen*):

- Важна саопштења (нем. *Wichtige Mitteilungen*) доносе битне информације о актуелним условима коришћења архивске грађе и архивских просторија, тренутну доступност или недоступност архивске грађе и др. актуелне податке у датом тренутку од значаја за истраживаче;
- Вести (нем. *Nachrichten*): обавештења о текућим дешавањима у Архиву;
- Архивалије месеца (нем. *Archivalien des Monats*)¹³;

¹² Иза овог линка се крију концизни, најосновнији статистички подаци о Архиву (количина грађе која се чува у Архиву, кратак историјат, локације, биографија актуелног директора итд.), као и контакт за потребе медија.

¹³ Од 2006. године траје пракса Аустријског државног архива да на својој званичној интернет-страници почетком сваког месеца објављује по један архивски предмет из своје грађе, прописно дигитализован уз пратећи текст са ближим објашњењима, провенеијенцијом, сигнатуром и препорукама за даље читање заинтересованим посетиоцима; притом одабир предмета за објављивање није ограничен хронолошким нити тематским оквирима и он може потицати из било ког архивског одељења. Тако се нпр. у одабраним архивалијама могу наћи: повеља из 14. века о доласку Тирола под власт Хабзбурговаца (септембар 2020), писмо цара Франца канцелару Метерниху о (не)прикладности острва Елба за прогон побеђеног Наполеона (фебруар 2019), бележница првог канцелара аустријске владе Карла Ренера вођена приликом склапања мировног уговора у Сен Жермену 1919. године (јун 2019) итд.

- Издавачка делатност (нем. *Publikationen*), са прегледом изложбених каталога, годишњим извештајима о раду, дигитализованим бројевима часописа *Саопштења Аустријског државног архива* (нем. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*¹⁴), едицијом *Записници Министарског савета Прве и Друге аустријске републике*, те осталим издањима и едицијама (*Sonstige Publikationen*);
- Виртуелне изложбе Аустријског државног архива (нем. *Virtuelle Ausstellungen des Österreichischen Staatsarchiv*);
- Тематски архив (нем. *Themenarchiv*)¹⁵.

5. О нама (нем. *Über uns*)

- Мисија и схема организационе структуре Архива (нем. *Leitbild und Organisation*);
- Задаци Аустријског државног архива (нем. *Aufgaben des Österreichischen Staatsarchivs*);
- Архивска одељења (нем. *Abteilungen des österreichischen Staatsarchiv*)¹⁶;

¹⁴ Часопис *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Саопштења Аустријског државног архива) покренут је 1948. године, а намењен је првенствено оним научно-истраживачким радовима који су настали на основу обраде архивске грађе која се чува у фондovima и збиркама Аустријског државног архива. Излази једном годишње, а предност у њему имају радови из области из аустријске средњовековне, нововековне и савремене историје, архивистике, те помоћних историјских наука. „*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (MÖStA)*”, [oesta.gv.at/veroeffentlichungen/publikationen/mitteilungen-des-oesterreichischen-staatsarchivs.html](https://www.oesta.gv.at/veroeffentlichungen/publikationen/mitteilungen-des-oesterreichischen-staatsarchivs.html), приступљено: 10. новембра 2020.

¹⁵ У питању су онлајн доступне дигитализоване збирке архивске грађе, формиране поводом одређених значајних јубилеја, попут 90 година од оснивања Републике („*Themenportal 90 Jahre Republik Österreich. Archiv zur Nachlese aus der Website des Österreichischen Staatsarchivs 2008*”, <https://www.oesta.gv.at/veroeffentlichungen/themenarchiv.html>, приступљено: 10. новембра 2020), јубилеј 300-годишњице рођења цара Карла VI обележен 2011. године („*Themenportal 300 Jahre Karl VI (1711 bis 1740). Archiv zur Nachlese aus der Website des Österreichischen Staatsarchivs 2011. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*”, <https://www.oesta.gv.at/veroeffentlichungen/themenarchiv.html>, приступљено: 10. новембра 2020), те компилација „Архивалије месеца од 2006. до 2018. године” („*Archivalien des Monats 2006 bis 2018. Archiv zur Nachlese aus der Website des Österreichischen Staatsarchivs bis 2018*” (https://services.bka.gv.at/oesta/archivalien/Archivalien_des_Monats_2006-2018.pdf). Приступљено: 10. новембра 2020).

¹⁶ Поред већ побројаних архивских одељења (некада самосталних архивских установа), организациону структуру Аустријског државног архива употпуњавају Управа, тј. Генерална дирекција (нем. *Personal- und Verwaltungsdirektion*), Одељење за односе са јавношћу, дигитализацију и пружање архивских услуга (нем. *Stabstelle: Öffentlichkeitsarbeit, Digitales und Services*), те мађарска архивска делегација (*Ungarische Archivdelegation*). Нарочито је занимљива ова последња, јер сведочи о живом интересовању, упорном настојању

- Архивско законодавство и прописи (нем. *Rechtliche Grundlagen*): обухвата, осим закона и других релевантних аката, и Правилник о коришћењу архивске грађе (нем. *Benutzungsordnung*) и Кућни ред Архива (нем. *Hausordnung*);
- Дигитално архивирање у Аустријском државном архиву (нем. *Digitale Archivierung im Österreichischen Staatsarchiv*);
- Историјат Архива (нем. *Geschichte des Hauses*), који обухвата не само уопштени историјат централне архивске установе, већ и историјат сваког одељења понаособ.

6. Корисни подаци за потребе медија (нем. *Medienservice*).

Овде су посебно издвојени, у виду пречице, подаци који су већ дати у оквиру ставке *Услуге Архива* (в. горе фуснота 11).

На основу свега изнетог, види се да је у питању узорно и квалитетно приређена лична карта, испуњена богатим садржајем који је, осим на немачком, доступан још и на енглеском језику.

3. ОНЛАЈН ПРЕТРАЖИВАЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

При дну почетне стране вебсајта Аустријског државног архива постоји опција *Archiv-informationsystem*, која омогућује претраживање грађе фондова и збирки¹⁷. Њеним одабиром се посетиоцу сајта омогућује више-струко претраживање грађе, и то:

- по кључним речима (*Volltextsuche*);
- архивском плану, тј. организационој структури Архива (*Archivsplansuche*);

и добро организованом послу од стране мађарске државе да заштити и очува своју културно-историјску баштину, у овом конкретну случају – архивску грађу насталу радом органа власти некадашње заједничке државе – Аустроугарске монархије. Споразумом који је 1926. године постигнут у Бадену између Аустрије и Мађарске, поменуто грађа је проглашена за заједничко културно добро, уз договор да остане трајно у Аустрији, али да се мађарској страни омогући њено несметано евидентирање и коришћење. Резултат тога је формирање посебног одељења при Аустријском државном архиву – Мађарске архивске делегације.

¹⁷ Иста опција доступна је на линку *Информације за кориснике* на почетној страни (в. горе).

- рафинираном претрагом, према прецизно задатим параметрима (*Feldsuche*).

3. 1. Претраживање по кључним речима

Опција *Volltextsuche* омогућује најосновнији вид претраживања, какав је карактеристичан за све интернет/онлајн претраживаче. Истраживач уносом кључне речи, односно појма за којим трага добија повратну информацију о томе да ли у архивској грађи уопште постоји предмет који га садржи. Притом се мора водити рачуна о начину писања тог појма и свим могућим правописним варијацијама, као што ће се то видети напред, на примеру Бечкерека. Након уноса кључне речи, претрага се завршава избацавањем листе резултата, која садржи следеће податке:

- 1) Назив архивске јединице (нем. *Titel*);
- 2) Време настанка / Распон година у ком је грађа наста(ја)ла (нем. *Zeitraum*);
- 3) Врста грађе, односно њен ниво описа, тј. место у архивској хијерархији (нем. *Stufe*);
- 4) Сигнатура (нем. *Signatur*);
- 5) Приказ архивске јединице у оквиру архивског плана (нем. *Archivplan*, скр. *AP*);
- 6) Приказ дигитализоване архивске јединице (тамо где је то могуће);
- 7) Релевантност поготка (нем. *Relevanz*).

Одабир жељеног резултата даље даје следеће податке:

- 1) Основне податке о грађи, на основу којих се предмет идентификује (нем. *Angaben zur Identifikation*); овде спадају: сигнатура (нем. *Signatur*)¹⁸, пун назив архивске јединице (нем. *Titel*), време

¹⁸ У Аустријском државном архиву сигнатура представља списак скраћеница које имају за циљ да пруже јасну информацију о локацији одговарајуће архивске јединице. Примера ради, у сигнатури **AT-OeStA/ KA KPS KS G I h, 432**, „AT” означава Аустрију; **OeStA** је скраћеница имена установе (**O**esterreichisches **S**taats**a**rchiv); потом следе скраћенице: архивског одељења (**KA**, од **K**riegs**A**rchiv), групе фондова (**KPS** – **K**arten und **P**lan**S**ammlung), фонда (**KS** – **K**arten**S**ammlung), затим, ознака дела фонда (**G**), серије (**I**), подсерије (**h**), те редни број архивске јединице (**432**). У другом примеру, сигнатура **AT-OeStA / HHStA MdÄ IB Akten 60–1600** се рашчлањује на следећи начин: „AT” означава Аустрију; **OeStA** је скраћеница за Аустријски државни архив (**O**esterreichisches **S**taats-

- настанка, односно распон година грађе (нем. *Entstehungszeitraum*), те ниво описа (нем. *Stufe*)¹⁹.
- 2) Податке о садржају и структури архивске јединице (нем. *Angaben zu Inhalt und Struktur*): број предмета, језик на ком је настао, аналитички инвентар;
 - 3) Податке о обиму (нем. *Angaben zum Umfang*) – број листова, број примерака;
 - 4) Провенијенција (нем. *Angaben zum Kontext*) – објашњење доспећа грађе у архив, историјат творца архивске грађе;
 - 5) Сродне јединице описа (нем. *Verwandte Verzeichnungseinheiten*);
 - 6) Услове коришћења архивске јединице (нем. *Benutzung*);
 - 7) Линк до података за дотичну архивску јединицу (URL);
 - 8) Могућност дељења података о архивској јединици на друштвеним мрежама.

3. 2. Претраживање по архивском плану, односно нивоу описа

Претраживање по архивском плану, односно нивоима описа (нем. *Archivplansuche*) подразумева трагање за архивском грађом у разгранатој структури и хијерархији Аустријског државног архива, почев од архивског одељења па до појединачног документа. Коришћењем овог начина претраге стиче се најбољи увид у богатство те установе. Многи документи се могу разумети на најбољи могући начин тек кроз увид у њихово место унутар Архива. Другим речима, архивски план какав је представљен на званичној презентацији oesta.gv.at је нека врста архивског породичног стабла.

На самом почетку приказан је падајући мени са називима пет архивских одељења (нем. *Archivabteilung*). Одабиром једног отварају се, у падајућем низу, све групе фондова (нем. *Bestandsgruppen*) које се налазе у оквиру тог одељења. Одабиром једне од излистаних група отварају се сви њени фондови (нем. *Bestände*); селекција једног фонда даље даје увид у све његове делове, (нем. *Bestandteilen*) који се даље рашчлањују на серије

archiv); ННStA је скраћеница за архивско одељење (Haus-, Hof- und StaatsArchiv), MdÄ је скраћеница фонда (Ministerium des Äußern / Министарство спољних дела), IB – дела фонда (InformationsBüro / Обавештајни уред), Akten (Списи) је назив серије, 60 – број архивске кутије, а 1600 – редни број архивске јединице. Другим речима, сигнатура је низ скраћеница које означавају места у архивској хијерархији од најопштијег, тј. највишег до најнижег, тј. до појединачне архивске јединице.

¹⁹ За ниво описа в. напред одељак о претраживању по архивском плану.

(нем. *Serie*), а ове на подсерије (нем. *Unterserie*). Ниже јединице описа су још: кутија/фасцикла (нем. *Karton/Faszikel*) или књига (нем. *Buch*), затим предмет, тј. досије или свежањ (нем. *Akt /Dossier/ Konvolut*) и напоследку – документ (нем. *Aktenstück*), који подразумева повељу, исправу, план/нацрт, слику, фотографију, разгледницу, итд. Због недостатка простора, овде је немогуће рашчлањавати свако архивско одељење до најниже јединице описа, те ће у наставку бити приказане само групе фондова сваког одељења понаособ, уз тек по један репрезентативни пример даљег гранања. Кликком на сваку од ниже побројаних ставки добијају се основне информације о грађи: пун назив, сигнатура, распон/време настанка, историјат ствараоца грађе, количина, итд.

3. 2. 1. Архив Републике

Грађа одељења **Архив Републике** подељена је у следеће групе фондова:

- 1) Предмети Министарског савета, тј. Владе (нем. *Ministerratsangelegenheiten*), 1918–1990;
- 2) Највиши органи власти (нем. *Oberste Behörden*), 1918–2003;
- 3) Канцеларија Председника Републике (нем. *Präsidentchaftskanzlei*), 1918–1992;
- 4) Уред савезног канцелара, тј. председника Владе (нем. *Bundeskanzleramt*), 1918–2003;
- 5) Спољна политика (нем. *Auswärtige Angelegenheiten*), 1918–2005;
- 6) Правосуђе (нем. *Justiz*), 1920–2016;
- 7) Унутрашњи послови (нем. *Inneres*), 1945–2002;
- 8) Просвета, наука и уметност (нем. *Unterricht, Wissenschaft und Kunst*), 1920–2005;
- 9) Рад и социјална питања (нем. *Arbeit und Soziales*), 1918–2004;
- 10) Трговина, рударство, грађевина и техника (нем. *Handel, Bergbau, Bauten und Technik*), 1918–1991;
- 11) Пољопривреда и шумарство (нем. *Land- und Forstwirtschaft*), 1918–1994;
- 12) Саобраћај (нем. *Verkehr*), 1842–2005;
- 13) Одбрана земље (нем. *Landesverteidigung*), 1918–1992;
- 14) Финансије (нем. *Finanzen*), 1918–2005;
- 15) Обештећења и реституција (нем. *Entschädigungs- und Restitutionsangelegenheiten*), 1938–2013;
- 16) Монополи (нем. *Monopole*), 1866–1987;

- 17) Цивилне евиденције (нем. *Zivile Evidenzen*), 1938–1945;
- 18) Војне евиденције (нем. *Militärische Evidenzen*), 1938–1955;
- 19) Војна акта из периода националсоцијализма (нем. *Militärakten NS-Zeit*), 1938–1955;
- 20) Цивилна акта из периода националсоцијализма (нем. *Zivilakten der NS-Zeit*), 1938–1945;
- 21) Привредна архива (нем. *Wirtschaftsarchive*), 1870–2004.

Група фондова *Канцеларија Председника Републике* обухвата два фонда:

- 1) *Председничка канцеларија Прве аустријске републике* (1918–1941) и
 - 2) *Председничка канцеларија Друге аустријске републике* (1945–1952).
- Делови првог фонда су:

- 1) *Општа рејиска Прве републике* (нем. *Allgemeine Reihe 1. Republik*), 1918–1938;
- 2) *Канцеларија за одликовања Прве републике* (нем. *Ehrenkanzlei 1. Republik*) 1914–1941.

Део фонда *Општа рејиска Прве републике* обухвата серије:

- 1) Деловодници (нем. *Geschäftsbücher*) 1919–1938;
- 2) Кутије (нем. *Kartonverzeichnis*), 1918–1938;
- 3) Карнегијева фондација (нем. *Carnegie-Stiftung*), 1921–1933;
- 4) Одбор за поделу доларских пакета (нем. *Dollarpakete*), 1921.

3. 2. 2. Општи управни архив

Грађа **Општег управног архива** подељена је у десет група фондова:

- 1) Унутрашњи послови (нем. *Innere*);
- 2) Правосуђе (нем. *Justiz*);
- 3) Просвета и верске заједнице (нем. *Unterricht und Cultus*);
- 4) Трговина (нем. *Handel*);
- 5) Пољопривреда (нем. *Landwirtschaft*);
- 6) Саобраћај (нем. *Verkehr*);
- 7) Породични архиви и легати (нем. *Familienarchive und Nachlässe*);
- 8) Племство (нем. *Adel*);
- 9) Аудио-визуелна збирка (нем. *Audio-Visuelle Sammlung*), и
- 10) Збирка планова и плаката (нем. *Plan- und Plakatesammlung*).

Илустрације ради, прва група (*Унутрашњи њослови*) дели се на фондове:

- 1) Дворска канцеларија (нем. *Hofkanzlei*), с. 1550–1848;
- 2) Полиција (нем. *Polizei*), 1782–1867;
- 3) Правосуђе Доње Аустрије (нем. *Niederösterreichisches Landrecht*), 1750–1848;
- 4) Председништво Министарског савета (нем. *Ministerratpräsidium*), 1860–1918;
- 5) Министарство унутрашњих дела (нем. *Innenministerium*), 1848–1918;
- 6) *Винер цајџуні* (нем. *Wiener Zeitung*), 1860–1938;
- 7) Државна штампарија (нем. *Staatsdruckerei*), 1805–1919;
- 8) Збирка плаката (нем. *Plakatensammlung*), с. 1750–1950.

Фонд *Дворска канцеларија* (с. 1550–1848) је даље подељен на серије:

- 1) Президијална акта (нем. *Präsidiale*), 1782–1848;
- 2) Општа преписка (нем. *Allgemeine Reihe*) с. 1550–1848; и
- 3) Разно (*Varia*), с. 1550–1848.

Серија *Президијална акта* садржи две подсерије:

- 1) Књиге (нем. *Bücher*), 1782–1848;
- 2) Списи (нем. *Akten*), 1782–1848,

чији је целовит списак доступан одабиром једне од ових двеју одредница.

3. 2. 3. Ратни архив

Грађа **Ратног архива** је подељена у следеће групе фондова:

- 1) Лична документа (нем. *Personenunterlagen*), с. 18. век – 1938;
- 2) Молбе, жалбе, захтеви (нем. *Versorgungsunterlagen*), 1749–1986;
- 3) Војне матичне књиге (нем. *Militärmatricken*), 1618–1938;
- 4) Ратни губици 1914–1918 (нем. *Kriegsverluste*), 1914–1918;
- 5) Унапређења и одликовања (нем. *Belohnungsakten*), с. 1757–1959;
- 6) Војнички извештаји (нем. *Feldakten*), 1323–1918;
- 7) Архиве појединачних војних јединица (нем. *Archive der Truppenkörper*), 1749–1986;

- per), 18–20. век;
- 8) Акта Врховне команде (нем. *Allerhöchster Oberbefehl*), 1808–1918;
 - 9) Телесне гарде (нем. *Leibgarden*), 1625–1918;
 - 10) Централне војне инстанце (нем. *Zentralstellen*), 16–20. век;
 - 11) Средишње војне инстанце (нем. *Mittelstellen*), 17–20. век;
 - 12) Територијалне / земаљске команде (нем. *Territorialkommanden*), 18–20. век;
 - 13) Архива Војног суда (нем. *Militärgerichtsarchiv*), 1717–1920;
 - 14) Војне установе (нем. *Militäranstalten*), 18–20. век;
 - 15) Војно-васпитни и образовни заводи (нем. *Militärerziehungs- und Bildungsanstalten*), 18–20. век;
 - 16) Ратна морнарица (нем. *Kriegsmarine*), 18–20. век;
 - 17) Архив ваздухопловства (нем. *Luftfahrt-Archiv*), 1908–1919;
 - 18) Збирка карата и планова (нем. *Karten- und Plansammlung*), с. 1480– ;
 - 19) Збирка слика и аудио-визуелна збирка (нем. *Bildersammlung und audiovisuelle Sammlungen*), 1757– ;
 - 20) Војни легати (нем. *Militärische Nachlässe*), с. 1650– ;
 - 21) Рукописи (нем. *Manuskripte*), 1400– ;
 - 22) Збирка летака, плаката и новинских исечака (нем. *Flugschriften- , Plakaten- und Zeitungsausschnittesammlung*), 1812– .

Група фондова *Збирка карата и планова* (нем. *Karten- und Plansammlung*), с. 1480– подељена је на фондове:

- 1) Збирка карата (нем. *Kartensammlung*);
- 2) Земљописи (нем. *Landesbeschreibungen*), са. 1650– ;
- 3) Архив инжењерије и планова (нем. *Genie- und Planarchiv*), с. 1645–1918;
- 4) Триангулација (нем. *Triangulierungsunterlagen*), 1793– ;
- 4) Прецизна нивелација (нем. *Präzisionsnivelation*), 1860– ; и
- 5) Катастарски планови (нем. *Katasterpläne*).

Фонд *Земљописи* састоји се из 21 серије:

- 1) Опште (*K Allgemein*);
- 2) Балкан (*K I Balkan*);
- 3) Немачко царство (*K II Deutsches Reich*);
- 4) Француска (*K III Frankreich*);
- 5) Велика Британија и Ирска (*K IV Großbritannien, Irland*);
- 6) Италија (*K V Italien*);

- 7) Холандија, Белгија и Луксембург (*K VI Nederland, Belgien, Luxemburg*);
- 8) Аустроугарска (*K VII Österreich-Ungarn*);
- 9) Шпанија и Португалија (*K VIII Spanien, Portugal*);
- 10) Русија (*K IX Rußland*);
- 11) Швајцарска (*K X Schweiz*);
- 12) Скандинавија (*K XI Skandinavien*);
- 13) Африка (*K XII Afrika*);
- 14) Америка (*K XIII Amerika*);
- 15) Азија (*K XIV Asien*);
- 16) Аустралија и Океанија (*K XV Australien, Ozeanien*);
- 17) Северни пол (*K XVI Nordpol*);
- 18) Јужни пол (*K XVII Südpol*);
- 19) Географи, картографи и путујући истраживачи (*KXVIII Geographen, Kartographen, Forschungsreisenden*);
- 20) Европа (*K XIX Europa*);
- 21) Свет (*K XX Welt*).

Серија *Балкан* састоји се из шест подсерија:

- 1) Албанија, Македонија, европска Турска (*a Albanien, Mazedonien, eutopäische Türkei*);
- 2) Бугарска (*b Bulgarien*);
- 3) Грчка (*c Griechenland*);
- 4) Црна Гора (*d Montenegro*);
- 5) Румунија (*e Rumänien*);
- 6) Србија (*f Serbien*).

Последња подсерија *Србија* броји близу 200 планова, карата, географских извештаја, описа и студија, мапа итд.

3. 2. 4. Финансијски и архив Дворске коморе

Групе фондова **Финансијског и коморског архива** су:

- 1) Президијални акти ц. к. Дворске коморе и ц. к. Министарства финансија (нем. *Präsidialakten der k. k. Hofkammer und des k. k. Finanzministeriums*), 1797–1918;
- 2) Стара Дворска комора (нем. *Alte Hofkammer*), с. 1527–1762;

- 3) Нова Дворска комора и Министарство финансија, општа одељења (нем. *Neue Hofkammer und Finanzministerium, allgemeine Abteilungen*), 1762–1876;
- 4) Посебни фондови, збирке и одабрана грађа (нем. *Sonderbestände, Sammlungen und Selekte*), 1170–1987;
- 5) Царско-краљевско Министарство финансија, општа одељења (нем. *K. k. Finanzministerium, allgemeine Abteilungen*), 1849–1918;
- 6) Царско и краљевско заједничко Министарство финансија (нем. *K. u. k., Gemeinsames Finanzministerium*), 1868–1918.

Ова последња група фондова садржи следеће фондове:

- 1) Президијална акта (нем. *Präsidium*), 1876–1918;
- 2) Општа преписка (нем. *Allgemeine Reihe*), 1868–1918;
- 3) Табеларни спискови особља ц. и. к. заједничког Министарства финансија (нем. *Standestabellen des k. u. k. Gemeinsamen Finanzministeriums*), 1868–1918;
- 4) Одељење ц. и к. заједничког Министарства финансија за Босну и Херцеговину (нем. *Bosnisch-herzegowinische Abteilung des k. u. k. gemeinsamen Finanzministeriums*) 1878–1918)²⁰.

3. 2. 5. Кућни, дворски и државни архив

Грађа **Кућног, дворског и државног архива** односи се на следеће велике области: историја династије Хабзбург; рад врховних судова и царске владе; дипломатија и спољна политика Двојне монархије; управа и правосудни систем Светог римског царства немачке народности, којим су Хабзбурговци управљали од 13. века до 1806. године (уз прекид у периоду 1742–1745); архиве прекоморских поседа и колонија, имања, збирке рукописа, печата и штамбиља, мапа и планова. Најстарији документ потиче

²⁰ Занимљив је историјат овог фонда који броји укупно 743 књиге и 1439 архивских кутија, са грађом насталом радом Министарства финансија у најпре окупираној (1878), а затим и анектираној (1908) Босни и Херцеговини. Ова грађа, која је након распада Аустроугарске монархије доспела у Беч, била је неопходна за функционисање нове југословенске државе. Тачан датум њеног пребацивања, договорен по принципу паритета међу државама-наследницама Аустроугарске, није поуздано утврђен. Зна се да је неко време чувана у југословенском посланству у Бечу, одакле је Дунавом, бродом, пресељена за Београд. За време немачке окупације у Другом светском рату, враћена је у Беч, да би се 1947. поново вратила у Југославију – овога пута у новоосновани Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, где се и данас налази. Напомена о томе, са свим контакт-подацима Архива Босне и Херцеговине, дата је у опису архивске јединице.

из 816. године – у питању је једна повеља са потписом Лудвига Побожног (814–840). Грађа је разноврсна и географски практично покрива све континенте, будући да су Хабзбурговци владали *Царсџвом у ком Сунце никада не залази*.

Групе фондова унутар овог одељења су:

- 1) Царска архива (нем. *Reichsarchiv*)²¹, 14–19. век ;
- 2) Дипломатија и спољна политика пре 1848. године (нем. *Diplomatie und Auβenpolitik vor 1848*);
- 3) Дипломатија и спољна политика 1848–1918 (нем. *Diplomatie und Auβenpolitik*), 1848–1918;
- 4) Архив породице Хабзбург-Лотринген (нем. *Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv*), 12. век–1918;
- 5) Архив [царског] кабинета, тј. владе (нем. *Kabinettsarchiv*), 1523–1918;
- 6) Дворски архив, приватни и породични фондови (нем. *Hofarchiv, Privat- und Familienfonde*), 12. век–1922;
- 7) Повеље, одливци печата, преписи државних уговора и штампати (нем. *Urkundreihen, Siegelabguβ- und Typarsammlungen, Staatsvertrāge Abschriften und Drucke*), 5. фебруар 816 – 14. септембар 1918;
- 8) Збирка рукописа (нем. *Handschriftensammlungen*), 800– ;
- 9) Земаљски (тј. покрајински, провинцијски) архиви (нем. *Lānderabteilungen*) 1123–1850;
- 10) Посебни фондови: легати, породични архиви и архиви властелинстава (нем. *Sonderbestānde: Nachlāsse, Familien- und Herrschaftsarchiv*), 1180–2005;
- 11) Збирке микрофилмова, фото-негатива и електронских носача података (нем. *Reprosammungen*), 1970– .

Група фондова *Дипломатија и спољна полиџика 1848–1918* садржи фондове:

- 1) Министарство спољних послова (нем. *Ministerium der Auβern*), 1784–1924;
- 2) Архива посланстава и конзуларних представништва (нем. *Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv*), 1617–1920.

Фонд *Министарсџво спољних послова* састоји се из следећих делова:

²¹ Мисли се на архиву Светог римског царства (прим. Ф. К.).

1. Политичка архива (нем. *Politisches Archiv*), 1848–1918;
2. Служба за односе са јавношћу (нем. *Presseleitung*), 1864–1918;
3. Обавештајна служба (нем. *Informbüro*), 1791–1909;
4. Архив штампе (нем. *Presserachiv*), 1883–1944;
5. Управна регистратура Министарства царског дома и спољних послова (нем. *Administrative Registratur*);
6. Делегације – Царско веће, Сабор (нем. *Delegationen – Reichsrat, Reichstag*).

Део фонда *Политичка архива 1848–1918* састоји се из четрдесетак серија, од којих се свака односи на по једну земљу са којом је Аустроугарска монархија одржавала дипломатске односе (Немачки савез, Пруска, Баварска, Саксонија, Виртемберг, Велика Британија, Француска, Русија, италијанске државе, Турска итд.); деветнаеста серија носи назив *Србија* (РА XIX: *Serbien (Serie)*) и садржи архивску грађу насталу радом аустријског (аустроугарског) дипломатског представништва у Београду – укупно 13 књига (записници, деловодници, извештаји, упутства и „разно”, за период од 1879. до 1914. и избијања Првог светског рата), те 81 кутију грађе за исто раздобље²².

3. 3. Рафинирана претрага

Одабир претраживачке опције *Feldsuche* омогућава рафинираније претраживање, по параметрима које сам корисник поставља, а који су разврстани у три сегмента.

Први обухвата основне податке: назив архивске јединице (нем. *Titel*), сигнатуру (нем. *Signatur*), у случају да је позната – у целисти или делимично), те ниво описа (нем. *Stufe*).

У другом сегменту, кориснику се оставља могућност да сам одабере ширину области у којој ће тражити жељену грађу (нем. *Suchbereich*), односно да ли ће претрагом обухватити читав Архив, појединачно архивско одељење, групу фондова, фондове, делове фондова, серије итд. Такође, овде је могуће означити и распон грађе (нем. *Zeitraum*), тј. временски период у ком је она наста(ја)ла, са доњом и горњом временском границом (од–до, нем. *von–bis*). Омогућено је и сужавање претраживања на врсту грађе (нем. *Archivalienart*) која се тражи – списи (нем. *Akten*), списи и књиге (нем. *Akten und Bücher*), фотографије (нем. *Photographien*), разгледнице

²² Преглед ове грађе доступан је на:

www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=533

(нем. *Ansichtskarten*), цртежи (нем. *Zeichnungen*), именици (нем. *Index*), записници (нем. *Protokolle*), деловодници (нем. *Geschäftsbücher*), рукописи (нем. *Handschriften*), повеље / исправе (нем. *Urkunde*), планови (нем. *Pläne*) итд.

4. БЕЧКЕРЕК У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АУСТРИЈСКОГ ДРЖАВНОГ АРХИВА

Горе наведени механизми претраживања олакшавају у великој мери проналажење (или непроналажење) жељене архивске грађе. Као згодна илустрација одговора на често постављано питање међу многим домаћим истраживачима и лаицима: *шїа ли би се (їшек) моїло наћи о... у бечким архивима?* – могао би да послужи пример Зрењанина (некадашњег Великог Бечкереча и Петровграда) и његове архивске грађе, нарочито оне која се односи на 18. век. Од самог оснивања Историјског архива Зрењанин (1947), ову установу је пратио зао усуд недостатка архивалија из ранијих временских епоха. Томе је у великој мери кумовао Велики пожар из 1807. године, у ком је уништен већи део архивске грађе за претходни период²³. Грађа настала радом органа некадашње Торонталске жупаније (1779–1918) је сачувана, али је sukcesивно преузимана од стране Државне архиве у Новом Саду и Војвођанског архива (претеча данашњег Архива Војводине), где се и данас налази. Овај процес је трајао у неколико етапа – започет је 1932, а довршен 1965. године²⁴. *Summa summarum* овакве политике је тај, да поред релативно добро очуваних матичних књига рођених, венчаних и умрлих, најстарије архивске документе Историјског архива Зрењанин данас чине три повеље из друге половине 18. и првих година 19. века (1765, 1769, 1804)²⁵, те један документ приватно-правног каракте-

²³ О Великом пожару види: „Из прошлости Зрењанина”, *Архивска грађа Историјског архива среза Зрењанин* св. 11, год. IV, Зрењанин 1956, 49–55; А. Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938 (Зрењанин 2004³), 51; *Szent beszéd. Nagybecskerek tűzvédelme százados évfordulóján. Mondotta: Magyary Pál, pápai kamarás, püspöki szentszéki tanácsos, Nagybecskerek róm. kath. plebánosa*, Nagybecskereken 1907; Милан Ђуканов, „Од Крацајзена до данашњих дана”, у публикацији: Зоран Славић (ур.), *250 година зрењанинске џиваре*, Зрењанин 1995, 32–35.

²⁴ О томе види: Филип Крчмар, *Споменица Историјског архива Зрењанин 1947–2017*, Зрењанин 2017, 62, 142–144.

²⁵ Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), Ф. 2 Збирка повеља 1765–1847, „Повеља Марије Терезије о оснивању занатских цехова у Модошу”, бр. 1; „Привилегија Марије Терезије о уздизању Великог Бечкереча на степен трговишта 1769”, бр. 2; ова последња

ра из 1774. године²⁶. Градска историја 18. века, али и у ранијим периодима представља до данас неузорану ледину” у завичајној историографији, уз тек ретке ауторе (Ј. Сентклараи, Ф. Милекер, Т. Рајић, М. Владив) који су се одважили да крену тим путем.

Због свега наведеног, истраживачи су често упућени – осим на релевантну литературу где је историјат града објашњен тек у најопштијим цртама – на архивску грађу у другим срединама, како у земљи, тако и у иностранству. Таквих случајева има напретек: примера ради, Институт за Немце у иностранству (нем. *Deutsche Auslandsinstitut*, скр. *DAI*) из Штутгарта поседује микрофилмоване матичне књиге рођених, венчаних и умрлих на подручју Баната, снимљене још за време немачке окупације ове области у Другом светском рату²⁷. Међу овим микрофилмованим матичним књигама налазе се и неке које су уништене непосредно по ослобођењу од фашистичког окупатора у Другом светском рату, те су данас недоступне корисницима српских архива²⁸. Сличан је случај и са библиотечком грађом: Краљевска библиотека у Амстердаму (*Koninklijke Bibliotheek*) чува једини познати примерак *Мађарској шаховској алмана-*

публикована је у часопису *Архивска грађа Градске државне архиве у Зрењанину* (св. 1, год. I, Зрењанин 1953, стр. 9–16).

²⁶ ИАЗ, Ф. 4 Збирка *Вариа 1774–1959*, кут. 1, бр. 9, „Купопродајни уговор између Ибрахим ефендије и Јакоба Пехнера о куповини лађе”.

²⁷ По налогу *Инстџитиуџа за Немце у иностранству* са седиштем у Штутгарту (нем. *Deutsches Auslandsinstitut*, скр. *DAI*), за време немачке окупације у Другом светском рату је др Фридрих Тројде (1908–1975) са групом сарадника микрофилмовао црквене матичне књиге из 140 банатских насеља у Југославији и Румунији. Ова микрофилмована грађа је пред крај рата из Беча, где се првобитно налазила, склоњена у Штутгарт непосредно пред улазак Црвене армије у аустријску престоницу. Данас се чува у депоима правног наследника *Инстџитиуџа за Немце у иностранству – Инстџитиуџа за иностране односе* (нем. *Institut für Auslandsbeziehungen*, скр. *IfA*). За комплетан попис снимљених матичних књига види: Josef Schmidt, *Die Banater Kirchenbücher: eine Bestandsaufnahme der verfilmten Banater Kirchenbücher in der Bibliothek des Instituts für Auslandsbeziehungen*, Stuttgart 1979. Такође види: „Verfilmte Banater Kirchenbücher – Microfilms of Banat Parish records – Microfilms des registres paroissiaux Banatiens”, <https://privat.genealogy.net/flacker/bankibue.htm>, приступљено: 26. јула 2020.

²⁸ Такав је нпр. случај са Лазаревом (нем. Lazarfeld), у ком је до краја Другог светског рата живело претежно немачко становништво. У Историјском архиву Зрењанин, под чију надлежност спада ово насеље, данас нема расположивих матичних књига из Лазарева. Тројде је snимио овдашње матичне књиге рођених за период од 1803. до 1852, матичне књиге венчаних и умрлих за период од 1803. до 1834. године („Verfilmte Banater Kirchenbücher – Microfilms of Banat Parish records – Microfilms des registres paroissiaux Banatiens”, <https://privat.genealogy.net/flacker/bankibue.htm>, приступљено: 26. јула 2020 и 22. октобра 2023).

ха (мађ. *Magyar Sakk Almanach*), који је 1896. године покренуо и (кратко) уређивао Бечкеречанин Бела Ротенберг²⁹. А Аустријска национална библиотека (*Österreichische Nationalbibliothek*) дигитализовала је издања *Великобечкеречкој недељника* (*Gross-Becskereker Wochenblatt*) од 1859. до 1877. године и путем своје веб-странице (www.onb.ac.at) их учинила доступним истраживачима широм света (Историјски архив Зрењанин то данас није учинио, иако су сва годишта овог новинског листа скенирана и учињена доступним истраживачима у архивској читаоници).

У случају Аустријског државног архива, податке о грађи која се односи на Зрењанин (некадашњи Велики Бечкерек) могуће је добити путем претраживања по кључним речима (*Volltextsuche*), и то тако што се у претраживач унесе немачки појам „*Betschkerek*“. Ово резултира налазима следећих архивских јединица:

1) Назив архивске јединице:

План Великој **Бечкерек** из 1766. године (нем. *Groß-Betschkerek*, 1766)

Сигнатура: АТ-ОеStА / ФНКА SUS KS, О-039

Време настанка: 1766

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Подаци о творцу грађе / Провенијенција: Аутор (фотограф, уметник):

Антон Хофман (*Anton Hoffmann*); план је издвојен из грађе фонда *Банатска акција* (нем. *Banater Akten*), фасц. 23, бр. 8 од новембра 1769. године

Опис садржаја: ситуациони план

Димензије (ширина x дужина): 53 x 30 cm

Доступни снимци (репродукције): дигитални снимак, црно-бели негатив

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31.12.1796.

Да ли потребно [посебно] одобрење за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2156365>

²⁹ Gino di Felice, *Chess Periodicals: An Annotated International Bibliography* (1836–2008), Jefferson 2010, 253 (бр. 3043).

2) Назив архивске јединице:

*Занатски еснафи и мајстори, привилегије и њовласници трговинских
ујед. Великој **Бечкерек** (нем. Handwerkszünfte und Professionisten,
Privilegien, Marktfreiheiten, u. a. von Groß **Betschkerek**)*

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА НК Банат А 199

Распон грађе: 1771–1778

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Раније сигнатуре: r. Nr. 103, 13.427

Количина грађе: фолије 1–836

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1808.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3857525>

3) Назив архивске јединице:

*Ковање новца и рударство (фасц. 6): предметни који се односе на
руднике, уједињено за градски мајстори у Великом **Бечкерек**
и њредло, да се ковница новца у Шмелницу њресели у Храдечке
шуме (нем. Münz und Bergwesen (Fasz. 6): Bergwerksangelegenheiten
(Subd. 1), Instruktion für den Ortsmagistrat zu Nagy Becskerek (Groß
Betschkerek) und Antrag, die Schmolnitzer Kupferhütte in die Hradecker
Waldungen zu übersiedeln)*

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА НК Каале У Акте 425

Распон грађе: 1784–1801

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Раније сигнатуре: r. Nr. 129

Количина грађе: фолије 1–532

Садржај: прилози за бр. 18 из фебруара 1811 – извештаји, оцене,
спискови и листе текућих доместикалних давања

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1831.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не
 Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена
 Да ли је грађа доступна за јавност: да
 URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2253883>

4) Назив архивске јединице:

*Ковање новца и рударство (фасц. 6): предмети који се односе на руднике, уједињено за градски мајстори у Великом **Бечкерек** и предлој, да се ковница новца у Шмелницу пресели у Храдечке шуме (нем. Münz und Bergwesen (Fasz. 6): Bergwerksangelegenheiten (Subd. 1), Instruktion für den Ortsmagistrat zu Nagy Becskerek (Groß **Betschkerek**) und Antrag, die Schmolnitzer Kupferhütte in die Hradecker Waldungen zu übersiedeln)*

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА НК Каале У Акте 426

Распон грађе: 1791–1801

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Раније сигнатуре: r. Nr. 129

Количина грађе: фолије 533–863

Садржај грађе: прилози за бр. 18 из фебруара 1811; упутства, преписи привилегија и спискови за ликвидност тржишта

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1831.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не
 Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2253884>

5) Назив архивске јединице:

*План Жомбоља, Радојева, Бечеја, Мале Кикинде, Велике и Мале Јече, Малој **Бечкерек**, Нових Козараца, Црње, Ејреша, Српској Семјетера, Великој Сенмиклуша, Сараволе, Билега, Комлоша, Бојароша, Грајца, Чајага, Мокрина (нем. Hatzfeld, Clary, Betsche, Klein-Kikinda, Gross- und Klein-Jetsche, Klein-**Betschkerek**, Mastort, Heufeld, Zernia, Egrisch, Raizisch-St. Peter, Nagy Falu, Gross-St. Miklosch, Saravola, Billet, Comlosch, Bogarosch, Grabatz, Csatađ, Mokrin).*

Сигнатура: АТ-ОеStА/ФНКА SUS KS, Z 455

Време настанка грађе: 1785. година.

Ниво описа: предмет

Раније сигнатуре: 0-109/1-12

Количина грађе: 10 црно-белих фотографија

Опис садржаја: географски подаци о Банату

Димензије (ширина x дужина): 11 x 7 cm

Доступни снимци (репродукције): црно-бели негативи; оригинални план се чува у Ратном архиву

Остале напомене: поклон г. [Александра] Кришана³⁰.

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2183167>

б) Назив архивске јединице: *План цркве у Великом Бечкереку*³¹ (нем. Kirche zu Groß-**Betschkerek**).

Сигнатура: АТ-ОеStА / ФНКА SUS KS, Rb-138.

Време настанка грађе: 1775

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Провенијенција: документ је издвојен из фонда *Банатска акција* (*Banater Akten*), фасц. 32, бр. 43 из августа 1775.

Опис садржаја: нацрт основе и надземног нивоа

Димензије (ширина x дужина): 70 x 49 cm

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31.12.1805.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1999601>

³⁰ О Александру Кришану (Жомбољ, 1921 – Беч, 2009), завичајном историчару Баната види: Alexander Krischan, *Banatiforschung als Aufgabe. Ehrenschrift zum 75. Geburtstag*, München 1998.

³¹ У питању је план Ваведенске цркве у градском насељу Граднулица, подигнуте 1777. године (прим. Ф. К.).

7) Назив архивске јединице: *План нове зграде за смештај окружнoг лекара (хирургија), који ће се изградити у Великом **Бечкерек*** (нем. *Neu zu erbauendes Distrikts-Chirurgus-Quartier in Groß **Betschkerek***).

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА SUS KS, Ра 0114

Време настанка грађе: 1768.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Аутор (фотограф / уметник): Карл Александар Штајнлајн (Karl Alexander Steinlein); документ је издвојен из фонда *Банатска актија* (*Banater Akten*), фасц. 23, бр.2 из фебруара 1769.

Димензије: 42 x 25 cm

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице записа: –

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31.12.1798.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=666102>

8) Назив архивске јединице: *План Управног и Пореског звања у Великом **Бечкерек*** (нем. *Verwalter- und Steueramt in Groß-**Betschkerek***).

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА SUS KS, Ра 0421

Време настанка грађе: 1775.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Подаци о творцу грађе / провенијенција: Аутор (фотограф / уметник): Ле Февр (Le Fevre); план је издвојен из грађе фонда *Банатска актија* (*Banater Akten*), фасц. 29, бр. 2 од фебруара 1775, фолија 1572.

Димензије (ширина x дужина): 43 x 25 cm.

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31.12.1805.

Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење: не

Физичка доступност грађе [за коришћење]: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=681039>

9) Назив архивске јединице: *План зграде Рачуноводственог*

контролној уреда у Великом **Бечкерек**у (нем. Gegenschreiberquartier zu Groß-**Betschkerek**).

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА SUS KS, Ра 0087

Време настанка: 1763.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Подаци о творцу грађе / провенијенција: Аутор: Карл Александар Штајнлајн (Karl Alexander Steinlein); нацрт је издвојен из фонда *Банатска акта* (*Banater Akten*), фасц. 23, бр. 23 из августа 1763.

Опис садржаја: нацрт основе и изглед фасаде.

Димензије (ширина x дужина): 47 x 27 cm.

Доступни снимци (репродукције). –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1793.

Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=662106>

10) Назив архивске јединице: *План житној маџаина у Великом Бечкерек*³² (нем. *Fruchtschüttboden zu Groß-Betschkerek*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА SUS KS, Ра 0092/1–2

Време настанка грађе: 1765.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Подаци о творцу грађе / провенијенција: нацрт је издвојен из грађе фонда *Банатска акта* (*Banater Akten*), фасц. 23, бр. 8 из септембра 1765.

Димензије (ширина x дужина): 64 x 44 cm и 26 x 21 cm.

Доступни снимци (репродукције): –

³² У зрењанинском локалном дискурсу овај житни маџаин има запажено место, будући да је његовим преуређењем 1839. године настало градско позориште, које ће касније добити назив „Тоша Јовановић”. Оно се сматра најстаријим позориштем у Србији. За више детаља види: Михаило Весковић, „Позоришна делатност у Петровграду”, у публикацији: Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград 1938 (Зрењанин 20043), 169–173; Todor Malbaški (ur.), *Zrenjanin, Zrenjanin* 1966, 388; Алојз Ујес, „О позоришном стварању на тлу Баната”, у публикацији: Миодраг Матицки – Видојко Јовић (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви културе Баната*, Београд 2010, 486; Станко Шајтинац, *Народно позориште „Тоша Јовановић”. 60 година драмске и 50 година луткарске сцене*, Зрењанин 2019.

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1795.

Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=662111>

11) Назив архивске јединице: *План зйраге Команде йешагије у Великом*
Бечкерек (нем. Infanterie-Kommandohaus in Groß-**Betschkerek**)

Сигнатура: АТ-ОеStА / ФНКА SUS KS, Ра 0095

Време настанка грађе: 1767.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Подаци о творцу грађе / провенијенција: аутор (фотограф, уметник):

Карл Александар Штајнлајн (Karl Alexander Steinlein); нацрт је
издвојен из грађе фонда *Банатска актиа (Banater Akten)*, фасц. 23,
бр. 5 из новембра 1767.

Димензије (ширина x дужина): 48 x 38 cm.

Доступни снимци (репродукције). –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1797.

Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=662114>

12) Назив архивске јединице: *План Бејејској канала од Темешвара*
*до Великој **Бечкерек*** (нем. *Begakanal von Temesvar bis Groß-*
Betschkerek)

Сигнатура: АТ-ОеStА / ФНКА SUS KS, F 029

Време настанка: 1754.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Раније сигнатуре: D-10.

Количина грађе: 1 лист, са приложеним фолијама 1–43

Аутор (фотограф, уметник): Ј. Тил (J. Till).

Опис садржаја: географски подаци о Банату.

Димензије (ширина x дужина): 36,5 x 27,8 cm

Подаци о публиковању грађе: план је описан у каталогу *Donauschwaben* [Подунавске Швабе], стр. 121, а његова илустрација се налази на стр. 123, бр. 5.13.

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1784.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=584575>

13) Назив архивске јединице: *План Бејејској канала од Темешвара до Великој Бечкерек* (нем. Begakanal von Temesvar bis Groß-**Betschkerek**)

Сигнатура: АТ-ОеСтА / ФНКА SUS KS, F 144

Време настанка: 1756.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Количина грађе: 1 лист

Подаци о творцу грађе, провенијенција: Аутор (фотограф, уметник):

Јохан Тил (Johann Till); план је издвојен из грађе фонда *Банатска актиа* (*Banater Akten*), документ од 3. маја 1756, фол. 12.

Димензије (ширина x дужина): 280 x 38 cm.

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1786.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=585393>

14) Назив архивске јединице: *План католичке жујне цркве у Великом Бечкерек* (нем. Katholische Pfarrkirche zu Groß-**Betschkerek**)

Сигнатура: АТ-ОеСтА/ФНКА SUS KS, Rb 039/1–2

Распон грађе: 1757–1759

Ниво описа: предмет (досије)

Количина грађе: 1 лист

Подаци о творцу грађе, провенијенција: Аутор (фотограф/уметник):

Франц Гадуш (Franz Gadusch); план је издвојен из фонда *Банатска актиа* (*Banater Akten*), фасц. 30, бр. 31 од марта 1759 и бр. 6 из новембра 1757.

Садржај: географски подаци о Угарској; нацрт основе и изглед са стране.

Димензије (ширина x дужина): 48 x 36 cm, 36 x 25 cm

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1789.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=189668>

15) Назив архивске јединице: *Лични досије Мартина Цана из Великог Бечкерек* (нем. Zahn, Martin, 20.02.1910)

Сигнатура: AT-OeStA/AdR HBbBuT VMfHuW Allg Reihe PA Autobahn Zahn Martin 20.02.1910.

Презиме: Цан (Zahn)

Име: Мартин (Martin)

Датум рођења: 20. фебруар 1910.

Место рођења: Велики Бечкерек (Groß **Betschkerek**), Банат

Распон грађе: 1945–1970

Ниво описа: предмет (досије)

Остале напомене: Доња Аустрија

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.2010.

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3681804>

16) Назив архивске јединице: *Фолк(ин), Марија Ана, 1764* (нем. Volk(in), Maria Anna)

Сигнатура: AT-OeStA / FHKA SUS Wassers Schub 405

Време настанка грађе: 1764.

Ниво описа: документ

Садржај: Марија Ана Фолк(ин), из Горње Аустрије, пребачена је 8. септембра 1764. из Великог **Бечкерек** (Groß **Betschkerek**) за Темишвар; због крађе је осуђена на 2 године затвора (до 5. октобра 1766) и новчану казну у висини од 2 гулдена;

Провенијенција: документ је издвојен из грађе фонда *Банатска акција* (*Banater Akten*), бр. 61, фол. 44–45.

Језик грађе: немачки.

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2557920>

17) Назив архивске јединице: *Лични фонд Штефана Рорбахера* (нем. 2401 (B) ROHRBACHER, Stefan).

Сигнатура: AT-OeStA/KA NL, 2401 (B)

Распон грађе: 1927–1948; напомена: између 1941. и 1948.

Ниво описа: фонд.

Количина грађе: 1 (фонд)

Историјат творца фонда: Штефан Рорбахер (Stefan Rohrbacher) се родио 1927. године у Шурјану (Банат, Југославија). Ту је дочекао Други светски рат и боравио све до доласка совјетских снага у септембру 1944. Ухапшен је у ноћи између 2. и 3. новембра 1944. и најпре одведен у Модош (Јаша Томић – прим. аут.), а затим у главни логор у Великом **Бечкерек** (Groß-**Betschkerek**). Злостављан од стране партизана, принудни рад; повремено је боравио у логору у Ечки; у априлу 1945. пребачен је у логор у Панчеву; маја 1945. у Бесном Фоку, логор у Глогоњском риту. Радио је као тракториста. Зимом 1945/46. провео у Кудељари. Фебруара 1947. поново је у логору у Панчеву, где је радио у једној фирми. Из логора је пуштен 6. марта 1948, а 1954. се преселио у СР Немачку и настанио у Ламбсхајму (Рајна-Палатинат).

Садржај: рукопис *Април 1941 – новембар 1944. у Шурјану (Банат)*.

Извештај о доживљајима из мој логорисања у Југославији (куцано на писаћој машини)

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1983.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена.

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4088443>

Међутим, списак грађе о или у вези са Бечкерекком се ту не завршава.

Претраживање незнатно модификованог појма у мађарској верзији – **Becskerek** – даје следеће резултате:

1) Назив архивске јединице: План **Бечкерек** (нем. *Becskerek*)

Сигнатура: AT-OeStA / Ка KPS KS G I h, 432.

Време настанка грађе: недатирано, у време турске владавине³³

Ниво описа: документ (план)

Количина грађе: 1 лист, 2 примерка

Подаци о творцу грађе: публикувано у: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreichs). Feldzüge gegen die Türken 1697–1698 und der Karlowitzer Friede 1699*. Bearbeitet von Moriz Edlen von Angeli, Bd. II, Wien 1876 (Tafel III) [*Походи њринца Еуџена Савојског (историја борби Аустрије). Походи њројив Турака 1697 – 1698. и Карловачки мир*. Приредио Мориц пл. Ангели, том II, прилог III]; место: један примерак из књиге, други примерак: поклон-фотокопија од 4. јануара 1967.

Опис садржаја: географски подаци о Великом Бечкереку

Тип архивске грађе: план

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3366090>

2) Назив архивске јединице: *Извештај о Сави Давидовцу, команданту*

³³ Највероватније је у питању оригинал једног од планова Бечкерек чије се копије чувају у оквиру сталне поставке Народног музеја Зрењанин. О томе види: „Осам мапа из прошлости града”, *Архивска грађа* 5, Зрењанин 1954.

велико**бечкеречког** 29. ц. к. пешадијској пука у резерви³⁴ (нем. *Mitteilung über Sava Davidovacz, Kommandant der Reserve des k. k. 29. Infanterieregiments in Groß-Becskerek*)

Сигнатура: АТ–ОеStА / ННStА МдÄ ІВ Akten 60–1600

Време настанка грађе: 1876.

Ниво описа: предмет

Број акта (административни број): 1600

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4198520>

3) Назив архивске јединице: *Хайшење руској пирјовца Хлудова у Бечкереку* (нем. *Arrestirung des russischen Kaufmanns Khludow in Becskerek*)

Сигнатура: АТ–ОеStА / ННStА МдÄ ІВ Akten 61–2288

Време настанка грађе: 1876.

Ниво описа: предмет (досије)

Административни број: 2288

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4198644>

4) Назив архивске јединице: Венко, Едуард Франц, привремени намештеник ц. к. Окружног суда у Великом **Бечкереку** (нем. *Wenko, Eduard Franz, Accessist beim k. k. Kreisgericht Groß-Becskerek*)

Сигнатура: АТ–ОеStА / АВА Justiz OJSt NR 11a.35

Време настанка грађе: 1855.

Ниво описа: предмет (досије)

Опис садржаја: табеле са квалификацијама; језик: немачки.

Сродне јединице описа: –

³⁴ О 29. пуку види: Филип Крчмар, *Лаудонова рејименија. Историја 29. царској и краљевској пешадијској пука „Барон Фон Лаудон”*, Зрењанин 2015; Rudolf von Hödl, *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Nr. 29 auf immerwährenden Zeiten Gideon Ernst Freiherr von Loudon*, Temesvár 1906.

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1885.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3573880>

- 5) Назив архивске јединице: *Шустер, Јохан, директор помоћних служби и Имре њл. Хусар, привремени намештеник Земалској намесништва у Шојрону, као и Едуард Франц Венко, привремени намештеник Окружној суда у Великом **Бечкерек*** (нем. Schuster, Johann, Hilfsämterdirektor, und Emerich von Huszar, Accessist der Statthaltereiabteilung Ödenburg, sowie Eduard Franz Wenko, Accessist am Kreisgericht Groß **Becskerek**)

Сигнатура: AT-OeStA / AVA Justiz OJSt Nr 11.41.

Година: 1855.

Ниво описа: предмет (досије)

Опис садржаја: табела са квалификацијама Јохана Шустера; језик: немачки

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1885.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3565290>

- 6) Назив архивске јединице: *План Великој **Бечкерек** и околине* (нем. Groß-**Becskerek** und Umgebung).

Сигнатура: AT-OeStA / KA KPS KS G I h, 433

Време настанка: 1870.

Ниво описа: предмет (нацрт / план)

Количина грађе: 4 листа, 3 примерка

Подаци о творцу грађе, провенијенција: копије плана Одсека за војна мерења 1864, 1865. и 1866. године; први примерак: II/63, арх. број 83; други примерак: II/63, арх. број: 84; трећи примерак: откупљен од пуковника Р[оберта]. Шеде (Scheda) 8. јуна 1948, бр. 703.

Опис садржаја: географски подаци о Великом Бечкереку (Зрењанину);

- врста грађе: карта; размера: 1:28800
Сродне јединице описа: –
Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1900.
Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: да
URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3366093>
- 7) Назив архивске јединице: *Конференција Српске народне слободоумне сџранке у Великом **Бечкерек**у од 21. ајрила 1872*³⁵
Сигнатура: АТ-ОеСтА / ННСтА КА КК Direktionsakten 7–7/1872
Назив: Konferenz der serbischen Partei in Groß-**Beckerek** vom 21. 04. 1872.
Време настанка грађе: 1872.
Ниво описа: предмет (досије)
Сродне јединице описа: –
Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1900.
Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: да
URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3297256>
- 8) Назив архивске јединице: *Престјолонаследник на двојвода Карл Франц Јозеф ѓред 1. бајјалњоном 61. ѓешадијској ѓука, **Бечкерек**, недалеко од Сан Луције* (нем. Thronfolger Erzherzog Karl Franz Josef vor dem Infanterie-Bataillon 1/61, **Beckerek** unweit San Lucia)
Сигнатура: АТ-ОеСтА/КА BS I WK Fronten Isonzo, 8945
Време настанка: 1915–1916.
Ниво описа: документ (фотографија, са исписаним објашњењем на полеђини)
Доступни снимци (репродукције): дигитални снимак (скен)
Остале напомене: наслов је углавном историјски оригинални опис,

³⁵ Реч је о Другој бечкеречкој (предизборној) конференцији Српске народне слободоумне странке Светозара Милетића, одржане непосредно уочи избора за угарски Сабор. За више детаља види: Никола Петровић, *Светјозар Милетић и Народна сџранка. Грађа 1860–1885*, књ. II (1870–1875), Сремски Карловци 1969, 332–340.

који је Аустријски државни архив преузео из документарних разлога. Он може бити мањкав³⁶, тенденциозан, застарео или политички екстреман.

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1900.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3045866>

- 9) Назив архивске јединице: *Слободни краљевски и рударски градови: Арад, Зајред, Барџфелд, Бечкерек, Осјејек, Печуј, Есџерјом, Карансебеш, Карловац, Кошице, Кикинда, Коморан, Којривница, Левоча, Липа, Лујош, Марија Терезиојел, Модруш, Шојрон, Будим, Пешија, Пожеја, Брајислава, Росенберј, Русј, Сијони Београд, Сајмар Немеш, Сеједин, Сомбор, Темишвар, Тренчин и Вараждин* (нем. *Königliche Frei- und Bergstädte (Fasz. 26), Arad, Agram, Bartfeld, Becskerek, Esseg, Fünfkirchen, Gran, Karansebesch, Karlstadt, Kassau, Kikinda, Komorn, Kopreinitz, Leutschau, Lippa, Lugosch, Maria Theresianopol, Modrus, Ödenburg, Ofen, Pest, Possega, Pressburg, Rosenberg, Rust, Stuhlweißenburg, Szathmar Nemeth, Szegedin, Szombor, Temeswar, Trentschin und Warasdin und Zimand (26.1)*)

Сигнатура: AT-OeStA/FHKA NHK Kaale U Akten 1661

Време настанка грађе: јануар 1781 – јун 1781.

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Ранија сигнатура: r. Nr. 539

Количина грађе: фолије 1–472 (део 1)

Језик: немачки, латински

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

³⁶ Дотични 61. пешадијски пук је имао допунско седиште у Темишвару, а не у Бечкереку. За више детаља о том пуку види: August Hofmann von Donnersberg, *Geschichte des 61. k. u. k. Infanterie-Regiments*, Wien 1892.

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2816378>

10) Назив архивске јединице: *Слободни краљевски и рударски градови (фасц. 26), Зајред, Барџфелд, **Бечкерек**, Ејерјеш, Осијек, Печуј, Ештерјом, Карловац, Кошице, Кикинда, Којривница, Кроји, Судошница, Мркојаљ, Могруш, Нови Арад, Шојрон, Пешија, Пожун, Равна Гора, Подборжански Рохозец, Зомерајн, Сшони Београд, Саболч, Сеједин, Сомбор, Темишвар, Тренчин, Врдовско, Вараждин* (нем. *Königliche Frei- und Bergstädte (Fasz. 26), Agram, Bartfeld, Becskerek, Eperies, Esseg, Fünfkirchen, Gran, Karlstadt, Kaschau, Kikinda, Kopreinitz, Kreuz, Maria Theresianopel, Merkopail, Modrus, Neu Arad, Ödenburg, Pest, Pressburg, Ravnagoria, Rust, Sommerein, Stuhlweißenburg, Szabolcza, Szegedin, Szombor, Temeswar, Trentschin, Verbovszko und Warasdin*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА/ФНКА НК Каале У Акте 1663

Распон грађе: јул 1781 – август 1781

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Ранија сигнатура: r. Nr. 536

Количина грађе: фолије 1–358 (део 1)

Језик: немачки, латински

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1811.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2816380>

11) Назив архивске јединице: *Слободни краљевски и рударски градови (фасц. 26), Зајред, Барџфелд, **Бечкерек**, Ејерјеш, Осијек, Печуј, Ештерјом, Карловац, Кошице, Кикинда, Којривница, Кроји, Судошница, Мркојаљ, Могруш, Нови Арад, Шојрон, Пешија, Пожун, Равна Гора, Подборжански Рохозец, Зомерајн, Сшони Београд, Саболч, Сеједин, Сомбор, Темишвар, Тренчин, Врдовско, Вараждин* (нем. *Königliche Frei- und Bergstädte (Fasz. 26), Agram, Bartfeld, Becskerek, Eperies, Esseg, Fünfkirchen, Gran, Karlstadt, Kaschau, Kikinda, Kopreinitz, Kreuz, Maria Theresianopel, Merkopail, Modrus,*

Neu Arad, Ödenburg, Pest, Pressburg, Ravnagoria, Rust, Sommerein, Stuhlweißenburg, Szabolcza, Szegedin, Szombor, Temeswar, Trentschin, Verbovszko und Warasdin).

Сигнатура: АТ-ОеStА/ФНКА НК Kaale U Akten 1663

Распон грађе: септембар 1781 – децембар 1781

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Ранија сигнатура: r. Nr. 536

Количина грађе: фолије 359–819 (део 2)

Језик: немачки, латински

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1811.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2816846>

12) Назив архивске јединице: *Слободни краљевски градови и рударски градови: Арад, Зајред, Барџфелд, **Бечкерек**, Осијек, Печуј, Естерјом, Карансебеш, Карловац, Кошице, Кикинда, Коморан, Којривница, Левоча, Липа, Лујош, Марија Терезиојел, Модруш, Шојрон, Будим, Пешта, Пожега, Брајислава, Росенберџ, Русџ, Стјони Београд, Сајмар Немеш, Сеједин, Сомбор, Темишвар, Тренчин и Вараждин (нем. *Königliche Frei- und Bergstädte (Fasz. 26), Arad, Agram, Bartfeld, **Becskerek**, Esseg, Fünfkirchen, Gran, Karansebesch, Karlstadt, Kassau, Kikinda, Komorn, Kopreinitz, Leutschau, Lippa, Lugosch, Maria Theresianopol, Modrus, Ödenburg, Ofen, Pest, Possega, Pressburg, Rosenberg, Rust, Stuhlweißenburg, Szathmar Nemeth, Szegedin, Szombor, Temeswar, Trentschin und Warasdin*)*

Сигнатура: АТ-ОеStА / ФНКА НК Kaale U Akten 1665

Време настанка грађе: јануар 1782 – мај 1782.

Ниво описа: архивска кутија (фасцикла)

Раније сигнатуре: r. Nr. 541

Количина грађе: фолије 1–746

Језик: немачки, латински

Доступни снимци (репродукције): –

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2816374>

13) Назив архивске јединице: *Молба барона Арпада фон Пасћорија*
(нем. *Gesuch Paszthory Arpad Freiherr von*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА/КА ВА ММТһО III D PG

Распон грађе: 3–10. јун 1914.

Ниво описа: предмет (досије)

Садржај: барон Арпад фон Пастори, ц. и к. коморник и мајор у пензији, као унук витеза Реда Марије Терезије, моли за помоћ. – Одбијеница.

Место настанка: Велики **Бечкерек** (Nagy **Becskerek**), Беч

Језик: немачки

Материјал: папир

Количина грађе: фолије 1–4

Доступни снимци (репродукције): –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1944.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4213037>

14) Назив архивске јединице: *Службена исправа и шабеларни приказ квалификација Николауса Зибеналера* (нем. *Siebenaller, Nikolaus, Standesausweis und Periodische Qualifikationstabelle*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА/АВА Justiz JM Präs. A 184a.48

Презиме: Зибеналер

Име: Николаус

Датум рођења: 14. септембар 1872.

Место рођења: Мали **Бечкерек** (Kis-**Becskerek**)

Занимање: Виши чиновник Општинског суда у Фаворитену³⁷

Распон грађе: 1914–1936

Ниво описа: предмет (досије)

³⁷ Фаворитен (нем. Favoriten) – десети округ (општина) града Беча.

Опис садржаја: Лист непокретности (препис)

Сродне јединице описа: –

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4128967>

15) Назив архивске јединице: *Службена исцрава Адолфа Линдингера*
(нем. *Lindinger, Adolf, Personalstandausweis*)

Сигнатура: AT-OeStA / AVA Justiz JM Präs. A 162.69.

Презиме: Линдингер

Име: Адолф

Датум рођења: 1852.

Место рођења: Велики Бечкерек (Groß **Becskerek**)

Занимање: писар у Заставни

Распон грађе: 1890–1899.

Ниво описа: предмет (досије)

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност:
31.12.1952.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3867194>

16) Назив архивске јединице: План Ботоша, јужно од **Бечкерек** (нем.
Plan von Bótos)

Сигнатура: AT-OeStA/KA KPS KS G I h, 27

Време настанка грађе: 8. децембар 1772.

Ниво описа: документ (нацрт / план)

Количина грађе: 1

Подаци о творцу грађе: сачинили кадети Јозеф Шојбер фон Енгелштајн
(Josef Schoiber von Engelstein) и Франц Ташнер (Franz Taschner);

место настанка: Темишвар; провенијенција: XII/114, арх. бр. 52.

Садржај: географски подаци: јужно од Бечкерек (südlich **Becskerek**)

Врста архивске грађе: план

Размера: 1:14400

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1802.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=220385>

17) Назив архивске јединице: *Лични досије Едите Шлезингер, рођене 6. јануара 1886. године у Великом **Бечкерек** (нем. Schlesinger, Edith, 06. 01. 1886)*

Сигнатура: АТ-ОеStА / AdR Е-иReang АНF S, Schlesinger, Edith.

Презиме: Шлезингер

Име: Едита

Датум рођења: 6. јануар 1886.

Место рођења: Велики **Бечкерек** (Nagy **Becskerek**)

Административни број: 612

Распон грађе: 1955–1962

Ниво описа: предмет (досије)

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:
31.12.1986.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1467428>

18) Назив архивске јединице: *Лични досије Адолфа Заплетала, рођеног 25. децембра 1862. у Великом **Бечкерек** (нем. Zapletal, Adolf, 25.12.1862)*

Сигнатура: АТ-ОеStА / AdR ВМfHuV Прäs Sta Zapletal Adolf

Презиме: Заплетал

Име: Адолф

Датум рођења: 25. децембар 1862.

Место рођења: Велики **Бечкерек** (Nagy **Becskerek**), Угарска

Веза: табеларни приказ квалификација

Распон грађе: 1850–1940

Ниво описа: предмет (досије)

Сродне јединице описа: –

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност:

31.12.1970.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=774141>

19) Назив архивске јединице: *Лични фонд Рудолфа Кислинга* (нем. 800 (B, C) KISZLING, Rudolf)³⁸

Сигнатура: AT-OeStA / KA NL 800 (B, C)

Распон грађе: 8. јануар 1882 – 8. мај 1976.

Ниво описа: фонд

Количина грађе: 33 кутије

Подаци о творцу грађе: Рудолф Кислинг; рођен 8. јануара 1882. у Великом Бечкереку, Угарска; 18. август 1902: по завршетку Војне академије, додељен додељен 4. тиролском царском ловачком пуку; 1905–1907: похађао Војну школу; 1. новембар 1907: додељен Генералштабу, официр Генералштаба 56. пешадијске бригаде; 31. октобар 1907: старији поручник; 1. мај 1911: капетан; 1. август 1914: генералштабно одељење 12. корпуса, Група армија „Кевеш”; 8. јун 1915. у генералштабном одељењу ердељских жандармеријских трупа, касније при 70. домобранској пешадијској дивизији; 10. децембар 1915: начелник Генералштаба 70. домобранске пешадијске дивизије; 1. фебруар 1916: мајор; 26. август 1916: начелник Генералштаба 71. пешадијске дивизије; 1. јул 1917. први генералштабни официр 225. немачке пешадијске дивизије; 6. септембар 1917: прекоманда у Оперативно одељење команданта групе армија „Боројевић”; 1. мај 1918: потпуковник;

³⁸ Лик и дело Рудолфа Кислинга, а нарочито његов ангажман – не само у Првом светском рату, већ и у међуратном и периоду Другог светског рата када се налазио на челу Ратног архива у Бечу – завређују посебну пажњу, али на другом месту. За сада је довољно напоменути да већ летимичан увид у грађу његовог личног фонда у Аустријском државном архиву одаје утисак неистраженог прворазредног историјског извора који би био у стању да пружи одговоре на питања од изузетног значаја за историју српског народа. За више детаља о Кислингу види: „Rudolf Kisling”, in: Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 930–931; Otto Friedrich Winter, „Generalstaatsarchivar i. R. Rudolf Kiszling. Zum 90. Geburtstag”, *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare* Heft 6, Wien 1972, 3–7; Peter Broucek, „In memoriam. Professor Rudolf Kiszling”, *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare* Heft 14, Wien 1976, S. 3–5.

23. новембар 1918: начелник штаба код земаљског команданта за Немачку Чешку; 18. јун 1920: запослење у Ратном архиву; 13. јун 1930: пуковник ван службе; 1934 дворски намесник; 8. мај 1976: преминуо у Пуркерсдорфу, Доња Аустрија.

Садржај: следи детаљан опис садржаја сваке од 33 кутије фонда.

Услови коришћења грађе: фонд је доступан за коришћење у тренутном стању, а у складу са Савезном закону о архивима (Савезни службени лист, бр. 1/162 из 1999. године) у вези са Правилником о коришћењу архивске грађе Аустријског државног архива.

Услови умножавања грађе: У читаоници није дозвољено копирање грађе настале пре 1900. године.

Датум истека рока чувања након ког грађа постаје доступна за јавност: 31.12.1970.

Да ли је потребно [посебно] одобрење [за коришћење грађе]: не
Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

URL: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=87559>

На основу свега горе наведеног, може се закључити следеће: онлајн-претрага фондова и збирки Аустријског државног архива резултира налазом тридесетак архивских јединица која се односе на некадашњи Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин). Оне су аналитички обрађене и њихови описи пружају основне податке о грађи, њеној количини, ствараоцу (тамо где је то могуће), садржају, сродним јединицама описа, доступности те условима коришћења. Више од половине ових налаза чини архивска грађа настала у 18. веку, која се чува у оквиру архивског одељења Финансијски и коморски архив. У њој доминирају географски планови и грађевински нацрти, који су за локалне зрењанинске установе културе и истраживаче уопште представљали непознаницу³⁹. Поједини налази се односе на личности које су рођене у Бечкереку, али су животом и радом биле везане за друге средине, при чему се нарочито истиче лични фонд Рудолфа Кислинга, чија је грађа – иако се не односи на Велики Бечкерек – у могућности да пружи одговоре на важна питања из српске националне историје. Због специфичности појма за претраживање „Бечкерек”,

³⁹ Овај недостатак је исправљен већ поменутих у међувремену публикованим радом Ф. Крчмара и Б. Којичића *Барокни Бечкерек у фондовима Аустријској државној архиви*, у ком су објављени по први пут дотле непознати грађевински планови данас непостојећих градских објеката из 18. века (прим. аут.).

поједина грађа до које се дошло претрагом односи се на Мали Бечкерек, у данашњој Румунији.

5. АУСТРИЈСКИ ДРЖАВНИ АРХИВ КАО ИЗВОР ЗА СРПСКУ НАЦИОНАЛНУ ИСТОРИЈУ: ПРИМЕРИ ВЕЋИХ ГРАДОВА И ЗНАМЕНИТИХ ЛИЧНОСТИ

Претрага појма *Бечкерек* у две правописне верзије (немачкој и мађарској) је само један у дугом низу примера који показују колики је заиста истраживачки потенцијал аустријског Државног архива за српске историчаре и истраживаче, наравно, уз правилан одабир појмова за претраживање. Ово с друге стране подразумева познавање основа немачког језика, али и евентуалних варијација које се могу појавити услед различитог начина писања личних имена и географских назива. Тако нпр. појам *Novi Sad* даје 13 података, његов немачки облик *Neusatz* 178, а мађарски *Újvidék* – 50; сва три појма се, наравно, односе на Нови Сад. Одредница „Петроварадин” (*Peterwardein*) доноси 275 пронађених архивских јединица. *Кикинда* (*Kikinda*) резултира са 33 погодака, Вршац са 55, од чега на немачки облик *Werschetz* отпада 52, а на мађарски *Versec* – 3. Панчево је заступљено са 123 налаза (113 за унос *Pancsova*, 1 за унос *Pantschowa*, 9 за *Pancevo*). О Суботици је могуће пронаћи 50 различитих архивских јединица (*Subotica* 4, *Szabadka* 27, *Maria-Theresiopel* 19), о Сомбору – 72 (*Sombor* 30, *Zombor* 42), Руми (*Ruma*) – 59, Инђији (*Indjija*) – 3, Сремским Карловцима (*Karlowitz*) – 134, Шиду (*Sid*) – 17, Земуну – 464 (*Semlin* – 372, *Zemun* – 92).

Када се у онлајн-претраживач унесе *Beograd*, потрага резултира са 13, а у немачком облику (*Belgrad*) – са 1497 пронађених архивских јединица. Међу овим потоњим предњаче фотографије снимљене за време аустроугарске окупације Србије у Првом светском рату, којих има 480. Ове фотографије приказују различите делове Београда, градске знаменитости, јавне и сакралне објекте, улице, тргове, као и последице ратних разарања. Чувају се у архивском одељењу *Рајни архив*, група фондова *Ликовна збирка и аудио-визуелне збирке*, фонд *Збирка слика Првој свејској раји*, серија *Фронтови*, подсерија *Србија 1914–1918*, са још око 3000 фотографија других градова и села по Србији из тог периода⁴⁰. Међу њима су Крагујевац (Крагујевас) са 93 архивских јединица, Ниш (*Nisch*, *Nissa*) са 144

⁴⁰ Ове фотографије су дигитализоване и у малој резолуцији доступне на линку: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=1983088>.

(111, 33), Смедерево (*Smederevo, Semendria*) са 126 (39, 87), Ужице (*Uzice*) са 93, Чачак (*Cacak*) са 52, Јагодина (*Jagodina*) и Ћуприја (*Cuprija*) са по 16, Параћин (*Paracin*) са 11, Шабац (*Sabac, Schabatz*) са 178 (132, 46), Зајечар (*Zajecar*) са 6, Прокупље (*Prokuplje*) са 7, Ваљево (*Valjevo*) са 74, Аранђеловац (*Arangjelovac*) са 25, Младеновац (*Mladenovac*) са 80 итд.

Одредница *Serbien* (Србија) даје велики број погодака, од којих претраживач приказује тек првих 1500; реч је углавном о већ поменутој збирци фотографија из окупиране Србије у време Првог светског рата, те серији *Србија* у оквиру фонда *Министарство спољних послова 1784–1924* при групи фондова *Дипломација и спољна политика 1848–1918* Кућног, дворског и државног архива (АТ-ОеStA/HHStA РА XIX). Ова серија садржи архивску грађу насталу радом аустријског (аустроугарског) дипломатског представништва у Београду – записнике, извештаје, упутства и варија, по годинама, за период од 1879. до 1914. и избијања Првог светског рата⁴¹.

Осим географских појмова, претрага по (през)имену знаменитих личности из српске националне историје (и нарочито – историје Срба у Угарској) даје занимљиве резултате. Нпр. од 15 пронађених резултата на задати појам претраге *Miletic*, 6 се односи или је у некој вези са предводником јужноугарских Срба Светозарем Милетићем – белешке о његовом боравку у Бечу 1883⁴², о сусрету са Ђорђем Стратимировићем, Орешковићем и далматинским послаником Ђорђем Војновићем 1877. у Вацу⁴³, поверљиве белешке из 1880. године⁴⁴, телеграм генералног конзула у Београду Бењамина Калаја о планираним демонстрацијама у Земуну и Панчеву поводом Милетићевог пуштања на слободу⁴⁵, те два предмета у којима се помиње његов сарадник др Лаза Костић⁴⁶.

⁴¹ Доступно на линку: www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=533

⁴² АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 183-1544 (Notizen über Dr. Swetozar Miletic, Aufenthalt in Wien, 1883).

⁴³ АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 28-657 (Berichte des Statthalters in Dalmatien über seine diplomatische Mission nach Cetinje zur Beglückwünschung des Fürsten von Montenegro zur Geburt seiner Tochter und über die Zusammenkunft von Dr. Miletic, Georg Stratimirovic, Oresskovic und dem dalmatinischen Abgeordneten Georg Woinovic in „Weitzen“, 1871)

⁴⁴ АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 128/129-2827 (Notizen über Dr. Swetosar Miletic, Advokat aus Neusatz, 1880).

⁴⁵ АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 28-885 (Telegramm des Generalkonsuls in Belgrad, Kallay, über geplante Demonstrationen in Semlin und Pancsova anlässlich der Entlassung der Miletic, 1871).

⁴⁶ АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 79-2193 (Lazar Kostic, politisch Kompromierter im Prozess Miletic, 1877); АТ-ОеStA/HHStA MdÄ IB Akten 102-3289 (Konfidentielle Notiz über

За појам „Stratimirovic” претраживач даје 14 података, који се односе на чланове ове угледне породице, највише на генерала Ђорђа Стратимировића⁴⁷. У трагању за српским војводом Стеваном Шупљикцем, унос „Suplikatz” резултира са 3 налаза⁴⁸, док о српском патријарху Јосифу Рајачићу и његовом деловању у време Револуције 1848/49. године Аустријски државни архив чува укупно 12 докумената⁴⁹.

О српском народном трибуну из Великог Бечкерека Емилу Гаврили

den Arzt Dr. Lazar Kostic, Parteigänger des Miletic, 1878).

⁴⁷ AT-OeStA/AdR BMfHuV Präs StA Stratimitovic Georg (Stratimirovic, Georg, 06.03.1858, 1850–1940); AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 960.3 (Stratimirović, Georg von, Militärpensionist, Leopoldsorden, Ritterstand (1902–1909). Предмет садржи молбе за пријем у аустријско држављанство и признање племства, поднете од стране Милана Стратимировића од Кулпина, старијег поручника 2. пешадијског пука у Бечу, као и акта у предмету признавања племићког предиката „од Кулпина” настала у периоду 1902–1909); AT-OeStA/AdR Vk PA EB STB S Stratimirovic de Kulpin Georg (Stratimirovic de Kulpin, Georg, 06.03.1858, 1884–1896); AT-OeStA/AVA Justiz JM Präs. A 194.43 (Stratimirovic, Dr. Michael Milos Ritter von, Personalstandesausweis (1899–1909); AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 13-343 (General Stratimirovic, 1869); AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 7/8-2149 (Notizen über eine Misstrauensadresse der Bewohner von Pancsova gegen Stratimirovic, 1868); AT-OeStA/HHStA SB Nl Braun 36-2-24 (Promemoria von Georg Stratimirovic, 21.09.1879); AT-OeStA/HHStA SB Nl Braun 25-132 (Briefe von Georg Stratimirovic, 15.12.1874 – 04.03.1895); AT-OeStA/HHStA SB Nl Braun 10-1-19 (Briefe von [Georg] Stratimirovic, 12.10.1878 – 24.04.1896); Dabei: Akten betreffend den General Stratimirovic (1853-1869), AT-OeStA/HHStA PA XII 99-2-1.

⁴⁸ AT-OeStA/AVA Adel HAA AR 970.19 (Suplikatz, Stephan, Major in Pension, Damian, Major in Pension, Brüder, Adelstand, „von Vitez” (01.07.1816)); AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 10366 Suplikatz (Suplikatz, 1842); AT-OeStA/HHStA KA KK Vorträge 1-1849 64 (Vortrag des Ministers des Innern Grafen Stadion über das Ableben des Wojwoden der serbischen nation GM Stephan Suplikatz; Übergabe des Kommandos über die Truppen der Serben dem k. k. Konsul Obersten Mayerhofer, Dank des Patriarchen Rajacic aus Anlass der allerhöchsten Entschließung zu Gunsten der serbischen Nation und für seinen eisernen Kronenorden 1. Klasse (04.01.1849) / Излагање министра унутрашњих дела грофа Стадиона о смрти војводе српске нације генерал-мајора Стефана Шупљикца; примопредаја заповедништва над српским трупама ц. к. конзулу пуковнику Мајерхоферу и захвалница патријарха Рајачића поводом највише одлуке у корист српске нације и доделе Ордена гвоздене круне 1. степена, 4. јануар 1849).

⁴⁹ У питању су углавном дописи кнеза Виндишгреца и барона Фердинанда Мајерхофера који говоре о Рајачићевом деловању и проблемима које је задавао аустријским званичницима, како се то јасно може видети из (предугачких) описних назива архивских јединица. Услед недостатка простора, овде ће бити наведене само сигнатуре ових предмета: AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-447; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 9-1-30; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 9-3-120; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-486; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 10-2-188; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-490; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 10-2-214; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-492; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 9-3-117; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 9-3-124; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-511; AT-OeStA/HHStA KA KK Geheimakten 12-2-439.

сачувана су два предмета: први је из 1899. године и односи се на његово путовање у Праг, како би придобио Чехе за „великосрпску идеју”⁵⁰; други се односи на Гаврилин национално-политички рад са Глигоријем Јефта-новићем и Војиславом Шолом и борбу за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини, која се у Аустријском државном архиву води као досије под називом *Великосрпска идеја њре и за време Првој свейској райиа. Документии о случају Јефтановић-Шола-Гаврила*⁵¹.

Унос кључне речи „Matavulj” довешће истраживача до предмета који говори о сумњивим путовањима Симе Матавуља, учитеља из Новог Сада, за кој се тражи стављање под надзор⁵².

У фондовима и збиркама Аустријској државној архива јавља се и име српске владарске династије Карађорђевић: оно је заступљено у више јуридикалних варијанти (Karadorđević, Karadordevic, Karageorgevich, Karageorgevic, Karageorgovich, Karagyorgyevits, Karagjorgjevic, Karageorgewitsch итд.) у двадесетак предмета Кућног, дворског и државног архива, насталих у периоду од 1868. до 1918. године. Најстарији од њих је извештај о доласку српског кнеза Александра Карађорђевића у Грац 9. фебруара 1868⁵³. Из наредне године (1869) потиче белешка о његовом наводном плану бекства⁵⁴, а поштом улавном следе предметии који се односе на кнеза и будуће краља Пејра I Карађорђевића – извештаји о лицу за које се сумња да је његов агент (1881)⁵⁵, стављању под јурисдикцију (1884)⁵⁶, његовим јурисдикцијалицама у Зајреду (1895)⁵⁷, боравку у Женеву (1898)⁵⁸, његова јуномоћ Јаши Нена-

⁵⁰ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 405/406-1063 (Notiz über den Advokaten Gavrila aus Neusatz, der nach Prag gereist ist, um Sympathien für die großserbische Bewegung bei den Czechen einzuwerben, 1899).

⁵¹ AT-OeStA/HHStA SB NI Reinöhl 1-1 (Großserbische Umtriebe vor und im 1. Weltkrieg; Akten zum Fall Jeftanovic-Sola-Gavrila).

⁵² AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 245-3487 (Simo Matavula (Matavuli, Matavulj), Lehrer in Neusatz, macht oftmals verdächtige Reisen nach Neusatz, Überwachung, 1887).

⁵³ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 4-351 (Bericht über die Ankunft des serbischen Fürsten Karadorđević am 9. Februar in Graz).

⁵⁴ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 14-730 (Einsichtsnotiz über ein angebliches Fluchtprojekt des Fürsten Alexander Karageorgevits (Aleksandar Karadorđević).

⁵⁵ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 150-1075 (Bericht über einen vermeintlichen Agenten des Fürsten Peter Karadorđević).

⁵⁶ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 194-135 (Peter Karageorgievic (Peter Aleksandrović Karadorđević), serbischer Aufständischer und ehemaliger Fürst, Überwachung).

⁵⁷ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 354/355-2521 (Anhänger des Peter Karadorđević in Agram).

⁵⁸ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 389-2135 (Aufenthalt des Peter Karadorđević in Genf).

довићу да у Бечу може представити кнежев пољопривредни програм (1901)⁵⁹, његова фотодокументација испред цркве у родној Тополи снимљена за време Првој светској рати⁶⁰ итд. Сачувано је и двадесетак његових честитки или израза саучешћа ујужених поводом рођења, венчања или пак смрти чланова владарској дома Аустрије или других истакнутих личности. Седам предмета носи само уопштени назив Породица Карађорђевић, али се само из два на основу онлајн-претраге може ближе утврдити њихова садржина: први потиче из 1888. и носи назив: *Цедуље са ујуженима у вези са ишћањем заоставшине Карађорђевића*⁶¹, док је други настао 1896. године и говори о стављању породице тј. њених чланова под присмотру⁶². Осим тога, сачувано је још неколико занимљивих фотографија у вези са овом династијом: снимак родне куће краља Петра у Тополи⁶³, те снимци породичне задужбине и гробнице на Опленцу настали око 1917. године⁶⁴.

И династија Обреновић је богато заступљена у Аустријском државном архиву, такође у више правописних верзија, од којих је најређа *Obrenovics*: под овом одредницом чува се тек један предмет из 1850. године, који говори о стављању под присмотру присталица Томе Вучића Перишића и Милоша Обреновића у Бечу⁶⁵. Остале правописне варијанте - *Obrenovic*, *Obrenovich* – резултирају налажењем тридесетак различитих архивских јединица, од којих се највећи број односи на кнеза Милоша. Међутим, њихови називи су тако формулисани да је на основу њих тешко одгнотнети њихов садржај, па је отуда истраживач углавном принуђен да о њему нагађа. Тако нпр. једна архивска јединица, настала 1818, носи назив *Повереник Милоша Обреновића*⁶⁶ (без ближих обавештења), друга,

⁵⁹ AT-OeStA/HHStA PA I 477-XXXIII-24b (Bemerkungen des Fürsten Peter Karadordevic (Karagjorgjevic)).

⁶⁰ AT-OeStA/KA BS I WK Fronten Serbien 2121 (König Peter vor der Kirche in Topola (bei Arangjelovac) Belgrad).

⁶¹ AT-OeStA/HHStA MdÄ AR F3-7-26 (Karadordevic (Karageorgevic, Karagyorgevic, Karagyorgevits): Verweiszettel betreffend Verlassenschaftsangelegenheiten).

⁶² AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 365/366-1533 (Familie Karageorgievich (Karadordevic), Überwachung).

⁶³ AT-OeStA/KA BS I WK Fronten Serbien, 2159 (Topola, Geburtshaus des König Peter).

⁶⁴ AT-OeStA/KA BS I WK Fronten Serbien, 2135 (Arangjelovac-Topola. Mausoleum der Familie Karadordevic, ausgeführt im dort vorkommenden Marmor (am Vencac)); AT-OeStA/KA BS I WK Fronten Serbien, 2148 (Arangjelovac-Topola! Gräfte im Mausoleum der Familie Karadordevic).

⁶⁵ AT-OeStA/HHStA MdÄ IB A Akten 6-2150 (Überwachung von Anhängern der Partei Wucsics und Obrenovics in Wien).

⁶⁶ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 2539 (Vertraute des Obrenovich Milosch).

са идентичном сигнатуром је насловљена *Универзитетска штамарија у Пешии, Милош Обреновић*⁶⁷ (1818), а *тврџа – Црна Гора Милош Обреновић*⁶⁸ (1844). Четири предмета, чији је настанак датиран у 1847. годину, доводе кнеза Милоша у везу са извесним Јоханом Шлингером⁶⁹, затим, Виктором Офенхајмом⁷⁰, Антоном Грино⁷¹ и Михаелом Шајтхамером⁷², али природа те везе остаје непозната и могуће ју је расветлити тек увидом у дотичне документе. Пошто се они налазе у оквиру фонда *Правосуђе Доње Аустрије*, који чува грађу насталу радом органа надлежног за регулисање правних односа међу племством, свештенством и лицима пореклом са подручја Османског царства са пребивалиштем на тлу Аустрије, може се претпоставити да су у питању кнежеви повериоци, особе са којима се налазио у некој врсти спора или се пак само са њима дописивао. Од осталих предмета издвајају се *Клеветанье Милоша Обреновића у Новинама србским* (1842)⁷³, *Искоришћавање јољској издјелице Антона Риџа у шајној служби – Константин Боџановић, емисар дивших кнежева Милоша и Михаила Обреновића* (1847)⁷⁴, *Одговор Милоша Обреновића на тужбу директора банке Поја*⁷⁵ (1847), те *Народни скуп у Темишвару, Милош Обреновић, Револуција у Угарској* (1848)⁷⁶. Од грађе из прве половине 19. века издваја се читава једна архивска кутија о овој породици која захвата временски распон од 1831. до 1847. године, подељена хронолошки у два свежња (1831–1845, 1845–1847)⁷⁷.

⁶⁷ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 2539 (Universitätsdruckerei in Pest, Milosch Obrenovich).

⁶⁸ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 439.1844 (Montenegro, Milosch Obrenovich).

⁶⁹ AT-OeStA/AVA Inneres NÖLR Allgemein A 195.24 (Obrenovich, Milosch Fürst von, Schlinger Johann).

⁷⁰ AT-OeStA/AVA Inneres NÖLR Allgemein A 197.84 (Obrenovich, Milosch Fürst von, Offenheim Viktor)

⁷¹ AT-OeStA/AVA Inneres NÖLR Allgemein A 197.2 (Obrenovich, Milosch Fürst von, Grün Anton).

⁷² AT-OeStA/AVA Inneres NÖLR Allgemein A 199.25 (Obrenovich, Milosch Fürst von, Scheithammer Michael).

⁷³ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 1908 (Obrenovich Milos-Serbische Nationalzeitungsverunglimpfung).

⁷⁴ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt H.259 mit 5114/1847 und 5662/1847.1847 (Verwendung des polnischen Flüchtling Anton Rieth im Geheimen Dienst – Bogdanovich Constantin Emisär für die Exknesen Obrenovich Milosch und Obrenovich Michael).

⁷⁵ AT-OeStA/HHStA MdÄ AR F3-4-21 (Obrenovich. Einwendungen des Milos Obrenovich gegen die Klage des Bankdirektors Popp).

⁷⁶ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 246/M. I. 2. 1848 (Volksversammlung in Temesvar, Milos Obrenovic, Revolution in Ungarn).

⁷⁷ AT-OeStA/HHStA StAbt Serbien 9 (Familie Obrenovich). У ближем опису њеног са-

Аустријски државни архив чува и предмете који говоре о кнезу Михајлу Обреновићу – из 1845⁷⁸, односно 1847. године⁷⁹, фотографије кнегиње Јулије⁸⁰ и кнегиње, потом и краљице Наталије⁸¹, писма и телеграме краља Александра Обреновића⁸² и документа о његовим боравцима у Бечу (у три наврата – 1891⁸³, 1894⁸⁴. и 1899⁸⁵), наводној трудноћи краљице Драге⁸⁶, приватним стварима династије⁸⁷, те држању аустроугарске дипломатије према династији Обреновић и њеној обавези да заштити ову породицу након абдикације краља Милана⁸⁸. У вези са крајем династије и њеним последњим члановима, садржај читаве једне архивске кутије (Karton) односи се на Мајски преврат, убиство краља Александра и краљице Драге⁸⁹, уз више предмета који говоре о догађајима који су уследили непосредно након атентата 1903 (проглашење жалости на бечком двору⁹⁰, обавештености аустроугарске владе о припреми краљеубиства⁹¹, брошура Х. Брез-

држаја стоји: *Акта о породици Обреновић*, а унутар саме кутије означене су две временске целине: 1831–1845 и 1845–1847.

⁷⁸ AT-OeStA/HHStA GKA GesA Neapel 148-40 (Fürst Michael Obrenovich).

⁷⁹ AT-OeStA/AVA Inneres PHSt 7348 (Obrenovich, Michael).

⁸⁰ AT-OeStA/HHStA SB Sammlungen Fotosammlung Masuy.

⁸¹ AT-OeStA/HHStA SB FA Folliot-Crenneville Fotografien 44 (Natalija Obrenovic, Fürstin und Königin von Serbien, geb. Kesko, sine dato).

⁸² AT-OeStA/HHStA SB Coburg II-73.15 (König von Serbien Alexander Obrenovic / Briefe und Telegramme).

⁸³ AT-OeStA/HHStA OMeA NZA 398-28 (Aufenthalt von König Alexander von Serbien in Wien und Ischl).

⁸⁴ AT-OeStA/HHStA OMeA NZA 409-10 (Ankunft des Königs Alexander von Serbien in Wien).

⁸⁵ AT-OeStA/HHStA OMeA NZA 423-11 (Aufenthalt von König Alexander von Serbien in Wien).

⁸⁶ AT-OeStA/HHStA PA XIX 73-2 (Liasse IXb: Angebliche Schwangerschaft der Königin „Draga“ (erwartete Niederkunft Mai 1901).

⁸⁷ AT-OeStA/HHStA PA I 476-XXXIII-17 (Private Angelegenheiten des serbischen Königshauses). Предмет обухвата преписку о веридби краља Александра са Драгом Машин, преписку краља Милана са својим сином, нацрте телеграма аустроугарским дипломатама с тим у вези, преписку о последњим жељама краља Милана, те преписе и преводе преписке краља Александра.

⁸⁸ AT-OeStA/HHStA PA I 456-2-VI-II-24 (Depesche an Hengelmüller in Belgrad: Neue Gefahren, welche der Dynastie durch die bevorstehende Abdankung König Milans erwachsen könnten; Verpflichtung des Schutzes der Dynastie Obrenovich durch Österreich-Ungarn).

⁸⁹ AT-OeStA/HHStA PA XIX 74 (Liasse X: Ermordung des serbischen Königspaares „Alexander-Draga“, 1903; Wahl Peter I. Karageorgewitsch.

⁹⁰ AT-OeStA/HHStA OmeA NZA 60-21 (Hoftrauer für Alexander I. König von Serbien und Draga Königin von Serbien).

⁹¹ AT-OeStA/HHStA SB Nl Reinöhl 1-10 (Die angebliche Mitwissenschaft der österrei-

ница Крај династије Обреновић⁹², ње фотодокументација надгробној споменика последњеј краљевској династије настала након аустроугарске окупације Србије у Првом светском рату⁹³.

ЗАКЉУЧАК

Сви горепобројани примери представљају тек врх леденог брега када је реч о грађи Аустријског државног архива која се односи на српску националну историју. Захваљујући савесно урађеној архивској анализи, дигитализацији и јавној презентацији, односно стављању на увид широј јавности од стране Аустријског државног архива, данас је могуће стећи увид у њене карактеристике, опсег, а делимично и у садржај. Поједине архивске јединице, примамљиве већ по свом називу, за сада само наговештавају да се у фондовима и збиркама ове установе крије слабо позната или пак потпуно непозната архивска грађа, са обиљем драгоцених података за домаћу историографију, која тек чека на своју темељну евиденцију, евалуацију, анализу и коришћење од стране српских архивиста, историчара и истраживача.

chisch-ungarischen Regierung an der Verschwörung gegen König Alexander von Serbien im Jahre 1903).

⁹² AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 405/406-1175 (H. Bresnitz, Verfasser einer Broschüre über österreichisch-serbische Beziehungen / Broschüre: *Das Ende der Dynastie Obrenovic*).

⁹³ AT-OeStA/KA BS I WK Fronten Serbien, 3419 (Grabdenkmal für König Alexander und Königin Draga).

Filip Krčmar

AUSTRIAN STATE ARCHIVES AND ITS HOLDINGS RELATING TO GROSS-BETSCHKEREK: A GOOD EXAMPLE OF ONLINE SEARCH TOOLS

Abstract: The Austrian State Archives, which was founded in 1945, are now considered the central and main archive of the Republic of Austria. Its establishment ended a process of centralization and integration of various archives that had existed for decades. The newly established archive included the War Archives, Finance and Court Archives, as well as the House, Court and State Archives, to which the General Administrative Archives and Archive of the Republic were later added. The article first provides a general overview of the founding of the archive and each of its departments; then the content of the exemplary and organized web presentation of the Austrian State Archives (oesta.gv.at) is analyzed, i.e. its segments that offer visitors detailed information about the archive, its holdings, organizational structure, history, etc. The text then focuses on the diverse online research modalities and searches of the archives. These include the following search types: full-text, archive plan and field search, each of which is explained individually. Using them enables an exact location and specialist description of the archival materials relating to the places in today's Serbia. As an example, the archival assets relating to the former Gross-Betschkerek (today: Zrenjanin) are shown, which include around 30 different individual items, plans, documents and other types of archives. Mainly kept in the house, court and state archives, they are of inestimable importance for the local history of Gross-Betschkerek, whose gaps are partially filled with them. Since the Historical Archives in Zrenjanin was almost robbed of archival materials from the 18th century, their importance is all the greater. Finally, the article demonstrates not only the similar search results for other cities and localities in today's Serbia, but also for the important personalities and events from Serbian national history. For each larger town, the exact (current) number of relevant archival documents was given, taking into account the different spellings of their names in German. Famous historical figures were illustrated by the example of Serbian champions in southern Hungary and Serbian rulers from the two national dynasties (Karadjordjevic and Obrenovic). Finally, the Austrian State Archives were described as a rich research source, from which local historians and researchers have made little use, and where a little-known but valuable factual quantity is kept. Its contents still await serious and conscientious documentation, evaluation, re-search and use by Serbian archivists, historians and other researchers.

Keywords: Austrian State Archives, archival materials, Betschkerek, website, information resources, databases

UDC 061.6:338.1(497.113 Novi Sad)"1961/1977"

Снежана Каљевић¹

Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ЗАВОД ЗА ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ „НОВИ САД” СА ПОТПУНОМ ОДГОВОРНОШЋУ – НОВИ САД (1961–1977), 1946–1978

Сажетак: У раду је изложен историјат Завода за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу. Примопредаја документарног материјала и архивске грађе је извршена 2011. године. Приликом сређивања Фонда, систематизација архивске грађе је извршена по систему провенијенције, односно регистратурског пословања творца фонда, и мањим делом према систему слободне провенијенције, односно по тематским групама. Одабрану грађу Фонда чине акта о оснивању и организацији Завода, записници са седница органа управљања, извештаји о раду, и друго.

Кључне речи: статут, општина, привредни развој, архивска грађа

У условима друштвено-економских промена и функционисања привредног система у ФНР Југославији, јавила се потреба за оснивањем специјализованих економских институција, као најпогоднијих субјеката за повезивање привреде и преношење савремених научних достигнућа у пракси.

Народни одбор општине Нови Сад је на XIX седници Општинског већа и XXI седници Већа произвођача одржаним 31. октобра 1961. године, а на основу Закона о народним одборима општина² Основне уредбе о установама за самосталним финансирањем,³ и Статута општине Нови Сад, донео Решење (бр. 36465/1961) о оснивању Завода за привредни развој Нови Сад (у даљем тексту: Завод), као установе са самосталним финансирањем.⁴

¹ snezana.k@arhivvojvodine.org.rs; Snežana Kaljević, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Службени гласник НРС, бр. 1/1959.

³ Службени листи ФНРЈ, бр. 51/1953.

⁴ Архив Војводине (даље: АВ), Ф. 547, Завод за привредни развој „Нови Сад” са

Према Правилима Завода која су се примењивала од дана оснивања установе, Завод је био установа која је имала својство правног лица, а којим је руководио Управни одбор од осам чланова и директор. Први директор је био Андрија Леви. Органи који су били надлежни за вршење послова и задатака Завода, су: Савет за индустрију и занатство и Народни одбор општине Нови Сад. Завод је основан ради следећих циљева и задатака: да изучава концепцију развоја предузећа било да се ради о проширењу постојећих, било о потреби грађења нових капацитета нарочито са становишта уклапања конкретних програма развоја у привреду града и земље, као и у перспективи програма развоја привреде на територији комуне; да оперативно делује у правцу изналажења конструкције финансирања конкретних инвестиционих програма у сарадњи са одговарајућим органима комуне, заинтересованим привредним организацијама, банкама и другим институцијама; да у сарадњи са одговарајућим заводима ради на изналажењу најекономичнијих решења код изградње заједничких објеката у вези нове дислокације индустрије; да даје предлог комуну о приоритетним улагањима из аспекта расподеле средстава друштвеног инвестиционог фонда општине; да прати реализацију одобрених средстава за инвестиције за привреду, да превентивно делује у циљу уклапања извршених улагања у одобрене оквире, да интервенише у циљу отклањања сметњи за благовремено извршење одобрених улагања и да обавља и друге задатке које му одреди Народни одбор општине.

Ради извршавања својих задатака Завод је имао следећу унутрашњу организацију: сектор за опште послове, сектор за привредни развој, сектор за финансирање инвестиција и сектор за публикације и документацију. Ова подела на секторе је била у периоду од 1961. до 1973 године.

За своје обавезе Завод је одговарао средствима финансијског плана и средствима својих самосталних фондова. Завод је имао следеће фондове: Пословни фонд, Резервни фонд, Фонд заједничке потрошње и Фонд за награђивање службеника и радника. О престанку рада Завода одлучивао је Народни одбор општине Нови Сад. По престанку рада Завода, имовина се требала предати Народном одбору општине Нови Сад.⁵

Завод је постао самостална установа која се финансира по принципу дохотка, на основу Решења Скупштине општине Нови Сад, на XIII

потпуном одговорношћу (1961–1977), 1946–1978, Правила и статуту Завода (1961–1975), Правила Завода из 1961.

⁵ АВ, Ф, 547, исто.

заједничкој седници Општинског већа и Већа радних заједница, 12. марта 1964. године.⁶

Развој делатности Завода може се пратити кроз два временска периода, први од 1961. године до 1966. године. Улога општине у програмирању рада Завода све до 1965. године била је подједнако одлучујућа и у усмеравању активности и у његовом финансирању. У овој фази свог постојања Завод је био усмерен искључиво на подручје новосадске општине.⁷

Окружни Привредни суд у Новом Саду, 08. децембра 1965. године, донео је Решење о преносу Завода за привредни развој Нови Сад из регистра установа са самосталним финансирањем Скупштине општине Нови Сад у регистар установа код овог суда.⁸

Доношењем Основног закона о установама из 1965. године,⁹ који ове радне организације изједначава са радним организацијама из области привреде, започела је друга фаза развоја Завода. Ове промене биле су резултат првих мера привредне реформе из 1965. године и имале су посебан значај за будући развој Завода, јер су омогућиле: да потпуно самостално изради сопствени концепт развоја руководећи се једино потребама привреде и стручношћу својих кадрова; да разради и спроведе систем расподеле дохотка који ће што је више могуће стимулирати стваралаштво и продуктивност рада и да се у принципу ослободи регионалних граница и отвори према привреди ширег, пре свега војвођанског подручја, а у неким аспектима и југословенског.¹⁰

На основу Статута Завода из 1969. године, Завод је дефинисан као самостална и самоуправна радна организација, која има статус правног лица и кога заступа директор. Циљ Завода је да пружа интелектуалне услуге из области привреде. Органи управљања су чланови Радне заједнице и комисије. Задатак Радне заједнице Завода је да: доноси Статут Завода и друга општа акта, доноси Програм рада и развоја Завода; доноси одлуку о унутрашњој организацији Завода; одобрава завршни рачун; одлучује о промени делатности односно проширењу делатности; одлучује о употреби средстава резервног фонда; одлучује о употреби средстава фонда

⁶ АВ, Ф. 547, Решења о регистрацији Завода 1961–1976, Решење бр. 5066/1964 од 12. марта 1964.

⁷ Андрија Леви, *Завод за привредни развој '61–'71*, Нови Сад 1971, 8.

⁸ АВ, Ф. 547, Решења о регистрацији Завода 1961–1976, Решење Окружног привредног суда Нови Сад, бр. Us- 54/1965. од 08. децембра 1965.

⁹ *Службени лист СФРЈ*, бр. 5/1965.

¹⁰ Андрија Леви, *Завод за привредни развој '61–'71*, Нови Сад 1971, 9.

заједничке потрошње преко износа од 1000 динара; одлучује о продаји, куповини и расходовању основних средстава, одлучује о коришћењу кредита и зајмова, одлучује о расподели дохотка и личних доходака, одлучује о приговорима радника на одлуке комисије и одлуке директора Завода; одлучује о путовањима у иностранство преко пет дана; одобрава средства за потребе народне одбране; одобрава потписивање уговора о делу преко 5000 динара, бира сталне комисије и повремене комисије; именује и разрешава директора Завода, одлучује о свим осталим питањима која су јој Статутом и другим општим актима стављена у надлежност.

Ради успешнијег решавања одређених питања образовале су се сталне и повремене комисије. Комисије су биле органи Радне заједнице. Сталне комисије су: комисија за радне односе; комисија за изрицање мера због повреде радне дужности и комисија за расподелу дохотка и личних доходака и израду нормативних аката.

Радни људи Радне заједнице Завода о статутарним питањима одлучивали су путем референдума као облика непосредног одлучивања: о спајању Завода са другим заводима; о припајању Завода другим радним организацијама; о припајању других радних организација овом Заводу; о подели Завода на два или више дела и о промени седишта Завода.¹¹

Скупштина општине Нови Сад је на основу Основног закона о установама и Статута општине Нови Сад на XXIV седници Општинског већа и XXV седници привредног већа одржаним 7. априла 1971. године, донела решење о промени делатности Завода. На основу овог решења предмет пословања Завода је пружање интелектуалних услуга из области привреде и то: студије и програми развоја; просторно планирање; истраживање тржишта; организација предузећа, расподела, аналитичка процена радних места; унапређење пословања; експертизе и анализе и консултативне и друге интелектуалне услуге.¹²

Због пружања потпунијих услуга привреди, Завод је оценио да је потребно проширити делатност, допунити је, а Скупштина општине Нови Сад је 27. јуна 1973. године дала сагласност,¹³ на Одлуку Радне заједнице Завода о проширењу делатности донесеној на збору радних људи 22. маја 1973. године. Допуна делатности је проширена на: заштиту, искоришћавање, унапређење и заступање проналазачке делатности и ауторских пра-

¹¹ АВ, Ф. 547, Правила и статут Завода (1961–1975), Статут Завода из 1969.

¹² АВ, Ф. 547, Решења о регистрацији Завода 1961–1976.

¹³ АВ, Ф. 547, исто, Решење Скупштине општине Нови Сад бр. 022/3-73 од 27. јуна 1973.

ва; разраду идејне пројектне документације, израду радионичке документације, као и организацију израде прототипова, узорака, техничких унапређења, модела и др; организацију производње пријављених и заштићених проналазака, техничких уређења, модела, жигова, узорака ауторских права и друго и стављање ових производа у промет на велико, посредовање у пласману лиценци, ауторских права и “know-how”, између аутора и потрошача и између произвођача и заинтересованих правних и физичких лица.¹⁴ Ова промена је регистрована Решењем Окружног привредног суда у Новом Саду од 23. августа 1973. године.¹⁵

Окружни привредни суд у Новом Саду, је 23. јануара 1974. године донео Решење којим се у судски регистар организација удруженог рада уписује конституисање радне организације Завод за привредни развој „Нови Сад”, са потпуном одговорношћу – Нови Сад,¹⁶ на основу одлуке радне заједнице која је донета на збору радних људи одржаном 3. новембра 1973. године.¹⁷

Из општих одредби Статута Завода из 1973. године сазнајемо да се ради успешнијег пословања, Завод организационо поделио у три дела: део за организацију пословних система и економику предузећа; део за економске студије и анализе и заједничке службе. Ни један од организационих делова Завода није имао статус основне организације удруженог рада. Радници у сваком од организационих делова Завода, сем заједничке службе, бирали су лице које врши дужност координатора. Координатор послова бирао се на период од годину дана, с тим што је исти радник могао бити биран на ову дужност највише два мандата.

Пословима Завода је непосредно руководио директор за све време његовог постојања.

Радници Завода су право на самоуправљање остваривали непосредно и путем збора радних људи. Међусобни односи радника у Заводу били су уређени самоуправним споразумом о међусобним односима радника у удруженом раду. За извршавање одређених стручних послова Завод је ангажовао спољне сараднике. Према Статуту Завод је имао сталне комисије

¹⁴ АВ, Ф. 547, исто, Записник са 23 седнице Збора радних људи од 22. маја 1973.

¹⁵ АВ, Ф. 547, исто, Решење Окружног привредног суда Нови Сад, бр. Us 110/1973, од 23. августа 1973.

¹⁶ АВ, Ф. 547, исто, Решење Окружног привредног суда Нови Сад, бр. Us 382/1973 од 27. децембра 1973.

¹⁷ АВ, Ф. 547 исто, Записник са 32 седнице Збора радних људи одржаног 3. новембра 1973.

збора радних људи: комисија самоуправне радничке контроле и комисија за изрицање мера због повреде радних обавеза.¹⁸

Завод за привредни развој је уписан и у Регистар патентних бироа на основу Решења Савезног завода за патенте у Београду од 15. октобра 1974. године. Носи назив Завод за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу – Нови Сад.

Из општих одредби Статута Завода из 1974. године, видимо да Служба за проналазачку делатност и ауторска права има свој печат и носи назив Завод за привредни развој „Нови Сад” служба за проналазачку делатност и ауторска права – Нови Сад.¹⁹

Збор радника Завода је 13. децембра 1977. године донео Одлуку о личном изјашњавању радника путем референдума о питању Самоуправног споразума о удруживању радних организација: Савезног центра за образовање руководећих кадрова у пољопривреди и индустрији из Новог Сада и Завода за привредни развој „Нови Сад” из Новог Сада у јединствену радну организацију. Референдум је спроведен 28. децембра 1977. године на коме су се радници Завода изјаснили за усвајање Самоуправног споразума о удруживању радних организација.²⁰

Самоуправним споразумом од децембра 1977. године, Савезни центар за образовање руководећих кадрова у пољопривреди и индустрији са потпуном одговорношћу из Новог Сада и Завод за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу из Новог Сада, удружиле су се у јединствену радну организацију и регистровале код Основног суда удруженог рада Нови Сад 5. јуна 1978. године под називом „САЦЕН” Савезни центар за организацију пословања и усавршавања кадрова са потпуном одговорношћу Нови Сад.²¹

¹⁸ АВ, Ф. 547, Правила и статута Завода (1961–1975), Статут Завода из 1973.

¹⁹ АВ, Ф. 547, исто, Статут Завода из 1974.

²⁰ АВ, Ф. 547 Записник са 23 седнице Збора радника одржаног 13. децембра 1977.

²¹ АВ, Досије регистратуре бр. 200, „САЦЕН” Савезни центар за организовање пословања и усавршавања кадрова, Савезни центар за образовање руководећих кадрова у пољопривреди и индустрији са потпуном одговорношћу, Решење Основног суда удруженог рада Нови Сад, Fi. 317/78 од 5. јуна 1978. године.

Приказ сређивања Фонда

Документарни материјал и архивску грађу Ф. 547, Завода за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу–Нови Сад (1961–1977), 1946 –1978, преузео је Архив Војводине 22. јула 2011. године, од А. Д. „САЦЕНА”, записником о примопредаји архивске грађе.²² Примљено је 4,75 дужних метара грађе која се састојала од списка и књига.

Одабрану грађу Завода за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу – Нови Сад, чине књиге и списи који су већим делом сређени по принципу провенијенције, односно регистратурског пословања творца фонда, и према принципу слободне провенијенције, тј. по тематским групама.

У поступку сређивања архивске грађе фонда, књиге су идентификоване, обрађене и пописане према врстама и годинама. Књиге се састоје од поверљивих деловодних протокола, деловодних протокола, финансијских књига и матичне књиге радника.

После обраде књига приступило се сређивању преписке поделом на поверљиву преписку и преписку, према принципу провенијенције.

Мањи део архивске грађе који је систематизован по принципу тематског сређивања чинили су записници органа управљања, статуту Завода, извештаји о раду, уговори са предузећима, завршни рачуни, платни спискови, М4 обрасци и пасивни персонални досијеји радника Завода.

У току рада извршено је излучивања безвредног регистратурског материјала, укупно 0,90 дужних метара, на основу Листе категорија документарног материјала са роковима чувања.²³

Након завршеног архивистичког сређивања, од научно-обавештајних средстава урађена је белешка о фонду и сумарни инвентар, па је Фонд приступачан за коришћење.

²² АВ, Записник о примопредаји архивске грађе бр. II 031.5- 6/2-11 од 22. јула 2011. године.

²³ *Архивист*, бр.1–2, Београд 1978, 78–113. Листа је сачињена на основу Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања за период 1945–1976, године Завода за картографију „Геокарта” у Београду и Правилника о чувању архивске грађе Завода за привредни развој на који је Архив Војводине дао сагласност Записником бр. VI 031.1-26-128 од 6. октобра 1977.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Службени листи ФНРЈ*, бр. 51/1953.
2. *Службени листик НРС*, бр. 1/1959.
3. *Службени листи СФРЈ*, бр. 5/1965.
4. Андрија Леви, *Завод за привредни развој '61–'71*, Нови Сад 1971.
5. Архив Војводине (даље: АВ), Ф. 547, Завод за привредни развој „Нови Сад” са потпуном одговорношћу (1961–1977), 1946–1978,
6. АВ, Досије регистратуре бр. 200, „САЦЕН” Савезни центар за организовање пословања и усавршавање кадрова.
7. АВ, Записник о примопредаји архивске грађе бр. II 031.5- 6/2-11 од 22. јула 2011.
8. *Архивисти*, бр. 1–2, Београд 1978, 78–113.

Snežana Kaljević

INSTITUTE FOR ECONOMIC DEVELOPMENT “NOVI SAD” WITH FULL RESPONSIBILITY – NOVI SAD (1961–1977), 1946–1978

Abstract: The paper presents the history of the Institute for Economic Development “Novi Sad” with full responsibility. The handover of documentary material and archival materials took place in 2011. While arranging the Fund, the systematization of archival material was carried out according to the system of provenance, that is, the registry business of the creator of the fund, and to a lesser extent according to the system of free provenance, that is, according to thematic groups. The selected material of the Fund consists of acts on the establishment and organization of the Institute, minutes from the meetings of the management bodies, work reports, and others.

Keywords: statute, municipality, economic development, archival materials

Дејан Милутиновић¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ЕВРОРЕГИОНИ КАО МОГУЋНОСТ ПРЕКОГРАНИЧНЕ САРАДЊЕ АРХИВА И ДРУГИХ УСТАНОВА КУЛТУРЕ У СВЕТЛУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ТЕРИТОРИЈУ АП ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: Рад се бави настанком еврорегиона као вида прекограничне сарадње, праћено културним уздизањем и напредовањем локалних и регионалних институција. Иако је центар прекограничне сарадње и даље концентрисан на сарадњу између актера различитих институционалних и функционалних карактеристика које раздваја граница у одређеном прекограничном подручју, овде је објашњен начин сарадње и блиске повезаности сродних културно-образовних институција. Данас готово да не постоји локална институција културе, а да није укључена у неки од облика међународне прекограничне еврорегионалне сарадње. За архивске раднике је свакако изузетно значајна културна сарадња, која се одражава у непосредном и сталном контакту путем званичних посета, потписивања разних споразума и протокола о сарадњи, као и одржавањем значајних и сада већ традиционалних конференција и научних скупова са одређеном темом која заокупља пажњу не само запослених у установама културе, већ и шире. Обзиром да цела територија АП Војводине представља засебан еврорегион, нарочито је битно сагледати на који начин установе културе, а пре свега Архив Војводине као централни архив на територији Покрајине, сарађују на међународном плану, у оквиру прекограничне сарадње.

Кључне речи: еврорегион, Архив Војводине, установа културе, прекогранична сарадња, АП Војводина

Појам *еврорегион* односи се на транснационалну структурну сарадњу између две или више пограничних територија које чине различите државе европског континента.² Наравно, у почетку они нису били укључени

¹ dejan.mi@arhivvojvodine.org.rs; Dejan Milutinović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Марина Тодоровић, *Србија, еврорегиони и евројске интеграције*, Географски фа-
Doi: 10.46793/Arheon6.097M

у процесе европских интеграција. Ипак, ситуација се променила 90-их година прошлог века. Региони, као ниже територијалне јединице, успели су да се институционално повежу у организациону структуру Европске уније. Будући да је дошло до постепеног повећања броја еврорегиона, готово да не постоји локални орган власти на регионалном или локалном нивоу у пограничној области неке европске земље, а да није укључен у неки од видова прекограничне сарадње. Еврорегиони су партнери органа Европске уније, пре свих Европске комисије. Њихова делатност је усмерена ка реализацији мера регионалних политика усмерених на, пре свега, погранична подручја.

Регион је термин који се доста користи у јавности, али тешко да се може прецизно дефинисати. Када ово посматрамо кроз призму Европске уније, ту постоје разлике, поготово ако узмемо у обзир и земље кандидате, а не само земље чланице Европске уније. Сам настанак региона био је исход различитих околности тако да неки имају своје исходиште у историјском развоју, у неким живе засебни народи и нације (етничке групе), док су поједини само управне јединице. Све ово је препознатљиво и када причамо о архивима као установама културе. Наиме, први кораци прекограничне, културне сарадње датирају из шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Искорак у том смислу је начинио Историјски архив Суботица, првенствено преко међународне сарадње са архивима из Аустрије и Мађарске. Задатак домаћих архивских радника је био да пронађу адекватну архивску грађу, сниме је и донесу у матични архив. Наравно, тада још није било дигитализације, па је све било теже изводљиво.

У процесу стварања Европске уније, на њеним самим почецима, није било места за регионе. Заправо, нису били предвиђени органи који би били формиран на нивоу региона у појединим земљама чланицама, или пак више држава (тзв. еврорегиони).³ Самим тим, нема потребе очекивати регионе у почетним оснивачким актима европских интеграција. Данас је ситуација посве другачија, првенствено захваљујући Савету Европе, који је успоставио могућност стварања услова у којима регионални и локални органи власти могу да сарађују преко постојећих државних граница. Он је нарочито био активан у стварању правних претпоставки за прекограничну сарадњу. Већ поменута Европска комисија је, пак, уистину обезбедила значајну финансијску подршку иницијативама за прекограничну сарадњу.

култет, Београд, 2004, 111.

³ Исто, 113.

Историјат прекограничне сарадње

У данашње време, прекогранична сарадња може да се посматра као део интегралног приступа управљања на више нивоа – наднационални, национални и субнационални, а све са циљем да се унапреди територијална сарадња широм уједињене Европе. Ипак, требало би нагласити да је центар прекограничне сарадње и даље концентрисан на сарадњу између актера различитих институционалних и функционалних карактеристика (локалне и регионалне власти, образовне, културне институције, пословне асоцијације и удружења грађана), које раздваја граница у одређеном прекограничном подручју.⁴ За локалне и регионалне власти у земљама чланицама Европске уније, ангажовање у прекограничној сарадњи значи заправо улазак у поље активности које је дуго било резервисано за национални ниво власти. Посматрајући историјски развој прекограничне сарадње, можемо навести бројне примере сарадње у Европи. Али, кроз историју, питања граница су углавном била предмет сукоба и раздвајања. Пре Другог светског рата, билатерална прекогранична сарадња у Европи је увек била питање званичне спољне политике и билатералних односа између држава као преовладавајућих чинилаца у међународним односима тог периода. Ово се променило након рата, када се јављају први облици прекограничне сарадње суседних градова.⁵ Први послератни пример је представљала прекогранична сарадња између Холандије и СР Немачке оснивањем првог прекограничног региона – EUREGIO, из 1958. године. Од тада су се еврорегиони развијали широм Европе. Познат је и Нордијски савет из Хелсинкија 1962. године (пет скандинавских земаља), као основ за сарадњу у области културне, социјалне и економске политике, транспорта и заштите животне средине. Врло брзо је настала и Асоцијација европских пограничних региона, и до данас ће остати најважнија организација када причамо о европској прекограничној сарадњи. Ипак, порастом броја прекограничних иницијатива у Европи, јавила се потреба за успостављањем заједничког стандарда и основних постулата за спровођење иницијатива прекограничне сарадње. Зато је Савет Европе усвојио *Магридску конвенцију* (1980) која је, показале се, снажно утицала на даљи развој прекограничне сарадње у Европи. Питање прекограничне сарадње

⁴ Дијана Савић Божић, „Прекогранична сарадња као део развојне политике Европске уније”, *Евројско законодавство*, год. 17, бр. 64, 2018, 127.

⁵ Милован Радаковић, *Компоненте националној и евројској идентитетима*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2012, 142–143.

ће се нагло развити током 90-их година прошлог века програм Европске комисије – Interreg. Овоме ће у прилог ићи и појава нових земаља, на истоку и југоистоку Европе, распадом СССР-а, СФР Југославије и Чехословачке. Ово ће свакако довести до оснивања бројних нових еврорегиона. Тиме се све више ишло у правцу стварања јединственог европског тржишта и повезаних политика. Иако је била поприлично садржајна и свеобухватна, управо горепоменуто *Магридска конвенција* је, очекивано, као и многе друге конвенције (необавезујуће су за државе, односно уговорне стране, оне саме одлучују споразумима да ли ће их и у којој мери прихватити), допуњавана неким додатним протоколима. Те допуне су махом биле усмерене на превазилажење проблема доминантне контроле државе у процесу прекограничне сарадње, као и на ограничавање постојеће сарадње искључиво на суседне, прекограничне територијалне заједнице, тј. унапређење јединственог правног оквира за успостављање прекограничне сарадње. Заправо, значај ове конвенције је у томе што је пружала могућност за склапање типских уговора, који на једну страну, штите позицију централних власти, а опет, с друге стране, регионалним и локалним представницима дају одређену основу за планирање на дуге стазе сарадње са партнерима у суседним, прекограничним земљама и регијама. Самим тим је омогућена директна сарадња пограничних јединица уз пуно поштовање територијалног интегритета и суверенитета земаља пограничне области.

Сарадња између еврорегиона

Премда је *Магридска конвенција* разјаснила начине за успостављање сарадње територијалних заједница или власти, стварна структурална сарадња је и даље била пуна потешкоћа, нарочито по питању хармонизације међусобних односа еврорегиона, поготово када се имају у виду разлике у политичким системима, функционисању и надлежности територијалних заједница или власти, затим правним традицијама, социјално-економским питањима, културом, језиком, вером и слично. Зато је постојала потреба да се формира један потпуно нови документ, најпре као нова конвенција о еврорегионалној сарадњи, а потом у форми једног новог протокола који би формулисао и озаконио јединствен модел прекограничне сарадње.

Врло скори раст еврорегиона, што сам навео већ, захтевао је увођење новог правног оквира за сарадњу истих. Уз чувену *Магридску конвенцију*, веома је битан *Прошкол о ирујисању сарадње еврорегиона Савеза Евро-*

ѡе.⁶ Ступио је на снагу 16. новембра 2009. Настојао је да пружи основне одредбе за успостављање и функционисање тела за прекограничну сарадњу, и међурегионалну сарадњу, које би биле у потпуности усаглашене са регулативом Европске уније.

Овим протоколом је значајно унапређена прекогранична сарадња уз уклањање препрека које су последица различитих законски прописаних овлашћења регионалних и локалних нивоа власти приликом оснивања предузећа, удружења и других видова груписања. Пак, када причамо о односу наше земље према овим конвенцијама, пре свега Мадридској, треба напоменути да је она понудила конкретна решења за превазилажење главних препрека територијалној прекограничној сарадњи, и то пре свега за дилему око примене националног законодавства домицилне или друге суседне државе. Од држава Западног Балкана, једино Србија и Северна Македонија нису биле потписале *Мадридску конвенцију*. Зато су локалне заједнице у Србији биле суочене са ограничавајућим фактором који утиче на недовољан развој ефикасније и ефективније еврорегионалне сарадње овог дела Старог континента. Касније, потписивање и ратификација овог документа је допринела квалитативном унапређењу прекограничне сарадње пограничних региона и локалних самоуправа у Србији са партнерима из суседних држава, а многе од њих су и чланице Европске уније. Тиме је и читава социјално-економска ситуација Србије почела да бива далеко брже и ефектније побољшана. За сада је Србија, па тиме и АП Војводина у могућности да користи инструменте прекограничне сарадње на бази пилот-пројеката у циљу и оквиру програма прекограничне сарадње ЕУ, који су отворени за погранична подручја Србије и њених суседа. Ти програми су вишеструко корисни за развој локалних заједница у пограничним регијама.

Настанак и развој идеје еврорегиона у Србији

Током читаве последње две декаде прошлог века, нарочито, било је актуелно питање регионалног развоја Србије, па тиме и повезивања у будуће видове сарадње са суседима у облику традиционалне еврорегионалне сарадње. Бржи развој неразвијених пограничних подручја, равномернији територијални развој и слично, су питања која су заузимала значај-

⁶ Ђорђе В. Попов, „Регион, Еврорегион и прекогранична сарадња”, у: Ранко Кеча (ур.), *Хармонизација српској и мађарској ѡрава са ѡравом Евројске уније: ѡемајски зборник*, књ. 3, Правни факултет, Нови Сад, 5.

но место у свим планским и развојним документима, који су асоцирали на будућу сарадњу са суседима. Међутим, и поред тога се нису смањиле разлике у погледу нивоа развијености (евро)региона у Србији. Проблеми којима се територијални аспект актуелизује, произилазе из нивоа развијености појединих региона. Приметно је да је северни део (Војводина) знатно развијенији у поређењу са јужним територијама, па то има велик утицај и на еврорегионе. Србија је држава са једном од највећих регионалних разлика у Европи.⁷ Стално смо у ситуацији да констатујемо да богата подручја постају још богатија и обрнуто, док продубљивање регионалних разлика утиче и на еврорегионалну сарадњу. Нпр. најразвијенији је град Београд, високу позицију заузима и Јужна Бачка, потом Северна Бачка и Западна Бачка и Нишавски округ. Све ово итекако утиче и на еврорегионалну културну сарадњу.

Нарочито после 2000. године, основан је одређен број еврорегиона у којима учествују општине из пограничних региона Србије и суседних држава. Примарни циљ стварања истих је био заједничко решавање најважнијих проблема са којима се суочавају одређени региони, као и коришћење бројних могућности за сарадњу на културном, економском и образовном плану, као и за сарадњу у борби против криминала, нелегалне трговине и слично. Везе створене унутар постојећих еврорегиона између укључених различитих локалних органа одлична су основа за прекограничне иницијативе и заједничке пројекте. Дакако, кључна ствар је била слагање око заједнички дефинисаних циљева представника више еврорегиона, док степен политичке воље за решавање проблема кроз пројекте прекограничне сарадње одређује, заправо, организациони облик структуре те сарадње, а домаћи правни систем одређује употребу могућих инструмената и интензитета односа између партнера унутар еврорегиона. Наравно, за коначан успех процеса еврорегионалне сарадње, кључна су и круцијална финансијска средства за несметано и успешно функционисање појединих еврорегиона. Финансирање прекограничне сарадње је свакако једно од најзахтевнијих питања које пресудно утиче на одрживост те сарадње. Огромна већина еврорегионалних пројеката се финансира од стране самих учесника сарадње. Извори за финансирање еврорегионалне сарадње су буџети локалних и регионалних власти. Такође, у бројним случајевима, национални ниво власти финансира одређене пројекте прекограничне сарадње, али и приватни сектор, кроз разне пројекте јавно-приватног партнерства. Напослетку, јављају се и наднационални извори финансирања

⁷ Милован Радаковић, *нав. дело*, 236.

прекограничне сарадње, међу којима најважнију улогу играју програми еврорегионалне сарадње ЕУ.

Еврорегиони централне Србије

У пограничним подручјима Србије основано је више познатих еврорегиона који обухватају и делове суседних земаља. Будући да је то релативно новије удружење, односно асоцијација, када говоримо о нашој земљи, ваља истаћи да оне још нису достигле висок степен сарадње, али се разним програмима и иницијативама то настоји све више успоставити. Када посматрамо централну Србију као еврорегион, ваља истаћи еврорегион EuroBalkans. Наиме, иницијативом Савета Европе, као дугорочни процес сарадње између земаља Западног Балкана, дошло се на идеју о стварању еврорегиона на простору који обухвата територије Србије, Северне Македоније и Бугарске. Оснивачка скупштина је одржана 26. 10. 2002. године када је 66 председника општина ставило потпис на протокол којим се даје пуна сагласност за формирање еврорегиона на територији њихових општина. Идеја је била да се три велика града на овом подручју (Ниш, Скопље и Софија) повежу и заједнички конкуришу за добијање финансијских средстава из различитих европских фондова за амбициозне развојне пројекте. На простору овако замишљеног еврорегиона живи преко 3,5 милиона становника у преко 80 градова и општина. Као и сваки еврорегион, тако и овај има задатак да покрене и подстакне појачане активности прекограничне сарадње у области економије, екологије, науке, образовања, културе, а то све са циљем убрзанијег процеса евроинтеграција. Као један од актуелних примера сарадње, овог пролећа је обележено 75 година постојања и рада Историјског архива Ниш, ком приликом је отворена изложба „Старе балканске фотографије”, која је управо резултат успешне прекограничне сарадње три установе културе са овог подручја: Државне агенције „Архиви” из Софије, Државног архива Републике Северне Македоније из Скопља и домаћина, Историјског архива Ниш. Одређена предност овог еврорегиона може бити то што су све три земље имале различити степен напретка у приступању Европској унији, с тим што је Бугарска, заправо, још од 2007. године.

Овом еврорегиону, са архивистичког аспекта, припадају два архива са којима Архив Војводине има изузетно тесну сарадњу. Ту убрајамо Историјски архив Ниш и Државни архив Републике Северне Македоније – одељење Скопље. Управо ова два архива имају од скоро потписан прото-

кол о сарадњи, који се огледа, између осталог, у уступању дигитализоване архивске грађе у сврху постављања одређених изложби. Свакако, протокол омогућује размену знања, искуства и стручности између скопских и нишких колега кроз сарадњу на пољу усавршавања и едукације запослених превасходно у експанзији нових дигиталних технологија. У сличној ситуацији је и еврорегион ДУНАВ 21.⁸ Он обухвата делом територију Србије, потом делове суседних нам држава Бугарске и Румуније. Уједно представља и први пројекат такве врсте у овом делу Балкана. Идеја, у ствари, датира још од 2000. године на иницијативу општина Бугарске и Румуније, међутим, тек 2002. године је и реализована када су се прикључиле општине источне Србије, стварајући основу за трипартитну сарадњу. Основан је са циљем да се у овом, донекле запостављеном делу Балкана, ојача успостављање међународне сарадње и унапреде односи између држава оснивача, такође подстакне развој малих и средњих предузећа, повећа промет робе и путника и поведе рачуна о заштити животне средине. Највећи део овог еврорегиона се налази на нашој територији и ту су укључене следеће општине: Кладово, Мајданпек, Бор, Неготин, Зајечар, Бољевац, Књажевац и Сокобања.

Још једна река, поред Дунава, има историјски значај на овом простору, али увек се провлачи кроз политичко питање. У питању је река Дрина као гранична река између Србије и БиХ (односно Републике Српске). Међутим, она је увек више била предео раздвајања него спајања региона. Наиме, то је простор изузетних природних потенцијала, али због свог положаја, сталних ратова и уништавања, знатно заостаје у економском смислу. Огроман јој је и енергетски потенцијал, али је то све недовољно било искориштено. Зато се стално јављала иницијатива о оснивању потенцијалног еврорегиона што се и десило 21. фебруара 2002. године када је настао је еврорегион ДРИНА–САВА–МАЈЕВИЦА.⁹ Стално се указивало и на туристичке потенцијале региона, пре свега бањског, затим рекреативног риболовног и ловног туризма. Одлика овог еврорегиона је етнички и језички хомоген састав становништва и изражене дневне миграције које су подстакнуте олакшаним преласком границе само уз личну карту. Иначе, државе деле еврорегион на два готово подједнака дела и препознати су заједнички интереси, као што су: повезивање и унапређивање заједничких регионалних пројеката, подстицање сарадње грађана, културних и јавних институција, реализација међусобних заједничких регионал-

⁸ Ђорђе В. Попов, *нав. дело*, 11.

⁹ *Исто*, 12.

них пројеката, активирање привредних субјеката и потенцијала, развој пољопривредне производње, унапређење и заштита животне средине, међусобно јавно информисање и сарадња, формирање и организација заједничких институција у циљу лакшег и једноставнијег остваривања људских права, слободан проток људи и робе, као и унапређивање мултиетничког друштва. У све ово су укључене општине у обе државе: Лозница, Шабац, Богатић, Мали Зворник, Бијељина, Лопаре, Угљевик и Зворник. У том циљу и својству наступа и регионални савез овог еврорегиона, који се залагао код централних власти за брже потписивање разних билатералних споразума и то увођењем олакшица за привреднике који међусобно сарађују. У непосредној близини гравитира и Архив Тузланског нантона са којим одавно Архив Војводине има тесну сарадњу, а иначе је пре извесног времена потписан и Протокол о прекограничној сарадњи између влада АП Војводине и Тузланског кантона и то због компатибилности двеју привреда.

АП Војводина – савршени еврорегион

Када кажемо Војводина, мислим да се у главама свих нас јаве разне асоцијације, поготово за оне који су рођени, одрасли и дан данас живе на тој територији. Прожета је многим историјским и другим непобитним чињеницама свог развоја. Налази се у севернијем, по правилу богатијем и боље развијенијем делу сваке, па тиме и наше земље. Са својих два милиона становника, представља прави бастион толеранције и измешаности становништва у културном, економском, етничком и било каквом другом смислу. Прошла је све структуре власти у прошлости, борбу за српско питање, очување и опстанак српског али и свих других народа током постојања Хабзбуршке монархије, па све до присаједињења Србији 1918. године, а потом и улазак у састав будуће југословенске федерације након Другог светског рата. Одувек је била симбол слоге и јединства народа, па се то у великој мери одразило и на потоње видове сарадње уобличене кроз призму Еврорегиона. Наиме, чланица је Савета европских регија при Европском парламенту, и прва је и једина регија која је постала чланица, а да држава-матица није у том тренутку била чланица Европске уније или Савета Европе. Будући да Војводина граничи са неколико држава чланица ЕУ, погодно је тло за формирање евро региона на својој територији. У првој фази су погранични региони, па и АПВ били засновани на споразумима који су имали различит формални статус, и заправо су се за-

снимали на доброј вољи страна учесница у чијем су саставу подручја која чине прекогранични регион, односно еврорегион. Споразуми су формулисани тако да су у највећој могућој мери поштовали националне правне системе. Али, касније су створени основни правни оквири за склапање споразума о прекограничној сарадњи са два или више учесника из различитих земаља, при чему, па и у случају наше северне покрајине, потписници не би били представници централних органа власти. Војводина је одувек била репрезент прекограничне сарадње и добросуседских односа. Увек су као протагонисти у игри били јавни органи власти АПВ, а често се на столу нађу и неформални споразуми између органа власти који учествују у активностима еврорегиона. Веома често су локални учесници у преговорима еврорегиона учествовали на скуповима где су се решавали разни проблеми практичне природе, уз доста прекограничних контаката који су указивали и на развој институција које се баве прекограничном сарадњом.

Архив Војводине, као централни архив на подручју АП Војводине, је прави репрезент културне сарадње са сродним институцијама. Наиме, архиви разних нивоа организовања су институције које делују у функцији остваривања културних политика и остваривања државних политика на оној територији на којој делују. Они нису, па тиме и Архив Војводине, дипломатско-конзуларно тело или представништво, већ стручно-научна институција која чува документе из историје културе наше земље, али радећи свој основни посао, Архив Војводине у склопу ових политика треба да сарађује по разним основама са међународним субјектима, размењујући информације са страним истраживачима и уопште архивским радницима. Када шире посматрамо сарадњу, мора се узети у обзир да су се мењали државно-правни оквири територија на којима смо живели, а на то је утицала и сарадња установа културе. С тим у вези је била и припадност архивске грађе коју је, у овом случају, Архив Војводине поседовао. У време СФРЈ, Архив Војводине је имао добру сарадњу са архивима Мађарске, Румуније, Чехословачке и Совјетског Савеза. Тада је Архив организовао истраживања и снимања архивске грађе у овим земљама, а која је од значаја за подручје данашње АП Војводине у историјском смислу. Тиме су употпуњаване целине архивских фондова и збирки. У новије време, 2006. године је Архив Војводине потписао протоколе о сарадњи са мађарским Државним архивом, Архивом града Будимпеште, као и са водећим архивима из Босне и Херцеговине и Црне Горе. Такође, веома је присутан и у сарадњи са Међународним архивским саветом и ту је битно напоменути да је савет као једно стручно тело радио на објављивању *Међународог*

них архивских стандарда. Превео је архив на српски језик ISAD – општи међународни стандард за опис архивске грађе, потом ISAAR – стандард међународног нормативног записа за правна, физичка лица и породице, ISDIAH – међународни стандард за описивање установа које чувају архивску грађу, и ISDF – међународни стандард за описивање функција. Присутан је као установа културе од националног значаја на догађањима под покровитељством Међународног центра за архивска истраживања са седиштем у Бечу (ICARUS). Сарадници из Архива Војводине учествују углавном на тематским скуповима. Иначе, током 2015. године је Министарство Културе координисало у вези са повраћајем граду Вуковару архивске грађе која се затекла у Архиву Војводине током ратних година. Грађа је у склопу прекограничне сарадње враћена у истом оном првобитном стању. Такође, треба поменути и Протокол о сарадњи који је потписао Архив Војводине са већ помињаним Државним архивом Републике Северне Македоније из јула 2019. године. Циљ је било боље упознавање методологије рада и архивске грађе која се чува у обе архивске установе, потом размена делегација и стручних издања те међусобна подршка у учешћу у међународним, прекограничним архивистичким организацијама.

Стицање нових искустава кроз сарадњу АП Војводине са средњеевропским државама отвара, у духу евроинтеграција, нове могућности за динамичнији развој њеног политичког и економског система. То се посебно односи на различите облике и програме прекограничне сарадње. Прекогранична сарадња са земљама Средње Европе, пре свега, значајна је за развој наше покрајине у областима као што су образовање, наука, спорт, локална самоуправа, здравство, социјална заштита и слично. Тиме се стичу нова искуства о самосталном функционисању јединица локалне самоуправе, а уједно се централним властима омогућава да се баве пословима који су од огромне важности за целу државу. Успостављање сарадње јединица локалне самоуправе АПВ са јединицама локалне самоуправе из средњеевропских држава одличан је подстицај за њихов политички и економски развој.

У архивском смислу, као стални вид прекограничне сарадње, у великој мери јесу изложбене поставке. Архив Војводине је у јесен 2015. године гостовао са изложбом „Војводство Србија и Тамишки Банат” у аустријској савезној покрајини Горња Аустрија, у Махтренку надомак Линца, где је по први пут поставио једну изложбу као вид прекограничне сарадње изван територије бивше Југославије. Наиме, културно-образовна делатност је одавно позната као важан вид и садржај рада архивских установа. По

свом садржају је веома разноврсна. Архивске изложбе су свакако један од њених најбитнијих садржаја, а све у циљу популаризације архивске делатности међу стручном и културном јавношћу. Свака изложба архивских докумената несумњиво представља један битан пројекат одређеног архива. Подразумева тиме истраживања која су заснована на архивској грађи пре свега оног архива који припрема и поставља изложбу. Као пројекат изискује тимски рад, што је значајно не само за припрему и реализацију, већ и за укупан ефекат који на крају указује на уочавање значаја архивске делатности од стране централних органа власти, оснивача архива, културно-научних радника као крајњих корисника архивске грађе, па и свих грађана уопште. Из свега овога се може закључити да изложбе архивске грађе (документи, фотографије, панои, цртежи, скице, плакате, разгледнице и слично) као један од садржаја културно-образовне делатности значајно доприносе популаризацији архивске струке, у циљу правилног схватања значаја архивске грађе, архивске делатности и архива као темељних институција културе.

Dejan Milutinović

EUROREGIONS AS AN OPPORTUNITY FOR CROSS-BORDER COOPERATION OF ARCHIVES AND OTHER CULTURAL INSTITUTIONS IN THE LIGHT OF EURO INTEGRATION WITH SPECIAL REFERENCE TO THE TERRITORY OF AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA

Abstract: The paper deals with the emergence of the Euroregion as a form of cross-border cooperation, followed by the cultural rise and advancement of local and regional institutions. Although the center of cross-border cooperation is still focused on cooperation between actors of different institutional and functional characteristics separated by a border in a certain cross-border area, the way of cooperation is explained here and the close connection of related cultural and educational institutions. Today, there is almost no local cultural institution that is not involved in some form of international cross-border Euroregional cooperation. For archival workers, cultural cooperation is certainly extremely important, which is reflected in direct and constant contact through official visits, signing of various agreements and protocols on cooperation, as well as holding important and now traditional conferences and scientific gatherings with a specific topic that captures the attention not only of employees in cultural institutions, but also beyond. Given that the entire territory of AP Vojvodina represents a separate Euroregion, it is especially important to look at how cultural institutions, and above all the Archive of Vojvodina as the central archive on the territory of the Province, cooperate on the international level, within the framework of cross-border cooperation.

Keywords: Euroregion, Archive of Vojvodina, cultural institution, cross-border cooperation, Autonomous Province of Vojvodina, Danube

ИСТОРИОГРАФИЈА

UDC 94(497.113 Golubinci)"17"

Др Снежана Б. Алексић¹
Универзитет МБ (Београд)
Србија

ВОЈНА ГРАНИЦА У СРЕМУ У ХВИИ ВЕКУ – ВОЈНОГРАНИЧАРСКО МЕСТО ГОЛУБИНЦИ

Сажетак: Војна граница у Срему током 18 века била је посебна територија у којој су, у односу на остатак цивилног дела Хабзбуршке монархије, важила посебна правила која су обликовала живот и рад људи. У овом раду, у кратким цртама донета је слика Војне границе из времена 18. века, са посебним освртом на војнограничарско место Голубинце. Приређен је поименични попис граничара из Голубинаца у годинама 1772, 1787, 1788, 1795. Рад је настао са циљем да употпуни општу слику о Војној граници у Срему у 18. веку.

Кључне речи: Голубинци, Војна граница, Петроварадинска пуковнија

После Београдског мира 1739. године, на доњој Сави, у Славонској крајини, формирана је Сремска крајина а 1747. формиран су народни пешадијски пукови: Петроварадински (од села Босуа до ушћа Саве), Бродски (од Босуа до Орљаве), Градишки (од Орљаве до Лоње) и два хусарска пука: Сремски и Славонски. Укупно је у њима било 16.800 пешака и 4.200 коњаника.² Сремци пешаци служили су у Петроварадинском (исти се помиње и под именом Варадински), а хусари у Сремском хусарском пуку. Оба пука била су активирана 1748. године.³ За заповедника Петроварадинског пешачког пука постављен је Јосиф Монастерлија.⁴ Хусарски пук настао је тако што је „1. септембра 1747. Атанасије Рашковић

¹ snezanaaleksic3@gmail.com; Snežana Aleksić, MB University (Belgrade), Serbia

² *Војна енциклопедија*, 10, (Тира–Џузул), Београд, 1975, 558.

³ Мита Костић, „Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија”, *Српски етнографски зборник*, књ. XXVI, Библиотека Насеља и порекло становништва, књ. XIV, Српска краљевска академија, Београд, 1923, 31.

⁴ Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад, 2001, 37.

на ратишту у Италији добио царски указ преко Дворског ратног савета из Беча, да се врати у Срем и тамо формира по организационом плану генерала Енглсхофена нов сремски хусарски пук⁵. За седиште овог пука одређени су Нови Бановци. Хусарским пуком Рашковић је командовао до 1750. године, када је по смрти Јосифа Монастерлије премештан за команданта Петроварадинског пешачког пука у Митровицу (1751).⁶ У Сремски хусарски пук примљени су они Срби што су се у Голубинце доселили из Сомбора након распуштања Потиске границе. На то упућује податак да је архива „Краине сомборске до 1745. однесена, по свој прилици у Варадин или Митровицу”⁷ – седиште Петроварадинске пуковније. Други историјски извор у вези са укидањем Потиске границе наводи да су се „у периоду између 1740. и 1760. године, преселили многи сомборски Срби у Срем и Шајкашки батаљон. Међу пресељеницима били су и потомци сремских Бранковића, као и већи број официра. Населили су се у Голубинце и Лаћарак и друга места у Петроварадинској регименти, а један део Сомбораца одселио се у јужну Русију”⁸. Управо ови пресељеници у Срем били су потомци оних пресељеника из Рашке области, који су на просторе Панонске равнице дошли у сеоби коју је предводио патријарх Арсеније Чарнојевић. Отуда, у литератури се могу пронаћи тврдње, да су Голубинци „насељени досељењем Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем”,⁹ што је заправо одраз свести о пореклу пресељеника у Срем после укидања Потиске границе.

Уређење Војне границе у Срему и формирање Петроварадинског пешачког пука и Сремског хусарског пука пратиле су разне потешкоће, историјски извори сведоче, највећи проблем је био у томе што је недостајало људства. „Године 1746. било је на подручју овог пука свега 2.700 људи способних за војну службу, а то је за један пук било сасвим недовољно, нарочито у доба дугих ратова, јер је требало да неко од људи остане и на дому да обавља домаће послове. У годинама које су уследиле „ситуација се у томе погледу није много поправила него је, напротив, бивало све теже”¹⁰. Током 1764, због глади, на стотине породица из Лике, Крбаве

⁵ Мита Костић, „Бератлиски кнез од Старога Влаха, Атанасије от Рашковић”, *Гласник Српској научној друштва*, књ. XI, Скопље, 1932, 139.

⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, Нови Сад, 1990, 173.

⁷ *Школски лист*, Нови Сад, бр. 14 од 14. 4. 1860, 218.

⁸ Исто.

⁹ Мата Косовац, *Српска православна Митрополија карловачка – њо њодацима ог 1905. године*, Ср. Карловци, 1910, 287.

¹⁰ Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, 990, 131.

и других делова Горње крајине населило се на подручје Петроварадинске регименте и појачало њену популацију. У овој сеоби учествовао је око 400 породица. Породице из предела Хрватске су тада насељене у Голубинце, Стари и Нови Сланкамен и у Сурчин.¹¹ Међутим, будући да је Петроварадински пук и након ове миграције имао мањак у пуном бројном стању од 1.156 пешака и 147 хусара, упућена је године 1765. посебна комисија у Срем ради комплетирања тог пука.¹² Тако је процес инкорпорације властелинства Војке започео 1765. године и трајао је две, односно три године.¹³ Током две године постигнута је територијална интеграција: Војка, Голубинци, Утриновци, Добановци, Деч, Шимановци, Михаљевци, Попинци, Пећинци, Прхово и Крњешевци преузети су од властелина Бернарта уз новчано обештећење¹⁴ и прикључени Војној граници. За организацију војно-тактичке сатнијске интеграције било је потребно пуне три године.¹⁵ Према резултатима пописа из априла 1766. у Голубинцима је било 105 кућа,¹⁶ у којима је било 279 мушкараца, од чега способних за војну службу 118, способних за стражарску службу 94, свештеника 4, полуинвалида 37 и потпуних инвалида 26.¹⁷ Приликом инкорпорације властелинства Војка у Војну границу, Царица је издала наредбу да се изравнају сви спорови између спахије Бернарта и подложника, пре него што села и њихови становници буду преузети у Границу и положи заклетву војним властима.¹⁸ У складу са царском наредбом, почетком маја 1767. године генерални мајор из Митровице упутио је саопштење Земунском матистрату о преузимању

¹¹ Више в.: Славко Гавриловић, „Миграције из Горње крајине у Славонију и Срем од почетка XVIII до средине XIX века”, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 2, САНУ, Београд, 1991, 10.

¹² Франц Штефан Енгел, *Ојис краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад, 2003, 148.

¹³ Pavao Njujić, *Petrovaradinska krajiška pješačka punovnija u 18. stoljeću*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020, 120.

¹⁴ Франц Штефан Енгел, *нав. дело*, 148.

¹⁵ Pavao Njujić, *нав. дело*, 120.

¹⁶ Према Душану Ј. Поповићу (*нав. дело*, 1950, 55), у овој години „у Голубинцима је било 80 кућа”. Податак о броју кућа вероватно да је преузет из дела Димитрија Руварца (*Карловачка митрополија средином XVIII века*, Ср. Карловци, 1902), где су пописане само куће православних. Разлика од 25 кућа вероватно да се јавила из разлога што су у војном попису обухваћене све куће, како православног дела тако и осталих конфесија, те се из тог разлога војни попис може сматрати меродавним.

¹⁷ Славко Гавриловић, „Властелинство Војка у Срему (1745–1766)”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 4, 1959, 53–54.

¹⁸ Исто, 51.

иметка властелинства Војка. У том саопштењу генерал мајор истиче да ће „комисија 14. маја 1767. стићи у Голубинце ради преслишавања тужбе, те је потребно да ту буде присутно лице које је вешто праву. Из тог разлога, војне власти указале су на потребу да у Голубинце 14. маја дође синдик, и ту остане наредних 14 дана”.¹⁹ Инкорпорација властелинства Војке у Војну границу фактички је спроведена од 15. до 25. маја 1767.²⁰ Некретнине презетог властелинског поседа у Голубинцима биле су: „спахијска кућа, велика врата на дворцу, пецара са 3 казана, чардаци, кућа за пинтера од набоја, пастирска кућа, тор за овце, тор за свиње, чардаци за кукуруз, штала за 10 коња и 4 краве са кровом од трске, чуварева кућа, обор за прашење крмача, 2 гумна, већа житница од храстовине, мања житница, ограде око дворишта, воће и винова лоза у врту, шљивик око дворца од 6 јутара са живицом, орасима, палисадама”.²¹ Посед Голубинаца у тренутку инкорпорације у Војну границу износио је у јутрима: интервиралног земљишта 205, оранице 4.121, пашњака 1.630. Тада је одређено да војничка сесија износи 20 јутара.²²

Од Дворског ратног савета априла 1767. Славонској генерал-команди стигла је наредба да се Голубинци, Војка и Крњешевци укључе у Ново-Карловачку компанију капетана Секула Витковића.²³ Остала места бившег властелинства такође су организована у сатније, које су се називале по именима главно-командујућег официра. Сви војноспособни, регрутовани из 11 насеља бившег властелинства, у Војну евиденцију уписани су као пешаци.²⁴ Међутим, након инкорпорације властелинства Војка у Границу, генерал Бек био је незадовољан коначно добијеним бројем људи за војну службу. Један од извора тврди да се из свих инкорпорираних места могло добити свега 763 пешака и 57 хусара,²⁵ односно, 820 војноспособних људи. Хусарски пук је имао хиљаду момака, али није имао своје посебно подручје, него се пружао дуж целе Славоније, рачунајући и Срем до Земуна.

¹⁹ ИАБ – 10-1362-2-68.

²⁰ Славко Гавриловић., *нав. дело*, 1959, 52.

²¹ Исто, 57.

²² Исто, 54.

²³ „Пореклом из села Мустаћа, близу Требиња у Херцеговини, рођ. око 1687. г. Од 31. 5. 1747. потпуковник Славонског хусарског пука у Ст. Бановцима, од 17. 2. 1750. Сремског хусарског (катанског) пука. Пуковник је постао 16. 12. 1753. Умро у Батајници 20. 3. 1754. у 67. год. живота. Сахрањен у манастиру Фенеку, одакле је 1771. г. пренет у манастир Шишатовач”. Душан Ј. Поподић, *нав. дело*, 175.

²⁴ Равао Нјујић, *нав. дело*, 111.

²⁵ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 1959, 54.

У мирно доба, хусари су стајали у војним стварима под заповедништвом старешине оног пука на чијој су се територији налазити. Штаб Хусарског пука био је прво у Старим Бановцима, затим у Голубинцима, а 1777. године расправљало се о томе да се пренесе у Винковце.²⁶ Са инкорпорацијом Голубинаца у Војну границу „регрутовани хусари су придодати најближој хусарској компанији ритмајстера Стојчића. Официри и подофицири добили су задатак да војно-способне постепено укључују у војну обуку. Спахијска резиденција у Голубинцима употребљена је за смештај штаба, а све остале спахијске зграде (куће, амбари, штале и крчме), шљивике и другу имовину требало је лицитацијом продати месном становништву или их с времена на време издавати у аренду”²⁷

У вези са војном организацијом, године 1768. генерал топништва и инспектор Крајине барон Шишковић, приликом визитације Границе, наредио је да се смање гренадирске²⁸ а повећају пешачке компаније са додашњих 240 на 255 глава.²⁹ Тада је заповеђено да се регрутовање врши првенствено према земљишном поседу сваке породице као главном извору исхране, и стога су од 1768. године у Граници уведене грунтовнице, односно, земљишно – баштинске књиге.³⁰ Из пописа земљишних површина 1766. године, види се, да без обзира на донету норму да граничару припада 20 јутара корисне земље, у наведеној години у Голубинцима је „у просеку по свакој кући било 8,6 јутар оранице, 2,87 јутара ливаде”³¹, односно, 11,47 јутара земље, што је било значајно мање од утврђеног просека. Земљиште које је окруживало село Голубинце било је без већих мочвара и шума, али су Голубинчани располагали са мањом просечном површином корисног земљишта зато што је у Голубинцима, у односу на друга места из непосредне околине, било више насељених кућа. Стога је Голубинцима додељено на коришћење упражњено земљиште у катастарској општини Прогар – пустара Толинци.³²

²⁶ Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, 1990, 150–151.

²⁷ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 1959, 55.

²⁸ Гренадирске јединице нису обухватале одређено подручје и чиниле управну јединицу као пешачке сатније. Пуковско подручје је било свеобухватни простор за регрутацију гренадираца. Једну гренадирску сатнију тако су чинили регрутовани их више пешачких сатнија. Слична ситуација у погледу регрутовања била је и код Славонског, потом Сремског хусарског пука.

²⁹ Франц Штефан Енгел, *нав. дело*, 149.

³⁰ Исто, 153.

³¹ Равао Нујић, *нав. дело*, 254.

³² Више в.: Снежана Алексић „Имовина земљишне заједнице Месне општине Голубинаца овлаштеника на Толинци у Прогару, *Споменица Историјској архиви „Срем”*,

Приликом укључења Голубинаца у Војну границу у селу је постојала православна црква брвнара, саграђен 1751. године. Упоредо са поступком инкорпорације села у Границу, 1767. године, иконостас у сеоској цркви-брвнари осликао је Димитрије Бачевић.³³ Пар година по инкорпорацији, на Српском народном сабору који је одржан у Карловцима 13/24 априла 1769. као представници Голубинаца у саборском раду учествовали су капетан Петроварадинске регименте Јоан Виткович и оберстар Катанске (хусарске) регименте Белградиа Катански.³⁴

Према војном попису из 1772. године командант пешачке сатније Голубинци која је обухватала Голубинце, Крњешевце и Угриновце, био је официр Месина (рођен у Трсту 1742) са станом у Голубинцима, тада са 15 година војничке службе, ожењен, отац 1 сина. Попис даље информише да је из села Голубинаца у активној војној служби било је 74 људи, наведена су места њихових рођења и пописи кућних бројева. За официре (Месина, Ратковић, Рацер), који су становали у војним (официрским) становима није наведен кућни број, док су Граничари пописани са својим кућним нумерама.³⁵

Табела 1. Граничари из Голубинаца 1772. године

редни број	име и презиме	рођен у месту	кућни број у Голубинцима	године старости
1	Joseph Bar: v Messina	Trient	<i>нeтa</i>	30
2	Marko Ratkovich	Ugrinovcze	<i>нeтa</i>	22
3	Carl Racher	(неčitko)	<i>нeтa</i>	26
4	Anton Stamm	Gollubinze	13	25
5	Petar Bossniakovich	Gollubinze	62	25
6	Jovan Mihailovich	Gollubinze	55	23
7	Sylwester Frantz	Mitrowiz	31	16
8	Nestor Putnikovich	Gollubinze	53	22
9	Pantelia Vuich	Gollubinze	68	18
10	Jacob Baczvanin	Gollubinze	10	23
11	Theophan Putnikovich	Gollubinze	53	24
12	Avram Poppovich	Gollubinze	103	23

бр.22, 2023, 196–215.

³³ *Енциклопедија православаља*, књ. 1, А–3, Савремена администрација, Београд, 2002, 451

³⁴ Јован Бошковић, (ур.), *Српски лејооис за Јодину 1872*, књ. 114, Нови Сад, 1872, 54.

³⁵ *Muster listen 1772.*, film 1172918, fasz. 3558-3559, year 1767–1772. доступно на: <https://www.familysearch.org/search/catalog/>, приступљено 23. 01. 2023.

редни број	име и презиме	рођен у месту	кућни број у Голубинцима	године старости
13	Jovan Malletich	Gollubinze	45	30
14	Kersta Xivotin	Gollubinze	60	43
15 von Juro Ninkovich	Gollubinze	31	30
16	Marko Jurich	Gollubinze	82	29
17	Dimittar Lepsanovich	Gollubinze	102	29
18	Mihailo Vassin	Gollubinze	1	18
19	Gajo Galliczich	Gollubinze	6	28
20	Pavle Jukich	Gollubinze	15	28
21	David Malletich	Gollubinze	17	25
22	Laso Savich	Gollubinze	21	23
23	Laso Xivanovich	Gollubinze	22	25
24	Petar Pekich	Gollubinze	23	37
25	Theso Pekich	Gollubinze	23	23
26	Anton Savich	Gollubinze	24	24
27	Arsenie Savich	Gollubinze	24	24
28	MićaPudianosoćanin	Gollubinze	25	23
29	Lassar Bain	Gollubinze	27	22
30	Proka Baczvanin	Gollubinze	33	20
31	Serdan Schessantcky	Gollubinze	37	24
32	Nicola Bandur	Gollubinze	46	22
33	Jefto Thodorovich	Gollubinze	48	29
34	Sreta Thodorovich	Gollubinze	48	22
35	Philipp Putnikovich	Gollubinze	49	19
36	Vasso Cziossich	Gollubinze	50	24
37	Xivan Lepsanovich	Gollubinze	54	29
38	Marko Ussurovich	Gollubinze	57	37
39	Millo Bossniakovich	Gollubinze	59	19
40	Thodor Dudich	Gollubinze	60	26
41	Maxim Dudich	Gollubinze	60	20
42	Xivan Liubinkov	Gollubinze	61	19
43	Sava Lassich	Gollubinze	64	32
44	Ignath Dukaczky	Gollubinze	67	24
45	Dimittar Bossniakovich	Gollubinze	73	24
46	Sava Bellegisanin	Gollubinze	78	18
47	David Nicolin	Gollubinze	79	19
48	Stephan Xuvich	Gollubinze	84	23
49	Maxim Xuvich	Gollubinze	84	19
50	Maxim Millosev	Gollubinze	86	22

редни број	име и презиме	рођен у месту	кућни број у Голубинцима	године старости
51	Jefrem Stankovich	Gollubinze	87	25
52	Nicola Lepsanovich	Gollubinze	93	18
53	Raphailo Kostich	Gollubinze	95	19
54	Sava Vlajkovich	Gollubinze	104	19
55	Eremie Xivanovich	Gollubinze	111	18
56	Andria Stojanov	Gollubinze	41	34
57	Todor Velikich	Gollubinze	42	19
58	Anton Jankovich	Gollubinze	44	27
59	Jovan Jankovich	Gollubinze	44	19
60	Mathie Xivkovich	Gollubinze	27	21
61	Nedelko Radojevich	Gollubinze	51	26
62	Jovan Xivanovich	Gollubinze	53	26
63	Lassar Rankovich	Gollubinze	57	19
64	Nicola Millossavlevich	Gollubinze	61	26
65	Thimothie Savich	Gollubinze	65	19
66	Pavle Mutvich	Gollubinze	2	17
67	Isak Jankovich	Gollubinze	3	17
68	Nicola Jeftich	Gollubinze	20	30
69	Xivan Pavlekich	Gollubinze	28	29
70	Isak Vidovich	Gollubinze	40	20
71	Nedelko Senczinsky	Gollubinze	51	18
72	Pavle Bellin	Gollubinze	58	16
73	Sava Milliczevich	Gollubinze	76	16
74	Arsenie Arsenievich	Gollubinze	83	17

Извор: *Muster listen 1772.*, film 1172918, fasz. 3558-3559, year 1767–1772. доступно на; <https://www.familysearch.org/search/catalog/>, приступљено 23. 01. 2023.

Структура активног војног састава Голубиначке пешачке сатније (Голубинци, Крњешевци, Угриновци) у 1772. години била је: виши официри и мајори 4, пешаци 163, оштрострелци 17, топџије 68. У односу на утврђен број од 255 људи у пешачкој сатнији, попуњеност Голубиначке сатније износила је 99%, односно, 252 људи. Од укупног броја регрутованих, било је 6 католика, 246 православаца, просечне старости од 23,53 године живота и 3,57 године службе, од чега је сваки у просеку имао по 3 године ратног искуства.³⁶ У наведеној години, протестаната на подручју Голубиначке

³⁶ Упор: *Muster listen 1772.* (film 1172918, fasz. 3558-3559, year 1767–1772); Pavao Njujić, *nav. delo*, 293–297.

сатније није било.³⁷

Историјске вести из 1774. године бележе да је ово била веома суша и неродна година, те је стога, велика глад задесила је Далмацију, одакле се током јесени иселило око 1.000 породица.³⁸ Неки су се одселили у Босну под турском влашћу, а други су се преселили у Срем, и даље по Мађарској.³⁹ О насељавању Далматичана у Срем 1774. године, сведочио је игуман Кувеждински, Евтимие Котуровић: „Има далматинаца свуда по Срему, расутих тамо и амо. Има их по Митровици, Голубинцима, Сурдуку, Петринцима (вероватно Пећинцима – подвукла С. А.) и близу Карловаца”.⁴⁰ Како истиче С. Гавриловић, иако је држава „током пролећа 1775. године морала да пружи помоћ становништву у житарицама и новцу, многи житељи Горње крајине нису сачекали ту помоћ него су се одселили у Славонску војну границу и у Банат. Према Ваничеку, који се позива на један комисијски протокол, данас непостојећи, у Банат се иселило 220 српских и хрватских породица, у Бродску регименту 61 породица, у Градишку 210, а у Петроварадинску 478 породица. Те породице су укључене (адоптиране) у постојеће граничарске куће, односно, кућне задруге, и добиле су потребну помоћ. Један део исељеничких породица је, како изгледа, дошао и на жупанијско подручје, о чему сведочи случај 17 личких породица (92 лица) које су се населиле на спахилук Нуштар у Сремској жупанији, али им се ту није свидело па је Генерална команда дозволила да се преместе у Опојевце, а пошто ту нису могле опстати због водоплавног земљишта, оне су се преселиле у Голубинце, умноживши тако број тамо већ раније насељених породица из Хрватске. У преписци вођеној око тога, помиње се још 30 таквих породица на спахилуку Нуштар, које су такође желеле да буду премештене у Петроварадинску регименту”.⁴¹ Сасвим је извесно да су ова пресељења оснажила људством Голубинце. Према извештају из

³⁷ Протестанти су на простор Петроварадинске пуковније доселили у времену од 1769–1771. године, насељени су на пустари (Стара) Пазова.

³⁸ „Током септембра и октобра 1774. иселиле су се само породице српске народности (tutte del Rito Serviano) из Кистања, Биовичина Села, Ервеника и Кучева, у околини Задра, иселила су се 223 лица, од којих су 83 била способна за оружје. Са подручја Книна, посебно из Врбника, Пађена, Отона, Бискупије и Стрмице одселило се 131 лице, од којих је њих 37 било способно за оружје, а из Брагишковаца су отишле три породице”. Славко Гавриловић (ур.), *Историја Српског народа*, 4/2, СКЗ, Београд, 1986, 14.

³⁹ Јован Цвијић, *Антропологеографски и етнографски сјиси*, Сабрана дела, књ. 4, том 1, САНУ – Књижевне новине – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, 157–158.

⁴⁰ *Zora Dalmatinska*, Zadar, br. 46 od 13. studenoga 1848., 3

⁴¹ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 1991, 11.

1776/77. године Голубинци су добро насељено парохијско село, између Петроварадина и Земуна у средини, у коме је штаб Славонске хусарске регименте.⁴² Године 1776. заповедник Голубиначке сатније био је Ступан, сатнија је обухватала 4 насеља са укупно 528 настањене и 12 не насељених кућа, и укупно 2.136 мушкараца.⁴³ Од укупног броја мушкараца Голубиначке сатније, њих 290 били су војно активни, 325 прекобројни. Младих, недораслих за регрутовање било је 933, а младих, за војску неспособних 10. Одраслих мушкараца, полуинвалида било је 363, потпуних инвалида 88. Изузетих од војне обавезе у световном сталежу 117, а духовни сталеж (свештеници и калуђери) 10.⁴⁴ Од наоружања, Голубиначка сатнија је поседовала: 236 комада ватреног оружја и исто толико бајонета, 230 сабљи, 499 стрељива и 666 кременјача.⁴⁵

Рат за баварско наслеђе (1778–1779) после дужег времена мира,⁴⁶ извео је Сремце на ратиште Европе. Ово је први рат у коме су Голубинчани, по инкорпорацији у Војну границу, учествовали. Историјска вест из 1778. године казују да су „послеподне, 26. фебруара солдати из Голубинаца одмарширали у табор у Митровици на конак, а катанска регимента (хусари) је 5. марта марширала у Руму на конак”.⁴⁷ У Србљаку који се налазио у Голубиначкој цркви, забележено је да су солдати из Голубинаца „одмарширали у Тирол, на Прајза”.⁴⁸ Историјске вести информишу да су Граничари упућени у Моравску, преко Пожуна, но, иако је већ на крају зиме рат био очигледан, службено је почео тек 3. јула 1778.⁴⁹ Током овог рата, који је још у марту извео пут бојишта 6.000 пешака и 1.000 хусара из Славонске војне крајине, Сремци су учествовали у борбама у Баварској и Чешкој, а 1784. године учествовали су и у борбама у Холандији.⁵⁰

Почетком ратне 1778. године „молбу за прелазак у Голубинце у Петроварадинској регименти поднело је десет католичких личких породица које су биле насељене у Старој Паланци у Бачкој. Њихову молбу Славон-

⁴² Фридрих Вилијем фон Таубе, *Историјски и географски опис краљевине Славоније и војводства Срема*, Матица Српска, Нови Сад, 1998, 238.

⁴³ Равао Нјујић, *нав. дело*, 312.

⁴⁴ Исто, 315.

⁴⁵ Исто, 325.

⁴⁶ Претходно је вођен Седмогодишњи рат од 1753. до 1766. године.

⁴⁷ Петар Момировић, *Стари Српски највиши и зајисни из Војводине*, Књ.1, Нови Сад, 1993, 383–384.

⁴⁸ Мата Косовац, *нав. дело*, 288.

⁴⁹ Равао Нјујић, *нав. дело*, 343.

⁵⁰ Више в.: Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, 160; Равао Нјујић, *нав. дело*, 343.

ска генерална команда је одобрила и препоручила да се за разрешницу од поданства и преношење имовине у Голубинце обратe Коморској управи.⁵¹ Насељавање католичких породица у Голубинце вероватно да је условило оснивање римокатоличке жупе 1771. године у селу.⁵² Историјске вести упућују да је 1768. у Голубинцима постојала зидана капела посвећена Св. Јурају, благословена (освештана) и снабдевана светим калежима, мисницама и другим потребама за мису, мада се у њој миса ређе служила због малог броја католичког народа.⁵³ Године 1763. у Голубинцима је била само 2 брачна пара католика,⁵⁴ а 1765. године у селу се број католичког живља повећао и било га је 20 душа.⁵⁵ У 1780. години у Голубинцима је радила Немачка школа. Пахођало ју је 34 ђака – 28 православних и 6 католика.⁵⁶ Наредна историјска вест из 1784. године информише да је у Голубинцима школа радила.⁵⁷

Бројно стање људи у Петроварадинској пуковнији према попису из 1785. године било је 64.919.⁵⁸ До пораста броја становника дошло је углавном захваљујући подстицајним економским мерама које су војне власти давале новонасељеном становништву. У наведеном периоду већину насељеника чиниле су породице пресељеника из турских и млетачких крајева „којима је, као и свим осталим насељеницима, признато ослобођење од дажбина за три године, а за време марша као и доцније пре прве жетве исплаћивано дневно 2 крајцаре по глави. Надаље, новонасељеници су добијали за набавку потребне стоке за вучу и алата нужног за газдињство, предујам за сукцесивну накнаду. Новонасељеницима су куће грађене уз припомоћ свих сељана”.⁵⁹ На подручју Петроварадинске регименте током 1785. године начињен је попис и класификација земљишта. У средњу класу разврстани су: Кузмин, Мартинци, Лаћарак, Шашинци, Платичево, Товарник, Михаљевци, Пећинци, Попинци, Купиново, Карловчић, Деч, Војка и Голубинци. Свим тим селима недостајало је земљишта за доти-

⁵¹ Славко Гавриловић, *нав. дело*, 1991, 11.

⁵² Krunoslav Draganović, *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939, 95.

⁵³ Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, Srijem 1735–1768.*, Knj.4, Osijek, 2004, 219.

⁵⁴ Исто, 225.

⁵⁵ Исто, 303.

⁵⁶ Едиб Хасанагић (уредник), *Историја школа и образовања код Срба*, Историјски музеј СР Србије, Београд, 1974, 208–209.

⁵⁷ Anton Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas : od godine 1780. do ožujka 1935.*, svezak II, Zagreb, 1910, 101.

⁵⁸ Франц Штефан Енгел, *нав. дело*, 163.

⁵⁹ Исто, 164.

рање, пошто је ораће земљиште при пролећној поплави већином било под водом. Стога је за добро становништва наведених места године 1786. решено да се пустара Тапавица, што лежи између побројаних села а припада властелинству Рума, преузме по процењеној вредности која ће се утврдити, и раздели граничарима.⁶⁰

Са реорганизацијом управног система унутар Војне границе и увођењем Кантонског система (кантона-округа) 1785. године, укинут је Славонски хусарски пук - катане, чије седиште је било у Голубинцима. Славонски хусари су укинута 1. маја 1786. а од њих је по 40 момака за сваки пук задржано за писмоноше-ордонансе.⁶¹ У Кантонском систему спроведена је реорганизација целе Пуковније. У новембру 1786. године у сатнији Бановци налазили су се граничарска места: Голубинци, Стар Пазова, Белегиш, Сурдук и Нови Бановци.⁶² Опис Голубинаца из овог времена каже да је село смештено у равници, у њему је „172 граничарске куће од набоја, покривене трском и рогозином, квартир за капетана од добре грађе, шупа за егзерцир и квартир за ‘Prima planisten’ [нижа звања при штабовима] од чатме, и такво стрелиште. Село има једну немачку народну и једну илирску школу од набоја, једну католичку и једну неунијатску цркву од добре грађе, затим и дрвену трошну илирску цркву, и коњушницу за ергелу, од набоја. Надаље, од укинутог хусарског штаба леп квартир за пуковника, на спрат, конаке за аудитора, рачуновођу, ађутанта и профоса, од добре грађе, трошну касарну од набоја са исто таквом стражом и таквим станом за ковача. Ово насеље има и прошћем ограђен простор за ергелу. Куће су грађене у лепом поретку”⁶³

У Голубинцима је изградња православне цркве од „добре грађе” започета је 1784. године, у времену владавине цара Јосифа II и митрополита Мојсеја Путника.⁶⁴ Историјски извори упућују да је градња приведена крају 1788. године. Исте године утврђена је поштанска рута од Карлштахта до Земуна. Овај поштански пут водио је кроз Голубинце, одакле је направљена поштанска веза за Петроварадин, преко Бешке.⁶⁵

Из штапске листе из периода мај 1787 – мај 1788. дознају се имена командујућих официра и граничара, активних и прекобројних, регрутотваних при Голубиначкој компанији:

⁶⁰ Исто, 229.

⁶¹ Исто, 164.

⁶² Равао Нђујић, *нав. дело*, 369.

⁶³ Франц Штефан Енгел, *нав. дело*, 180.

⁶⁴ Мата Косовац, *нав. дело*, 288.

⁶⁵ Franc Vaniček, *Militargrenze*, IV Band, Wien, 1875, 305–306.

N. Gr. Brancovich; Gavra Dellich; Stevan Kovasiza; Martin Prellovich; Nestor Keppich; Thimotia Mesarovich; Anton Staich; Thoma Resurovich; Xivko Nicollich; Adria Wirelja; Antonia Petcovich; Stevan Savich; Petar Maximovich; Stojan Wrancovich; Mihailo Pavlovich; Lazar Plavshinh; Gavriilo Arsenievich; Gligorie Stojacsich; Mihailo Dragojevich; Jellesie Radovich; Gligorie Gjorchevich; Kusman Jancovich; Timotia Malletich; Proko Xivanovich; Thodor Xivanovich; Vaso Savich; Pantelia Savich; Petar Nicollich; Gjena Penich; Jovan Penich; Marco Vacsvanin; Proko Vlaicovich; Jefto Kovacsevich; Pavle Jeftich; Mitar Bosancsich; Gjuka Kovacsevich; Antonia Stancovich; Gligorie Kostich; Stevan Ljubincovich; Thesha Malletich; Petar Petrovich; Jovan Petrovich; Gjuka Nicollich; Jovan Boshnjakovich; Petar Millosh; Sophronie Illich; Matho Gallecsich; Stojan Opacsich; Juragj Bursach; Jovan Arsenievich; Phillip Dokushich; Matko Stimatz, Milleta Pavellich, Gerga Wboncovich; Mihal Pershich, Ivan Mutaich; Simo Wasin; Petar Poppovich; Marco Bacsvanin; Petar Nicollich; Joska Kovacsevich; Waso Gallesich; Phillip Dokushiich; Sovronie Usurovich; Rista Ivanocsevich; Pavle Useljatz; Hivan Wasich; Vasa Dzvetich; David Millovanovich; Andton Staich; Petar Maximovich; Simo Xivanovich; Pavle Arsenjevich; Mihailo Dragojevich; Gligoria Stojacsich; Sava Widacovich; Stevan Kishdobransiy; Stevan Jovanovich; Jovan Nicollich; Jovan Malletich; Gajo Mesarovich; Xivan Millutinovich; Stevan Kobasiza; Pavle Ljubincovich; Petar Gallicsevich; Simo Xivanovich; Jovan Stancovich, Isak Gaich; Ravailo Kostich; Andria Putnicovich; Jovan Usurovich; Petar Aanoovich; Jefta Avakomovich, Gaja Vidovich; Marco Kovacsevich; Sava Millichevich; Sava Stoicovich; Vaso Gallecsich; Manoilo Dudich; Lazar Dudich; Soxonie Usorovich; Cusman Žgallarich; Gana Wallend; Jano Csemersky; Pavle Kralik; Misho Schash; Pallo Schabisky, Isak Csapow; Mazo Klebian; Pallo Pod; Pallo Pollichnai; Juro Havram; Mazo Malco; Misko Havram; Risto Ivanesevich; Theodor Widacovich; Sava Vranich; Sava Scheoer; Lazar Gruich; Pavle Uzeljatz; Jovan Dopucha; Thodor Csardan; Kersta Csugall; Gjura Jarmecsky; Jano Ruskar; Jano Major; Thomas Barnak; Jano Sladak; Matho Ruxinsky; Gjuro Hudjez; Juro Mallerin; Jano Kecxtemetsy; Juro Lekar; Misho Humal; Adam Csmelnik; Istok Titor; Milleta Berkulja; Kusman Barova; Jura Ruskar; Martin Cserny; Maxim Dimitrievich; Joan Guosdanovich; Kosta Rankow; Thodor Wasich; Dimitrie Bessanovich; Marco Csobanovich; Jefto Csobanovich; Stevan Jovanovich; Avram Millosavljevich; Andria Banovasanin; Nichivor Saocovich; Mitak Baich; Straina Baich; Marco Jovanovich; Xivan Milutinovich; Lazar Bexanovich; Gaja Opachich; Vaso Jovanovich; Lazar Nincovich; Sava Marianovich; Ravailo Arsinievich; Marco Hjurthevich; Nicola Gjurthevich; Mitar Stojanovich; Zaria Savkovich; Danilo Petrovich;

Mihailo Joshcovich; Xivan Wucsanovich; Nicola Wucsanovich; Jevrem Poppovich; Gavrilo Mesarovich; Petar Maslicaza; Ostoja Czveich; Nichivor Vasich; Jefta Bogojevich; Gajo Maximovich; Jefta Bogojevich; Gajo Maximovich; Petar Bogojevich; Sophronie Poppovich; Theodor Poppovich; Juragi Simich; Marco Jovicsich; Achim Millutinovich; Luca Baich; Nicola Davidich; Jerotia Bellich; Prillip Dudich; Petar Petkovich; Chura Masnikosa; Mellentie Naich; Proka Petacovich; Juragi Savich; Nicola Savich; Lazar Viznevcsanin; Maxim Gagich; Ilia Kacolevatz; Andria Kocolevatz; Chira Dragishich; Jovan Dragishich; Gavrilo Naich; Jovan Plavshich; Jovan Marcovich; Stojan Neshcovich; Petar Neshovich; Pavle Millmacovich; Damjan Vidarovich; Achim Vidarovich; David Vidarovich; Thimotie Naich; Petar Naich; Nedeljko Poppovich; Simo Pavcovich; Mitar Pavcovich; Pavle Bellich; Thadia Poppovich; Andria Millovanovich; Petar Stanisavljevcih; Thodor Petrovich; Thimotia Nechcovich; Antonia Savich; Danilo Visnevar; Vaso Kovacsevich; Lazar Rakich, Tadia Konjevich; Petar Despoth; Xivoin Wasich; Jerotie Nicollich; Waso Opacich; Xivoin Poppovich; David Millosavovich; Axentie Wukoilovich; Pavle Stoicsiosich; Stevan Jeremich; Paun Millincovich; Pantellia Kosanovich; Sofronie Bacsvanin; Attanasia Mircovich; Xivota Boxich; Dura Nedelcovich; Millinco Millancovich; Janisie Millancovich; Jelesie Millanovich; Rista Gjursevich; Allexan Dellich; Ivan Nicollich; Jovan Banovcsanin; Danilo Kovacsevich; Kishdobransky Stevan; Sima Gallecsich; Marco Bursach; Jovan Malletich; Trivko Jancsevich; Pallo Pelchan; Gligorie Wasich; Straina Csaicsich; Vaso Lazich; Petar Ostoich; Waso Secsansky; Waso Gaich; Theodor Gjukich; Jevrem Gaich; Attanasie Oberstarovich; Manoilo Secsansky; Sava Widacovich; Allexa Bosanovich; Petar Kovacsevich; Jefta Malletich; Urosh Nicollich; Gaja Bosnjacovich; Jovan Millush; Maxim Roxandrich; Marco Podrep; Gerga Pesich; Gjura Pancovich; Pavle Bellin; Jano Schliwar; Jovan Kovacsevich; Janno Kletik; Andras Vissy; Jano Bapach; Luka Azlenow; Thesho Csardasy; Nichivor Subotin; Gjuro Kovacs; Misho Phillip; Andreas Malner; Ferenz Toll; Misho Kellemend; Pallo Wareni, Jano Gjuristicza; Jellesie Mesarovich; Avram Mesarovich; Jovan Marin; Gligorie Maximovich; Pavle Xivanovich; Gavrilo Negushevich; Maxim Baich; Simo Jovanovich; Axentie Boich; Marco Nincovich; Misho Major; Simo Pandurovich; Stevan Masnikosa; Chura Mihich; Mihailo Petrovich; Chura Petrovich; Nicola Dragishich; Sima Mircovich; Arsenia Karanovich; Xivoin Widacovich; Pavle Naich; Macsa Lauco; Jacob Pavlovich; Thodor Dobrillovich; Jeremia Poppovich; Theodor Wukoillovich; Xivan Tesanovich; Jerotia Misirkich; Petar Raich.⁶⁶

⁶⁶ *Muster listen 1788.*, film 1172919, fasz. 3559-3560, year 1772–1792, доступно: <https://>

Кантонски систем у Војној граници подразумевао је засебно функционисање војних власти у војним пословима и војних власти у пословима: управним, судским, економским. Ова организација успостављена је 1785. године, током 1787. године спроведена је реформа у погледу економског дела. „Кантонски официри имали су да се старају о економици потчињеног им кантона, да врше надзор над газдинством граничара и да обављају са свим овим повезани попис, стога су били ослобођени свих војних служби”.⁶⁷ У њиховој надлежности били су управни послови, као и јавни ред и сигурност. Кантонска управа, односно кантонски систем у Војној граници није био дугог века. Од кантонског система, односно, програма реформе из 1787. године одустало се 1800. године.

Из ревизионе листе потписане 19. маја 1788. године, сазнаје се да је заповедник компаније Голубинци био Никола гроф Бранковић, тада са станом у Голубинцима. Ревизијом је поименично пописано 71 људи. Цела компанија у мају 1788. године бројала је 268 људи.

Табела 2. Ревизиони попис села Голубинаца из маја 1788. године

Р. бр.	име и презиме	кућни број
1	Nicolaus g. Brankovich	(нема)
2	Martin Grellovich	(нема)
3	Atabasie Oberstarovich	(нема)
4	Nestor Keppich	(нема)
5	Thoma Ussurovich	132
6	Malhios Pallescich	84
7	Johan Kovacsevich	151
8	Pavle Jevtich	(нема)
9	Jovan Arsenievich	95
10	Ravailo Kostich	22
11	Jovan Bosnakovich	76
12	Thimotie Malletich	56
13	Proca Hivanovich	1
14	Theodor Hivanovich	1
15	Wassa Savich	2
16	Pantelia Savich	2
17	Pjena Pekich	7

Р. бр.	име и презиме	кућни број
18	Wassa Gaich	13
19	Theodor Gjukich	16
20	Jevrem Gaich	14
21	Manoilo Secsansky	29
22	Wassa Sechansky	31
23	Proca Wleicovich	32
24	Jevta Kovacsevich	33
25	Jovan Banovesanin	36
26	Mitar Bosanisich	40
27	Alexa Bosanisich	48
28	Danilo Kovacsevich	44
29	Petar Kovacssevich	44
30	Antonie Stankovich	48
31	Wassa Lassich	51
32	Gligorie Kostich	52
33	Stephan Lubincovich	54
34	Jevta Malletich	58
35	Thessa Malletich	58
36	Petar Petrinovich	68
37	Josim Petrinovich	68
38	Gjuka Nicollich	73
39	Gaja Bosnacovich	76
40	Petar Milloss	77
41	Jovan Milloss	77
42	Soorana Illich	82
43	Sima Gallecsich	84
44	Stojan Opacsich	85
45	Marco Bursach	89
46	Malho Stimacz	102
47	Martin Ronandich	103
48	Gerga Persich	127
49	Mileta Pavellich	128
50	Guro Pankovich	134
51	Gerga Pankovich	134
52	Mihat Persich	135
53	Ivan Mutoich	142
54	Sima Wassin	144
55	Petar Popovich	149
56	Paun Lubincovich	155

Р. бр.	име и презиме	кућни број
57	Pavle Bellin	158
58	Isak Gaich	13
59	Andria Putnikovich	59
60	Jovan Ussurovich	160
61	Petar Stankovich	172
62	Lassar Wisnevesanin	40
63	Jevta Avakumovich	23
64	Manojlo Dudich	148
65	Sava Stoicovich	71
66	Jovan Pekich	7
67	Gaja Widovich	26
68	Marco Kovacsevich	39
69	Sava Milichevich	65
70	Lassar Dudich	148
71	Cusman Gallesich	168

Извор: *Muster listen 1788.*, film 1172919, fasz. 3559-3560, year 1772–1792, доступно: <https://www.familysearch.org/search/catalog/>, приступљено 18. 01. 2023.

Из нешто млађег документа – ревизионе листе Петроварадинске пуковније која је потписана у Голубинцима 21. маја 1795. године сазнају се имена и кућни бројеви тада активних граничара настањених у Голубиначкој компанији.

Табела 3. Ревизиона листа потписана у Голубинцима 21. маја 1795. године

Р. бр.	име и презиме	кућни број
1	Matha Pallecsics	84
2	Drrihat Merlu	123
3	Petar Popovich	149
4	Ivan Perohich	35
5	Pavle Kostics	22
6	Timotie Maletich	58
7	Gligorie Kostich	52
8	Mihat Pervhich	134
9	Vasa Savich	2
10	Pantelia Savich	2

Р. бр.	име и презиме	кућни број
11	Vasa Paich	13
12	Jefta Kovacsevich	33
13	Theofilo Kovacsevich	33
14	Marko Kovacsevich	39
15	Stevan Banovcanin	36
16	Dimitrie Bosancsics	40
17	Petar Kovacsevich	44
18	Jefta Malletich	58
19	Petar Miljuss	44
20	Jovan Miljuss	44
21	Sima Palleesich	84
22	Marko Bursach	89
23	Anton Knexevich	114
24	Matho Purich	116
25	Mihat Borefich	114
26	Martin Rudich	113
27	Jefta Jankovich	145
28	Pavle Beljin	158
29	Jovan Petkovich	169
30	Kosta Bain	141
31	Jovan Gjukich	41
32	Tanasie Kostich	58
33	Jovan Bachvanin	162
34	Marko Pekich	7
35	Thodor Pekich	7
36	Gligorie Gjukich	16
37	Petar Gaich	14
38	Andria Bachvanin	19
39	Dammian Banovchanin	36
40	Jovan Stankovich	48
41	Jovan Kostich	52
42	Philip Malletich	58
43	Arsenie Putnikovich	59
44	Jovan Petrovich	68

Р. бр.	име и презиме	кућни број
45	Stevan Nikollich	43
46	Petar Ranicsich	81
47	Anton Gusich	94
48	Jova Radnich	114
49	Thodor Mutwich	142
50	Thodor Wasin	144
51	Chira Lasich (?)	51
52	Mitar Dudich	148
53	Jovan Bosanchich	40
54	Nikola Popovich	154
55	Vasa Gallecsich	161
56	Trifun Vasin	144
57	Jovan Vidovich	28
58	Nicivor .a.ich	156
59	Jovan Opacsich	85
60	Pavle ..Ernkovich	130
61	Gjuro Stimacz	102
62	Chira Savich	2
63	Ivsak Lekarsky	8
64	Thoma Gallecsich	84
65	Stevan Oreshkovic	120
66	Nikola Styopnievic	139
67	Vasa Bellegishan	61
68	Gavrilo Galledsidh	163
69	Philip Peshich	126
70	Boxo Rukavina	67
71	Jovan Miliashovich	87
72	Allexa Boshniakov	150
73	Nestor Gjukich	16
74	Jovan Jankovich	145
75	Marko Petrinovich	68
76	Martin Roxandich	103
77	Petar Stankovich	142
78	Sima Malletich	50

Р. бр.	име и презиме	кућни број
79	Manoilo Sedsansky	29
80	Allexa Miljuss	44
81	Marko Beshker	109
82	Sima Kovacsevic	44
83	Sava Stoikovich	41
84	Jovan Pekich	4
85	Gaia Widovich	26
86	Jevrem Gaich	14
87	Sava Milichevich	65
88	Lazar Dudich	148
89	Kuzman Gallecsich	161
90	Mileta Pavelish	128
91	Tanasie Ljubinkovich	54
92	Sima Xarkovich	98

Извор: *Muster listen 1795*, film 1172920, faz..3560-3561, year 1792–1800, доступно: <https://www.familysearch.org/search/catalog/>, приступљено 15. 01. 2023.

Породична презимена граничара који су се обрели на овде донетим списковина, а који су пописани на својим кућним нумерама, могу се пронаћи и у каснијој грађи и литератури која се односи на војнограничарски систем у 19. веку. Континуитет одређених војнограничарских породица тако се може пратити од настанка, односно, уређења Војне границе у Срему до њеног укидања 1871. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Снежана. „Имовина земљишне заједнице Месне општине Голубинаца овлаштеника на Толинце у Прогару”. *Сјоменица Историјској архива „Срем”*, бр. 22, 2023, 196–215.
- Бошковић, Јован (ур.). *Српски лејојис за јодину 1872*, књ. 114. Нови Сад, 1872.
- Vaniček, Franc. *Militargrenze*, IV Band. Wien, 1875.
- Војна енциклопедија*, 10, (Тiran–Žužul). Beograd, 1975.
- Гавриловић, Славко. „Властелинство Војка у Срему (1745–1766)”. *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, књ. 4, 1959, 29–59.

- Гавриловић, Славко, уредник, *Историја Српског народа*, 4/2. Београд: СКЗ, 1986.
- Гавриловић, Славко. „Миграције из Горње крајине у Славонију и Срем од почетка XVIII до средине XIX века”, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 2, САНУ, Београд, 1991, 7–66.
- Draganović, Krunoslav. *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*. Sarajevo, 1939.
- Енгел, Штефан Франц. *Опис краљевине Славоније и војводства Срема*. Нови Сад, 2003.
- Енциклопедија православа*, књ. 1, А–З. Београд: Савремена администрација, 2002.
- Zora Dalmatinska*, Zadar, br. 46 od 13. studenoga 1848.
- Косовац, Мата. *Српска православна Митрополија карловачка – по подацима од 1905. године*. Ср. Карловци, 1910.
- Костић, Мита. „Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија”, *Српски етнографски зборник*, књ. XXVI, Библиотека Насеља и порекло становништва, књ. XIV. Београд: Српска краљевска академија, 1923. 5–135.
- Костић, Мита. *Нова Србија и Славеносрбија*. Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2001.
- Костић, Мита. „Бератлиски кнез од Старога Влаха, Атанасије от Рашковић”. *Гласник Српског научног друштва*, књ. XI, Скопље, 1932. 137–144.
- Момировић, Петар. *Стиари Српски највиши и зајиси из Војводине*, књ.1. Нови Сад, 1993.
- Нјујић, Равао. *Petrovaradinska krajiška pješačka punovnija u 18. stoljeću*, doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, 2020.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини*, књ. 2. Нови Сад, 1990.
- Руварац, Димитрије. *Карловачка митрополија средином XVIII века*. Ср. Карловци, 1902.
- Sršan, Stjepan. *Kanonske vizitacije, Srijem 1735–1768.*, knj.4. Osijek, 2004.
- Таубе, Фридрих Вилијем. *Историјски и географски опис краљевине Славоније и војводства Срема*. Нови Сад: Матица Српска, 1998.
- Хасанагић, Едип (ур.). *Историја школа и образовања код Срба*. Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.
- Цвијић, Јован. *Антиројеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књ.4, том 1. Београд: САНУ – Књижевне новине – Завод за уџбенике и наставна средства, 1987.
- Сувaj, Anton. *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas: od godine 1780. do ožujka 1935, svezak II*. Zagreb, 1910.
- Школски лист*, Нови Сад, бр. 14, 14. 4. 1860.

Snežana Aleksić

MILITARY BORDER IN SREM IN THE 18TH CENTURY – MILITARY RAIDING PLACE GOLUBINCI

Summary: The military border in Srem during the 18th century was a separate territory in which, in relation to the rest of the civilian part of the Habsburg Monarchy, special rules were applied that shaped the life and work of people. The work was created with the aim of completing the current knowledge about the Military Border in Srem in the 18th century. Therefore, a general picture of the Military Frontier from the time of the 18th century is presented in short lines, with special reference to the military-born place Golubince. A list of border guards from Golubinci in the years 1772, 1787, 1788, 1795 was organized. Family surnames of border guards who were found on the lists brought here, and which are listed on their home tracks, can be found in later material and literature related to the military system in the 19th century. The continuity of certain military families can thus be traced from the emergence, i.e., the organization of the Military Border in Srem until its abolition in 1871.

Keywords: Golubinci, Military border, Petrovaradinsak regiment

UDC 94(497.113 Pančevo)"1918"

Зоран Вељановић¹

Музеј Војводине (Нови Сад)

Србија

СРПСКО НАРОДО ВЕЋЕ У ПАНЧЕВУ И ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ВОЈВОДИНЕ СРБИЈИ 1918.

Сажетак: На самом југу Торонталске жупаније у Краљевини Угарској Срби живели од давнина. Средином 19. века, Панчево или Српска Спарта како је српски живаљ звао своју варош, као град са широм околином уз Дунав, на самој граници са Краљевином Србијом, за Аустроугарску морахију је био важни војни бастион, а за пречанске Србе снажан национални центар који се посебно узлетео током трајања Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1861). У односу на владајуће народе Мађаре и Немце, Срби су појединачно били најбројнији и имали су завидану репутацију која се пре свега односила на економску снагу, а потом и на културну, образовну и верску баштину. Током бурних јесењих дана, 2. новембра 1918. године, основали су своје политичко тело: Српско народно веће, а потом и Српску народну гарду, са чијим ауторитетима су штитили интересе свог народа у граду и околини, ушли у политичку борбу, освојили власт, дочекали ослобођење и дали свој допринос присаједињењу јужног Баната и Војводине Краљевини Србији на Великој Народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. године. У плејади знаменитих личности Панчева – Српске Спарте који су се током друге половине 19. и почетком 20. века несебично дали у борби за очување националног бића у Панчеву и шире у јужном Банату, били су и чувени књижари Каменко и Павле Јовановић, Петар Милорадовић, др Јован Богданов, Марија Јовановић, др Ђорђе Пајић, Боривоје Томић, Гига Стојнов...

Кључне речи: Аустроугарска, Угарска, Торонталска жупанија, Банат, Панчево, Срби, Српско народно веће, 1918, присаједињење, Војводина, Србија

У истом дану када је проглашена Банатска република и када су се Мађари и Немци политички организовали по народним одборима, и Срби у јужном Банату, односно Панчеву, попут својих сународника у Темишвару и Великом Бечкереку, су покренули радње на оснивању свог

¹ zoran.veljanovic@muzejvojvodine.org.rs; Zoran Veljanović, Museum of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

политичког тела, које ће штитити њихове националне и политичке интересе. Посејана клица Ротове Републике, иако је требало да никне на сваком кутку историјског Баната, није проклијала на југу Баната, у Панчеву (Пекић 1939, 189–205).²

Одмах по приспећу телеграма из Будимпеште, у којем је наложено чиновништву да хитно изврши оснивање нових месних привремених власти, оличених у народним већима, које ће бити одане Карољију и будипештанском Мађарском народном већу, велики жупан Недицки је сазвао ванредну скупштину Проширеног сената, 1. новембра 1918. године. Претходно је са свим доступним представницима политичких група и народа обавио разговоре и консултације, најавивши тему скупштине. У крајње напетом ситуацији, српски представници у варошком Сенату, на челу са Петром Милорадовићем,³ после разговора са великим жупаном Недецким су отишли у просторије Српске банке, где су иницирали састанак са представницима свих панчевачких националних снага који су се окупљали у четири неформалне групе.

² Ото Рот, рођен је у Матнику Маре (стотинак километра источно од Темишвара, у округу Караш-Северин) 8. децембар 1884. године. У литератури постоји несугласица око његовог порекла. Сврставају га међу немачке калвинисте (В. Марин) или у Јевреје (српски војни извори). Студирао је у Будимпешти, Берлину, Цириху и Паризу и стекао звање доктора правних наука (1908). Поред несумњивог високог образовања и знања више језика, није му недостајало ни амбициозности. Као млад човек брзо се успињао на друштвеним лествицама, те је постао један од радничких вођа и председник немачког дела Социјалдемократске партије у Банату, а 1913. године је био изабран у темишварско Градско веће. По налогу МНВ у Будимпешти прогласио је Банатску републику са седиштем у Темишвару.

³ Петар Пера Милорадовић (Панчево, 1871 – Панчево, 31. јул 1937). У родном граду се школовао. Био је велепоседник и имао је велики капитал. Врло брзо је ширио посао, па је постао власник и парне циглане. Укључио се у јавно и политичко деловање у вароши. У младости је упознао Јашу Томића и са њим друговао. По политичком опредељењу је био радикал. Изабран је за посланика на Народној скупштини у Новом Саду (25. новембар 1918), где је биран и за члана Великог народног савета. На следећој скупштини („Радикалској”), 27. фебруара 1919. године, изабран је за посланика у Привремено народно представништво. Од ослобођења и уједињења, па до новог светског рата, био је председник месног и обласног одбора Радикалне сранке у Панчеву и народни посланик. Критиковао је Пашићеву политику, а од 1921. године отворено је против ставова Радикалне странке. Укључио се у унутрашњу страначку борбу, која се водила међу панчевачким радикалима. Финансирао је новине *Српске завейне мисли*, *Народни радикал* и *Народни радикалски глас*, у којима је био у редакцијском одбору. Бавио се и банкарским послом. Био је подуправитељ Прве панчевачке среске ратарско-занатлијске задруге за штедњу и предујам и председник Управног одбора Српске банке д. д. Упокојио се у Господу, 31. јула 1937. године. Сахрањен је у Панчеву на православном гробљу.

Прву и свакако најутицајнију групу из српског корпуса чинила су шесторица панчевачких угледних грађана у градској муниципији (Сенату). Високо образовани и успешни у свом пољу делатности, са јаком моралном и друштвеном свешћу, представљали су, не само у свом националном корпусу, него и код несрба, јаке личности, чија се реч пажљиво слуша и памти: др Никола Милутиновић,⁴ др Душан Дуда Бошковић,⁵ др Мита Мушицки,

⁴ Др Никола Милутиновић (Панчево, 26. јануар 1879 – Нови Сад, 19. новембар 1969). Основно школовање завршио је у родном граду, а гимназију у Рожњави. Потом је студирао правне науке и славистику у Будимпешти и Клужу. Докторирао је 1903. године на Правном факултету у Клужу. По повратку у Панчево, запослио се као адвокатски приправник, код адвоката и политичара др Светислава Касапиновића. Под његовим утицајем почео је да се бави политиком и као један од опозиционих првака био је члан градске муниципије (Сената). После очеве смрти (1905) постао је сувласник породничне фирме. На позив Станоја Станојевића обрадио је статистички материјал о становништву Баната, за Генералштаб Краљевине Србије. Тај материјал су користили експерти Краљевине Србије на Мировној конференцији у Паризу. На почетку Првог светског рата био је ухапшен и депортиран у логор у Араду. Као политички сумњив, био је затворен све до 1916. године, када се вратио у Панчево. Одмах се укључио у политички живот, као један од националних првака. Учествовао је у оснивању Српског народног већа, освајању власти, ослобођењу и уједињењу. Као посланик учествовао је на Великој народној скупштини у Новом Саду (25. новембра 1918) где је проглашено отцепљење од Угарске и присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Био је члан Матице српске од 1905, а њен секретар од 1933. до 1945. године, а уредник *Летописа Матице српске* од 1933. до 1935. и од 1936. до 1945. године. Покренуо је *Глас Матице српске*. Био је учесник у Априлском рату, када је био заробљен. Током 1942. године, ослобођен је и вратио се у Нови Сад. После рата радио је у Архиву Војводине где је покренуо едицију *Прилози за историјску, културну и привредну историју Војводине*. Написао је већи број стручних радова.

⁵ Др Душан Дуда Бошковић (Панчево, 20. март 1881 – Београд, 9. мај 1966). Основно школовање, потом и гимназију је завршио у родном граду, а правни и економски факултет у Будимпешти. После окончања студија, запослио се у Темишвару, најпре као приправник у адвокатској канцеларији, а потом као самостални адвокат. Као млад адвокат истакао се у Ковачичком процесу, када је умешно и здушно бранио Словаке. Већ тада га је пронео глас доброг и способног адвоката. Када је почео Први светски рат, ухапшен је и затворен у Араду. Из арадског затвора пребачен је у Сегедин, где му је суђено. По пресуди, робијао је у сегединском затвору Чилаг. Након отпуштања из затвора вратио се у родни град. За време борбе за ослобођење и уједињење, у јесен 1918. године, био је један од оснивача и челника Српског народног већа у Панчеву. Као посланик учествовао је на Великој народној скупштини у Новом Саду (25. новембар 1918), где је проглашено отцепљење од Угарске и присаједињење Баната, Бачке и Барање (Војводине) Краљевини Србији. По ослобођењу и уједињењу, пренео је своју адвокатску канцеларију из Темишвара у Панчево. Као добар адвокат, брзо ју је подигао и развио као једну од најчувенијих у Војводини. Временом је стекао велико имање, што га је сврстало у ред војвођанских велепоседника. Поред адвокатуре, активно се бавио политиком. Био је вођа панчевачких демократа и у међуратном периоду се посветио политичким делатностима, са опредељењем за војвођанску аутономију. У вези са тим опредељењем, уче-

Никола Ђурчин, Никола Журжул и Петар Пера Милорадовић. Били су подједнако уважавани и код Срба и код Немаца и Мађара. Њихов углед и положај у друштву читавао се, поред образовања, још више из њихове имовинске карте и бројем ланаца плодних ораница. На ово последње, тј. да ће увек на првом месту стављати своју имовинску сигурност, него неизвесну политичку конфронтацију, рачунали су и стари и нови представници варошке власти са жупаном Недецким на челу. Ипак, оно на шта су највише рачунали аустроугарски позивари, био је свеprisутни страх од нових, изненадних, појединачних и масовних хапшења, пребијања, затварања, интернирања, логорисања, без обзира на пол, старост, занимање и звање, којим су опхрвали српско становништво током минулог времена. Отуда су, не само као чланове градске муниципије, већ као најутицајније и науважаније међу Србима, који су осетили на својим леђима „шаргарепу и штап” у виду хапшења, интернације и логорисања, били позвани, од присталица нове мађарске демократске власти, на разговор и учешће у формирању нове градске власти, понудивши им примамљиве повластице, па и да буду чланови Ужег сената, односно Одбора петнаесторице.

Неформални предводник ове групе био је велепоседник, привредник, банкар Петар Милорадовић. Потомак је старе и знамените властелинске породице Милорадовић, коју су још од давнина прозвали „Храбрени”. За време великих сеоба Срба, које су крајем XVII века повели патријарси Чарнојевић и Јовановић са Косова и Метохије, породица Милорадовић се населила у банатско село Баваниште. До средине XIX века породица је давала свештенике. Један део породице, на позив руске царице, средином 18. Века се преселила у Царску Русију. Марљивошћу и бистрином ума проширивао је посао, стекао велики капитал, куповао земљу. Као велепоседник, Петар Милорадовић је имао у власништву преко 800 катастарских јутара обрадиве земље у Банатском Брестовцу, Баваништу и Панчеву. Поред тога, био је власник и неколико већих винограда у околини Панчева. Поседовао је и парну циглану. Бавио се и банкарским пословима. Значајном имовинском картом стекао је друштвени углед, те се укључио у јавно и политичко деловање у вароши. Још као млад човек биран је за члана епархијске скупштине у Административном одбору Конзисторије

ствовао је у обнављању листова *Панчевац* (1920) и *Војвођанин* (1935). Био је један од оснивача Војвођанског фронта (војвођанско крило удружене опозиције). За време Другог светског рата се политички пасивизирао. Преселио се у Дубровник. По ослобођењу је био војвођански посланик на треће заседању АВНОЈ-а и у Привременој скупштини ДФ Југославији. По престанку мандата, бавио адвокатуром до краја живота. Живео је у Београду и Дубровнику.

у Вршцу. Васпитан у националном духу, уосталом као и други чланови његове породице, нештедимце је помагао Српску православну цркву и српска добротинска, културна и просветна друштва. Још као омладинац давао је новчане прилоге за Змај Јовин *Невен*. Пријатељствовао је са Јашом Томићем и био наклоњен радикалима. Са Томићем је правио планове о покретању српског листа, па су у Руми заједно основали Друштво за рад, којем је био циљ издавање српског листа.

Током Балканских ратова, које је Краљевина Србија водила 1912–1913. године, Петрова жена Марија Милорадовић новчано је помагала српски црвени крст, док је Петар у свакој прилици бранио националне и привредне интересе Срба.⁶

У Банату је владао знатан утицај Народне одбране. Мрежу повереника Народне одбране припремио је Бранислав Нушић. Отуда је један број Банаћана прешао у Србију, који су се као добровољци борили у ратовима против Турака, односно Осмалијског царства. Васа Стајић је био на челу Народне одбране за јужну Угарску, па је због тога био ухапшен и осуђен.

После Сарајевског атентата на аустроугарског престолонаследника Фердинанда и аустроугарског улиматума Краљевини Србији, Аустроугарска је на територији своје монархије отпочела свеопшти обрачун са Србима, иначе аустроугарским домицилним становништвом. За само неколико сати од предаје ултиматума, отпочела су хапшења и затварања Срба у Панчеву и околини. Милорадовић је био међу првима ухапшен.⁷ Око 160 ухапшених, који су били заточени у панчевачком затвору, после једног дана проведеног у страху од линчовања од бројних суграђана који су се окупили око затвора, спроведени су до железничке станице. Одатле су упућени у Темишвар, а потом у Арад, односно арадску тврђаву, која је била претворена у логор (Пејин, 2010, 220–226).⁸ После три страшна и

⁶ Маријину доброту и племенитоист, Краљ Петар Карађорђевић је наградио високим одликовањем Краљевине Србије.

⁷ У својим сећањима на време Првог светског рата, Милорадовић је у *Лешојису града Панчева* забележио и ово: „По предаји ултиматума Србији у Панчеву је за неколико сати извршено затварање свих угледних Срба и националних радника. 26. јула 1914. ујутро почело је затварање. Затворено је око 160 најугледнијих грађана Панчева и околине, а међу њима више од 30 свештеника и неколико госпођа и госпођица. 27. јула 1914. после подне у Панчеву су приређене велике демонстрације противу затворених, тако, да су тадање војне власти једва оружаном силом одстранили и растурили демонстранте, а ми – затвореници – спасени од линчовања.”

⁸ Пејин у свом тексту пише да су испади против Срба, поред Панчева, били и у Темишвару где су били најжешћи. Светина, мађарска, немачка и румунска је напала и тукла Србе, док су жандарми и војници мирно посматрали ово насиље и нису интерве-

тегобна месеца заточеништва у арадском логору, враћени су у Панчево.

Следеће године, панчевачки Срби су поново били масовно хапшени и прогањани. Године 1915, 12. септембра, по наредби генерала Мекензена, из града је протерано сво српско становништво у узрасту изнад десет година, па и Петар Милорадовић. За 48 сати, из Панчева је интернирано сво затечено српство, у Сегедини и Ходмезевашархељ. После више од пет недеља интернације и патње враћени су кућама.

На почетку 1917. године, по одобрењу власти, одржао се први састанак пачевачких Срба који су расправљали о помоћи српским сирочићима из Босне и Херцеговине.⁹ Око Савиндана, Петар и његова жена Марија су се свесрдно укључили у пружање помоћи сирочићима. Петар Милорадовић је прву групу ове деце, њих око 200, дочекао у Земуну и допратио до Панчева. Гола, босонога и изгладнела деца су бригом и трудом Панчеваца још истог дана раздељена по домовима, где су обучена и нахрањена. За децу којима је била потребна лекарска помоћ, организована је визита лекара.

Октобра 1918. године, Петар Милорадовић је, са још петорицим угледних Срба, био позван код градоначелника Панчева др Игнаца Раде, ради формирања одбора од дванаест чланова, градског сената. Требало је, да својим ауторитетом помажу градској управи, као и да дају допринос у смиривању напетости у граду и нарочито околини, где су свакодневно избијали инциденти, пљачке, па и убиства. У интересу општег добра, пре свега у интересу заштите и бриге о српском делу становништва Панчева, Милорадовић и остали Срби, прихватили су се тог незахвалног посла. Међутим, када је крајем октобра и почетком новембра требало да на седници градске муниципије (Сената) подрже новонастајуће Мађарско народно веће (а у ствари да се утопе), одлучно је одбио сарадњу и сваки договор са новом угарском политичком елитом. Био је један од оснивача Српског народног већа и током његовог деловања један од значајнијих и агилнијих часника. У првим данима по оснивању Српског народног већа, у веома критичним моментима постојања и деловања двојне власти (мађарске и српске), Петар Милорадовић је био одређен, уз др Тому

нисали. Од последица линча умро је чувени књижевник Панчевац Павле Јовановић. После спровођења са сломљеном ногом, скончао је у арадском логору.

⁹ Српски сирочићи из Босне и Херцеговине су била деца стрељаних, интернираних или у војску мобилисаних родитеља. Збрињавање је организовао Средишњи одбор у Новом Саду, а унесређена деца из Босне и Херцеговине, доцније и Далмације, су упућивана на смештај у породице у Бачкој, Банату и Барањи. По Милорадовићу, у Банату је, само до празника Духова, било још 15 оваквих транспорта деце. Сва она су распоређена широм Баната.

Павловића, др Ђорђа Пајића, др Емилијана Богосављевића, за повереника који ће одржавати контакт са месним Мађарским народним већем. По ослобођењу Панчева 9. новембра 1918. године, био је, заједно са др Митом Мушицким и др Душаном Дудом Бошковићем, позван у Београд, код др Момчила Нинчића на политички разговор. По обављеном разговору, неколико дана касније, њих тројица су лађом отпутовали до Новог Сада где су са новосадким првацима и члановима средишњег Српског народног одбора направили плелиминаран договор о распису сазива за Народну скупштину.

Другу групу панчевачких Срба чиниле су угледне личности, које су се састајале у Црквеној општини при храму Успенске цркве. Поред Саве Стојшића, Душана Радуловића и Петра Максића, свештеника, од угледних грађана су били др Ђорђе Пајић, др Емилијан Богосављевић, адвокати; др Никола Драгићевић, лекар; Сима Милутиновић, директор Кредитне банке; Мита Стефановић и Ђера Аврамовић, трговци. Међу њима, без сумње, најутицајнија личност је била др Јован Богданов, бивши сенатор.¹⁰ Јован Богданов је рођен 31. маја 1871. године у Великом Бечкерек у Торонталској жупанији (данашњи српски Банат), у угарском делу Аустроугарске. У свом родном месту започео је школовање као стипендиста Матице српске. После основне школе, завршио је гимназију на мађарском језику. Школовање је наставио у Будимпешти, где се уписао на Правни факултет. После две године, прешао је у Колошвар, где је наставио студије. За време студија био је члан Универзитетске омладине и Уједињене омладине српске. По окончању студија вратио се у родни Банат. Из Великог Бечкерек преселио се у Панчево где је ступио у државну административну службу 1894. године. Марљивошћу и предан послу, брзо је стекао углед, те је већ 1896. године постао сенатор града Панчева. Истовремено се укључио у јавни живот. По политичком опредељењу био је близак демократама, у чијим редовима је остао до краја живота. Поред тога, др Богданов је подржавао рад и био активан у бројним националним, културним, просветним и добротинским српским друштвима. Пропагирао је хомогенизацију народа, кроз деловања културних, просветних и националних друштава. Положај сенатора заузимао је све до 1914. године.

¹⁰ Српска историографија се није бавила личношћу др Јована Богданова на примерен начин, односно не у оноликој мери колико је овај знаменити човек задужио своје суграђане. Неколико нагукница, кратке и некомплетне биографске одреднице (у којима су се поткрали и нетачни подаци о делу др Јована Богданова). Види: А. Станојловић, *Пејровирад* 1938, 384–385; Српски биографски речник (СБР), књ. 1 (А–Б), Нови Сад 2004, 598.

Трећу групу чиниле су бројне Панчевке окупљене око Добротворне задруге Српкиња панчевачких, чије су предводнице биле жене угледних Срба: Анка К. Милутиновић, председница Задруге, Катица Нишановић, Даница Барјактаровић, Јелена Богосављевић, Ана Драгићевић, Даница Јовановић, Анка Константиновић, Милка Михајловић, Христина Грујић, Јулка Срдановић, Марија Топаловић, Савета С. Тодоровић и Марија Мара Јовановић (рођ. Бораковић а у претходним браковима Стојаковић, па Радосављевић), која је са својим несебичним и неуморним деловањем постала права предвођица панчевачких жена, у борби за народну и родну еманципацију (Вељановић 2021, 56–66; Вељановић 2022, 44–46; Вељановић 2023, 58–71). Марија Јовановић, рођена је у Бегечу (1853). Удајом за Николу Стојаковића, земљопоседника, преселила се у Бачку Паланку. Удавши се други пут, овога пута за Васу Радосављевића, томашевачког велепоседника, трговца и банкара, преселила се у Панчево. У Српској Спарти, како су панчевачки Срби волели да зову своју варош, Марија је са својим мужем имала прилику да присуствује богатом културном и друштвеном животу, који су организовала бројна српска друштва, а потом и да се укључи у рад неких од њих, првенствено у Добротворну задругу Српкиња. Васпитана у православној вери и националном духу, Марија, као богобојажљива и честита Српкиња, била је приложница Српске православне цркве и народна добротворка, која је помагала сиромашну децу и добротворна, просветна и културна друштва. Нарочито се залагала за образовање женске деце и у томе подржавала борбу за женску еманципацију, коју је у Новом Саду, кроз лист *Жена и Календар Жена*, ширила Милица Томић (*Жена*, 1911–1921; *Календар Жена*, 1912–1914; Копицл, 2022). Отуда је Марија била једна од 120 Панчевки које су 1894. године основале Добротворну задругу Српкиња панчевачких. Том приликом се уписала као добротворка, приложивши новчани прилог. На скупштинској седници, 1904. године, Марија, као једна од пожртвованијих чланица, била је изабрана у Одбор Добротворне задруге Српкиња панчевачких (ИАП, Ф. 59, ДЗСПА). Нема сумње, да је Добротворна задруга била један од носилаца добротворног, просветног, културног, друштвеног, а на посредан начин и политичког живота Срба у Панчеву. Током 1903. године, Задруга је основала Раденичку (занатску) школу. Марија је, као велика приложница са 10.000 круна, била члан Одбора и присуствовала годишњим скупштинама на којима су се подносили извештаји. Поред Добротворне задруге Српкиња, у Панчеву су деловали и Српска читаоница, Српско певачко друштво, Српски соко,

Привредник, као и друга мања еснафска друштва. Сва она су била чврст ослонац српском роду и кључни сегмент у борби против институционалне асимилације, не само у Панчеву, већ и околним насељима. Да је то тако, знали су српски добротвори, који се нису устезали да са својим новчаним прилозима подржавају њихов рад.

Оставши удовица, Марија се трећи пут удала 1911. године, за чувеног књижара и издавача Петра Јовановића, званог Каменко, из Панчева. Уз мужа и девера Павла, који су били истакнути национални просветно-културни посленици, није јој ништа преостало него да их прати у корак и да се још здушније посвети националном раду. Од тог часа њен национални рад довео ју је до друштвене позиције, која је била раме уз раме са најугледнијим народним првацима у Панчеву. Управо захваљујући њеним настојањима и позамашним прилозима, Добротворна задруга Српкиња, али и друга добротворна, просветна и културна српска друштва била су узданица и чврст ослонац српском роду на самом југу Баната. Свакако да је национално деловање Каменка и Марије Јовановић систематски праћено од стране ревносне аустроугарске полиције. Отуда, када је после Сарајевског атентата, аустроугарска власт одлучила, у циљу спровођења свог плана „продора на исток” и запоседања Балканског полуострва, да отпочне коначни обрачун са Србима, међу првима од 160 Панчеваца, били су 26. јула 1914. године ухапшени Каменко и Павле Јовановић. Ухапшенике су, током спровођења до затвора, њихови суграђани несрби пљували, гађали каменицама и псовали. Да не би били линчовани од руље, утамничени су хитно упућени, преко Ковчице, Сечња и Рудне, у Темишвар, а потом у логор у Араду, који се налазио у Арадској тврђави. Заточење у логору је било потпуно неусловно и нехумано. После три месеца, један број заточеника је пуштен кућама. Међу њима није био Павла који се због лоших услова у логору упокојио, док је Каменко интерниран даље у унутрашњост Аустроугарске, у Беч. За то време, у Панчеву, породице су им биле шиканиране и малтретиране, што није мимоишло ни Марију. Од последица малтретирања и лоших услова у арадском логору, Каменко се упокојио 13. октобра 1916. године, а Марија је наставила да живи у породичној кући у Панчеву. И поред тешког времена, није заборављала оне којима је помоћ била потребна. Доносила је помоћ у просторије Српске православне црквене општине, која је била препуна српских сирочића из Босне и Херцеговине, а које је Петар Пера Милорадовић довео са земунског пристаништа, у зиму, око Светог Саве 1917. године. Касније су стизали сирочићи такође из Далмације. Ова деца стрељаних, интернираних или насилно регрутованих Срба, преко ноћи су постала сирочићи, и била је нужна помоћ да

се збрину и лече. Удовица, по трећи пут, Марија није била склона очајавању, већ се несебично укључила у организовање лечења, збрињавање и размештаја по кућама честитих Срба, који су били ради да поделе своју сиротињу са унесрећеном децом (Шовљански 2018; Колар 2008).

Рад Добротворне задруге Српкиња панчевачких био је обустављен током ратне 1915. и 1916. године. Окупљање Панчевки око Добротворне задруге Српкиња поново је отпочело крајем 1917. године, када су се, поред свештенства и других појединаца окупљених око Удружења за спасавање деце из Босне и Херцеговине, и жене масовно укључиле у збрињавање и смештај унесрећене и болесне деце. Такође, велики број Панчевки је био укључен у смештај и лечење повратника са фронта, а по ослобођењу Панчева, у смештај и лечењу српских војника и рањеника.

Четврту групу чинили су омладинци међу којима су били најватренији Боривој Бора Томић, Богдан Алексић и Сава Алексић, студенти; Гига Стојнов, Добрен Срдановић, Лазар Антонијевић, трговци; богослов Младен Радуловић, као и Радослав Пајић, Коста Радак, Влада Јовановић Курунић, Лабуд Радуловић, Ђока Макара, Светислав Верига, Паја Јанков, Ђура Суботић, Бранко Ристић, Душан Константиновић. Нема сумње, да су омладинци били под јаким политичким идеолошким утицајем Васе Стајића. Окупљали су се на јавним местима, али и у кући Гиге Стојнова. За свог неформалног локалног вођу, омладинци су сматрали угледног адвоката др Ђорђа Пајића, са којим су повремено имали састанке. Адвокат Пајић, осим што је био „омладински вођа”, био је у неком смислу и веза омладинаца са старијим угледним српским првацима.

Гига Стојнов рођен је 1895. године у Панчеву, у старој трговачкој породици. Школовање је започео у месној основној школи, потом се уписао у трговачку школу. Склон читању, све слободно време је проводио у библиотеци Српске црквене општине, која се налазила у дворишту Светосавског дома. Тамо је имао прилике да сретне и упозна школску омладину, попут Миховила Мише Томандла, али и угледне суграђане, као што је професор и библиотекар Ђорђе Живановић, од којих је упијао националне и демократске идеје. Након окончања школовања, пред Први светски рат, током 1913. и 1914. године, Гига Стојнов је радио у Бечу, где се укључивао у омладинске групе, у којима су се неговале националне идеје. Када је 1910. године покренуто оснивање соколског друштва *Српски соко*, вежбањима

се, попут друге бројне омладине, придружио и Стојнов.¹¹ Међутим, како ни после две године, власти нису хтеле да потврде молбу за регистрацију друштва, вежбалиште је морало да се распусти. У Бечу је Стојнов друговао са Миховилом Мишом Томандлом и Ђуром Милутиновићем, студентом права у Бечу, који је почетком 1914. године био мобилисан.¹² Окупљали су се у *Српској кафани*.¹³ На наговор Мише Томандла, 1914. године, учествовали су у демонстрацијама које су организовали српски студенти у Бечум, а бечка полиција и ватрогасци растерали воденим шмрковима.¹⁴ Том приликом су се добро прехладили. На почетку рата, вратио се у Панчево.

Током ратних година био је под паском аустроугарских власти. Интерниран је 1915. године у Сегедин. Од средине 1918, укључио се у омладинску групу која се окупљала ради борбе за ослобођење и присаједињење. Жустар, разборит, са организационим способностима, постао је један од вођа ова групе. Заједно са Боривојем Бором Томићем, организовао је састанке и у својој кући. Омладинци су имали план да одмах по ослобођењу покрену лист на српском језику. Пред само ослобођење,

¹¹ Први покушај оснивања соколског друштва у Панчеву није био успешан, јер власти (Министарство у Будимпешти) после пуне две године од подношења молбе нису позитивно одговориле, односно нису дозволиле регистрацију друштва. Тек после ослобођења и уједињења, децембра 1918. године, основано је друштво, и то са мушким и женским члановима, који су вежбали заједно на вежбалишту у Државној гимназији, која је бил опремљена справама за вежбање. Вежбачи, млади соколови, вежбали су у белим мајицама и плавим панталонама, односно девојке у белим мајицама и плавим сукњама.

¹² Ђура Милутиновић, студирао права у Бечу, касније познати књижар. На почетку Великог рата био је војник 4. БХ регименте.

¹³ Право име кафани је било *Кафе Мендел*, али су је српски студенти, као место свог окупљања звали од миља *Српска кафана*.

¹⁴ Миховил Миша Томандл (Брчко, 19. април 1894 – Панчево, 25. мај 1963), панчевачки адвокат. Школовање је започео Панчеву, где су му се родитељи населили 1909. године. Потом се уписао у гимназију у Земуну. По завршетку Великог рата, наставио је школовање у Загребу, где је 1922. године завршио Правни факултет. Још као омладинац, учествовао је у националном покрету хрватске и српске омладине. Стога је на почетку Великог рата био ухапшен и интерниран у логор у Араду. При крају рата, укључио се у националну борбу за ослобођење и уједињење. По политичком опредељењу био је близак демократима. После ослобођења и уједињења учествовао је у покретању листа *Панчевац*, који је као орган демократа 1919. године основао др Душан Дуда Бошковић, председник панчевачких демократа. Миша Томандл, бавио се интезивно културном и политичком историјом Панчева и Војводине. Иза себе оставио је вредна дела, као што су: *Панчева за време Првој светској рата 1914–1918*, које је доживело два издања. Приређено издање које садржи три његова дела објавио Историјски архив Панчево 2020. године: *Првој светској рата 1914–1918, Уништење трију монографија у Панчеву после ослобођења 1918. године, Моји сусрећи са Урошем Предићем*.

омладинска група, у којој је био и Стојнов, састала се увече, код књижара и штампара Ђуре Суботића, са којим су постигли договор о излажењу листа који ће се звати *Панчевац*. На том састанку, формирана је и редакција листа у којој су били: др Ђорђе Пајић, Обрад Давидовић, Боривој Бора Томић, Гига Стојнов и Ђура Суботић,¹⁵ с тим што је Суботићу предложено да он као власник штампарије буде власник листа и одговорни уредник. Омладинци су остварили свој наум, па када је Панчево било ослобођено, почео је да излази лист *Панчевац*, на чијој насловној страни је био поздрав српској војсци.

У току октобра и почетком новембра, Стојнов је био један од оних омладинаца, који су обавештавали, позивали и сабирали сународнике на народне зборове, па и на онај збор на коме је оснивано Српског народно веће.

Био је изабран за члана Већа, а потом и посланика на Великој народној скупштини у Новом Саду. По ослобођењу и просаједињењу, у Панчеву је отворио властиту трговину мануфактурне робе (Милутиновић, 2004, 123). Међутим, од трговине више га је привлачило новинарство, те је сво слободно време проводио у редакцији листа *Панчевац*, за који је писао чланке.¹⁶ Поред *Панчевца*, Стојнов је писао и за друге месне листове.

Преселио се са породицом у Београд 1927. године, где је наставио са трговачким пословима, да би се потом запослио у издавачком предузећу *Ново дело*. На двадесетоогдишњицу ослобођења и присаједињења, 1938. године, објавио је мемоарско дело, књижицу са предговором генерала Петра Арачића.

Нови светски рат и немачку окупацију Југославије провео је у Београду. После ослобођења, наставио је да пише новинске чланке за поново покренути лист *Панчевац*. Сфера интересовања су му били култура и просвета. У дубокој старости, Стојнов је направио договор са листом *Панчевац*, да се направи избор његових новинских текстова и објави као књига под насловом *Зайиси сѣарої Панчевца*, што је и учињено. Стојнов је и на даље писао за *Панчевац*, па је његова прва књига допуњена и објављена у проширеном обиму 1972. године. Упокојио се у Београду 1973. године.

¹⁵ Ђура Т. Суботић је био хоровођа и композитор.

¹⁶ *Панчевац* је изашао првог дана ослобођења. Излазио је једном недељно, а због несташице штампарске хартије на малом формату и на само четири листа. Редакција и новинари су радили на добровољној основи и без друге помоћи. Отуда, без финансијске потпоре, лист се брзо угасио, већ после шест бројева.

Сходно догађајима који су се одвијали вртоглавом брзином, у Аустро-угарској која је била пред потпуним расулом, сви народи у њој су отпочели националну борбу, са намером да оснују своја народна већа и преузму власт и управу од дојучерашњих угњетача. Мађари у Будимпешти су то први учинили, и у револуцији „Јесењих ружа” (у ноћи 30. на 31. октобар 1918.) основали своје Мађарско народно веће, преузели власт и почели да чине кораке ка преузимање власти у целој земљи. Тим поводом, Мађарско народно веће у Будимпешти је ургентно сачинило и послало позиве високим чиновницима у свим градовима да хитно оснују народна већа. Убрзо, из Будимпеште, ради успостављања власти над целом територијом отцепљене Угарске, стигле су инструкције да се у свим градовима (па и у оним у којима нису били већинско становништво) то исто учини и замени стара власт новим локалним мађарским народним већима, које ће бити одана централном Мађарском народном већу и Карољију као његовом председнику (Месарош, 1981, 45). Од тог часа, по добијеним инструкцијама из Будимпеште, у свим угарским жупанијама, па и у Торонталској, локални мађарски прваци, који су прихватили промене и Карољија за председника владе, почели су да се организују и припремају промене на локалу. Високи чиновници, свако у свом граду и околини, отпочели су са организовањем месних националних већа, која су почела да делују у складу са инструкцијама централног Већа у Будимпешти. Отуда, у Панчеву су, Евген Недецки, велики жупан, др Игнац Рада, градоначелник, и др Вилмош Рот, градски капетан, покушавали да исконтролишу политичку и безбедоносну ситуацију у Панчеву. По приспелим вестима о политичким догађајима у Будимпешти, као и по приспелим упутствима нове централне власти на челу са Карољијем, Недецки, др Рада и др Рот су журно и енергично предузели низ радњи, не би ли анимирали, придобили и напослетку организовали градску власт, у којој би учествовала широка лепеза угледних јавних личности. Оних који су припадали државној администрацији, војсци, пошти и социјалдемократима. Осим Мађара и Немаца, желели су да укључе и припаднике народности, па и оне најбројније у Панчеву Србе (*Magyarország Vármegyéi és Városai Encziklopédiája, Torontál Vármegyé I.* [szerkesztő B. Samu], Budapest 1911).¹⁷ Проценивши да

¹⁷ По попису из 1910. године, становништво Панчева су чинили два владајућа народа, Немци (7434 душа) и Мађари (2924), као и више народности, од којих су Срби били најбројнији са 7874 душа, док су остали били у незнатном броју (382 Румуни, 184 Слова-

није време за оклевање, велики жупан Недецки је обавио разговор са неколико угледних Срба, наговештавајући им своју политичку платформу и потребу формирања новог политичког управљачког тела у граду, у којем би узели учешћа и српски представници. Стога, на ванредну скупштинску седницу Проширеног сената, Недецки Велики жупан је позвао све чланове, па и оне из редова српског националног корпуса: Петра Милорадовића, др Димитрија Миту Мушицког и Николу Ђурчина (*Сјоменица ослобођења Војводине*, 1929; Пекић, 1939, 120–136).

У приближно исто време, о догађајима у Будимпешти су сазнали и панчевачки Срби, који су крајем октобра и почетком новембра 1918. године већ имали четири неформалне групе, које су се окупљале и припремале планове за политичко деловање, са крајњим циљем освајања власти и слободе. Све четири неформалне групе Срба у Панчеву, уосталом као и добар део грађанства, имали су преко своје родбине и пријатеља, који су била у аустроугарској војсци, већа или мања сазнања о догађајима на фронту. Међутим, да је српска војска ослободила Србију, победоносно ушла у Београд и да је избила на обалу Дунава, а да је само питање часа када ће немачка и аустроугарска војска капитулирати, готово да није било никога ко ту вест није чуо. О томе су најбоље говорила забринута лица и успаничено понашање несрба, чији су најимућнији чланови, под разним изговорима, изненадно почели да напуштају Панчево. Супротно од њих, српско становништво у Панчеву се хомогенизовало и било је у налету, припремало се за час када ће јавно повести политичку борбу за ослобођење и присаједињење. Сва ова сазнања о догађајима, који су се збили, не само последњих месец дана, већ нарочито у последњој седмици, односно последња два дана, довела су до тога, да су панчевачки Срби били једнодушни и одлучни у ставу да се не утапају у нову мађарску власт, већ да своју судбину узму у своје руке и самостално делују кроз своје политичко тело, у интересу свог народа.

Седница Проширеног сената отпочела је у вечерњим часовима 1. новембра, у препуној скупштинској сали, која је била испуњена и бројним официрима аустроугарске војске, који су са својих униформи поскидали монархијске ознаке (кокарде и чинове), и тако дали на знање присутнима да за њих више не важи положена војничка заклетва „К унд К” монархији, да су спремни да буду део нове мађарске отаџбине, што је организаторима седнице, али и присутним члановима Сената, ширило оптимизам за време које надолази.

Велики жупан Недецки отворио је седницу Проширеног сената, са извештајем о томе да је на његову молбу Врховна команда немачке војске у Новом Саду одлучила да дислоцира постојеће топове из центра Панчева, односно са Велике пијаце где су се налазили, што је додатно улило оптимизам присутнима. Потом је прочитао телеграм, којим се народ Угарске извештава о догађајима у Будимпешти, где је без иједне пролирене капи мађарске крви власт предана у руке Мађарског народног већа. Сам краљ, именован је за председника Владе грофа Михаља Карољија, који је потом образовао Владу. Мађарском народном већу су положили заклетву војска, радништво и остали народ. Стога је Веће позвало народ Угарске да очува мир, имовину, државу, и заповедило да народ и војска, у интересу очувања самосталности и добробити земље, чекају упутства од Већа. Велики жупан је потом позвао да се образује народно веће у Панчеву, на шта је градски начелник др Игнац Рада изјавио, да се целокупно чиновништво са одушевљењем прикључује Мађарском народном већу и да ће га, у интересу нације и домовине, помагати свим средствима. Такође, др Рада је у име Ужг сената, а на основу саветовања са Одбором петнаесторице, изнео следеће закључке:

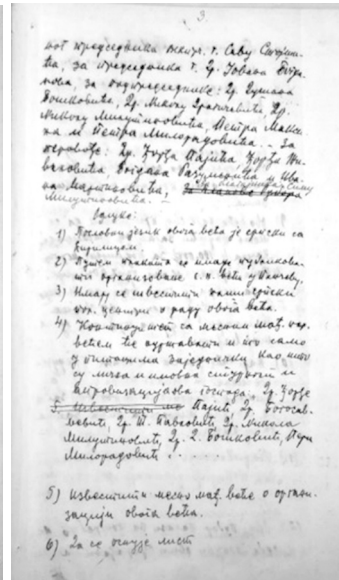
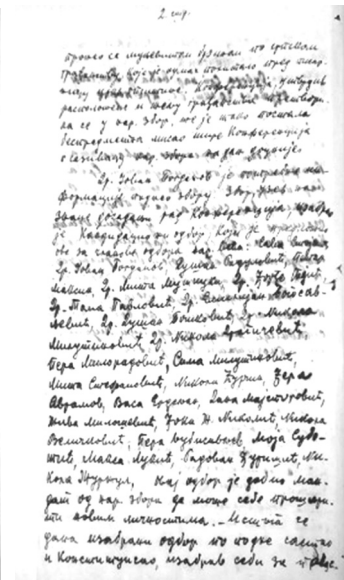
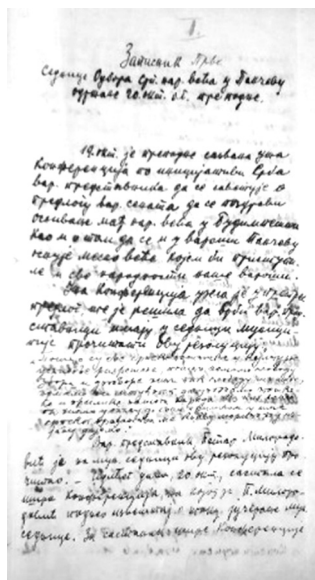
„1. Панчевачка муниципија поздравља мађарско народно веће и владу која је образована из његове средине, па изјављује да ће је у свом њеном родољубивом раду потпомагати у интересу закључења примирја, као и у одржању поретка за добро државе.

2. У споразуму са поменутиим Одбором скупштина изјављује, да се, ради оснивања месног народног већа, сутра, тј. 2. новембра, пре подне у 11 часова, сазове на Великом тргу пред Варошком кућом велики народни збор и замоли грађанство и радништво да на њему присуствује, с тим да се групише по народностима и изабере по 12–12 представника” (ИАП, Ф. 90, ГП, Записник Проширеног сената од 1. XI 1918).

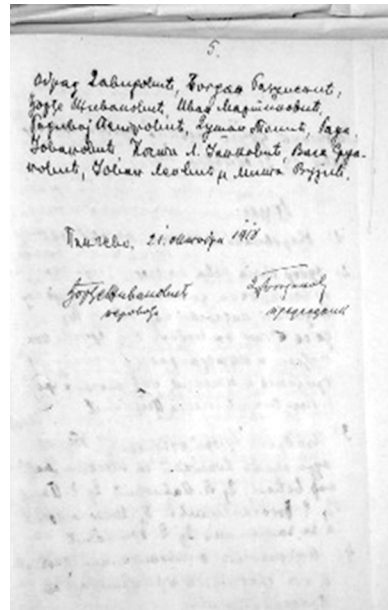
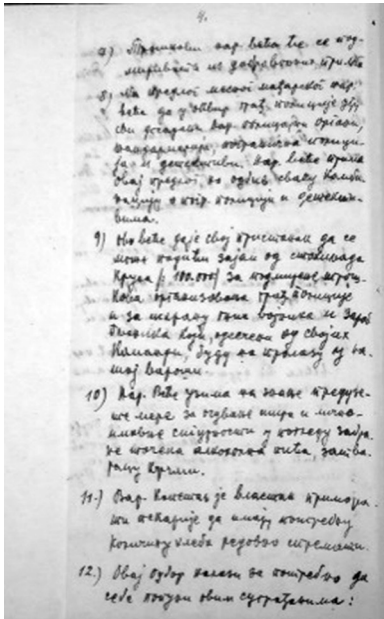
На овај предлог закључака реаговали су српски чланови (свих шесторица), те су своје ставове, на опште запрепашћење и негодовање присутних и жупана Евгена Недецког, изнели кроз речи Петра Милорадовића:

„Пошто су све српске политичке и културне установе разрешене, пошто немамо слободу говора и договора нити пак слободу штампе, немамо ни могућности да упознамо тешкоће и прилике нашег народа. Из тих разлога нисмо у стању да овом приликом у име српског грађанства какву мериторну изјаву дамо” (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, 20. X / 2. XI 1918).¹⁸

Нема сумње да је ова изјава, осим изненађења и неверице, оставила и врло мучан утисак на присутне несрбе, Мађаре и Немце.



¹⁸ Од омладинаца, Гига Стојнов, у свом мемоарском штиву, о ставу шесторице чланова Проширеног сената, посебно Милорадовића, даје опречне судове. Међутим, Стојнов је пренебрегао да је међу шесторицом чланова био и инжењер Боривој Томић, који је био истакнути члан омладинаца. Томић, као учесник догађаја потврдио је Милорадовићев чин (Томандл 2020, 32).



Записник са прве седнице Српског народног већа у Панчеву
(ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, 20. X / 2. XI 1918)

Састанак, или ужа конференција, требало је да дефинише српски одговор на предлог варошког Сената да се поздрави оснивање Мађарског народног већа у Будимпешти, као и на то да се у Панчеву оснује месно мађарско веће, у које би приступиле, осим владајућих Мађара и Немаца, и све друге народности у граду, па и Срби. После општег сагласја да српски одговор буде негативан, Петар Милорадовић и српски чланови Проширеног сената су отишли на ванредну скупштину, где су прочитали своју изјаву (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, I седница 20. X / 2. XI 1918). Изјава Срба, коју је прочитао Милорадовић, оставила је мучан утисак на већину присутних, јер је нису очекивали у таквом тону и са таквим решењем, али се о њој није расправљало и скупштина је наставила са радом по планираном редоследу.

Поврх свих догађања, која су се смењивала и сустизала из часа у часа, у Панчево и околину су пристизале веће или мање групе српских и италијанских заробљеника из Мађарске. Њихово јадно стање, и велики број, додатно је узнемиравао становништво и власт. Бивше заробљенике, панчевачки Срби, у организацији Српске православне цркве и Добротворне задруге српкиња панчевачких, размештали су по својим кућама, где су

имали прилике да се одморе и опораве од изнемоглости и глади (*Сйоменица ослобођења Војводине*, 1929).

Сутрадан, 2. новембра 1918. године,¹⁹ у рано пре подне, у канцеларији Српске православне црквене општине у порти Успенске цркве, одржана је шира конференција, у којој су учествовале све српске родољубиве групе. Присутнима је Петар Милорадовић поднео извештај са седнице Проширеног сената и том приликом прочитао негативан одговор српских већника, на предлог великог жупана Недецког да узму учешће у грађењу нових привремених власти, које ће бити одане Карољију и Мађарском народном већу у Будимпешти (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, II седница 21. X / 3. XI 1918).²⁰ Током састанка српских првака, у црквеној порти је почело да се сабире мноштво грађана. Поједини грађани су на реверима носили српске тробојкама, које су им поделили омладинци, па се конференција претворила у велики народни збор. У неки час, др Јован Богданов се обратио сабрањим грађанима у црквеној порти, са извештајем о раду на тек одржаној конференцији, а потом је изнео предлог да се у току истог преподнева оснује Српско народно веће. Предлог др Богданова је примљен са великом одобравањем. Др Богданов је затим организовао припремне радње за одржавања оснивачке седнице, која је убрзо и отпочела.

Седницу је отворио прота Душан Радуловић, који је благосиљао присутне. Потом је изабран Кандидациони одбор, на челу са адвокатом др Ђорђем Пајићем, који је требао да сачини и предложи листу чланова будућег народног већа. После неког времена, Др Пајић је изашао пред скуп са предлогом за оснивање Српског народног већа, предлогом чланова и предлогом прогласа за српски народ у Панчеву и околини. Присутни су једнодушно прихватили предлоге и донели одлуку за оснивање Српског народног већа, а потом усвојили и предлог листе часника.

Циљ оснивања панчевачког Српског народног већа, био је окупљање Срба око заједничког циља, а то је: борба за националне интересе, ослобођење и присаједињење Баната краљевини Србији. На оснивачкој седници Српског народног већа, било је речи такође о оснивању Српске народне гарде, која ће оружаном силом бити гарант деловања Већа. Српску гарду ће чинити српски младићи, који ће Већу положити заклетву (ИАП,

¹⁹ Томандл у свом делу напомиње, да је код Петра Пекића погрешно наведен дан оснивања СНВ у Панчеву (3. новембар, уместо 2. новембар 1918).

²⁰ Петар Милорадовић је, по записнику са Прве седнице Српског народног већа, поднео извештај о догађајима претходног дана и прочитао текст изјаве, који је саопштен на ванредној скупштини Проширеног сената.

Ф. 90, ГП, ЗСНВ, 20. X / 2. XI 1918).²¹

На листи часника новооснованог Српског народног већа били су следећи чланови: Сава Стојшић, Душан Радуловић и Петар Максић, свештеници; др Димитрије Мита Мушицки, др Ђорђе Пајић и др Емилијан Богосављевић, адвокати; др Никола Драгићевић, лекар; Сима Милутиновић, директор Крадитне банке; др Никола Милутиновић, Димитрије Мита Стефановић, Никола Ђурчин и Ђера Аврамовић, трговци; Петар Пера Милорадовић, Василије Васа Ердељан, Данило Мајсторовић, Жива Милошевић, Ђока Н. Николић и Никола Величковић, занатлије; Петар Пера Љубисављевић, Моја Суботић, Макса Лукић, Радован Ђуришић и Никола Журжул, земљорадници.²² По обављеном конституисању, часници Српског народног већа, на челу са др Богдановим и др Пајићем, изашли су пред Успенску цркву и окупљени народ да им саопште ток седнице. Окупљеном народу, најпре се обратио др Богданов, који је изложио ток протекле седнице и циљеве основаног Већа. Поред осталог, окупљеним сународницима је рекао:

„Да и Срби, који су за време Великог рата били потиснути, прогоњени и којим су ускраћивана и најпримитивнија законска права, јавно и пред целим светом кажу на темељу самоопредељења народа шта хоће и како да осигурају своју народну будућност”

(Томандл, 2020, 34)

Стога, природна је потреба да и Срби желе да оснују своје народно веће. Одмах затим, реч је добио др Пајић који је прочитао листу изабраних часника, који су предложили свештеницима, да се у част и име срећног почетка одржи благодарење, те се прешло у црквени храм. У току благодарења, омладинци Боривој Бора Томић и Лазар Лаза Антонијевић су

²¹ Гига Стојнов пише, да збор није био спонтан него да је био подупрт омладинском иницијативом и ангажовањем, док Петар Пекић пише, да је било и оних Срба који су били спремни да се укључе у рад мађарског националног већа. Тврдње Стојнова и Пекића, Миховил Томандл, у својој књизи *Панчево за време Првој светској рата (1914–1918)*, позивајући се на записнике са седница, узима са резервом.

²² Пекић, који је свакако под утиском мемоарског текста Стојнова, издваја омладинце као значајну снагу у октобарско-новембарским догађајима. То су за њега „неустаршиви српски омладинци”.

унели у храм велику народну тробојку, скројену од свиле, коју је прота Сава Стојшић свечано освештао.

Народни збор Срба у порти Успенске цркве у Панчеву није био свакидашњи, јер му је присуствовало „старо и младо, мушко и женско” што није виђено још од Мајске скупштине у Сремским Карловцима 1848. године, с тим да су овом приликом жене имале стварно учешће и стале раме уз раме са мушкарцима. Пошто је у црквеној порти било организовано прикупљање новчаних прилога за рад Српског народног већа, свако је имао прилику да приложи онолико колико је могао да одвоји у та нимало лака времена. Обично грађанство је прилагало по који новчић, круну, док су имућнији давали 20, 30 и највише 50 круна. Том приликом, Марија Јовановић је приложила 100 круна.

Док се народ није сасвим разишао са улица, српски прваци су одржали прву седницу Српског народног већа. На седници је извршено конституисање и изабрано је часништво, које су сачињавали почасни председник: прота Сава Стојшић, председник: др Јован Богданов, потпредседници: др Душан Дуда Бошковић, др Никола Драгичевић, Петар Максин и Петар Пера Милорадовић, секретари: др Ђорђе Пајић, Ђорђе Живановић, Богдан Разуменић и Иван Мартиновић и благајник Сима Милутиновић. Потом је донето неколико значајних одлука: да је пословни језик панчевачког Српског народног већа српски и ћилично писмо; да се путем плаката објави организација Српског народног већа у Панчеву; да се известе српски политички центри о постојању и раду овог Већа; да се сарадња са месним Мађарским народним већем одражава само по питањима од заједничког интереса, као што су лична и имовна сигурност, односно апровизација; да се известе месно Мађарско народно веће о организацији Српског народног већа; да се покрене српски лист; да се трошкови Већа подмирују од добровољних прилога; да се предлог Мађарског народног већа, којим се тражи да у оквир грађанске полиције уђу сви дотадашњи полицајски органи: жандармерија, погранична полиција и детективи, усвоји само уколико полиција буде састављена само од прве две категорије, а са осталима се одбија свака сарадња; да се подигне зајам од 100.000 круна за подмиривање трошкова организације грађанске полиције, те за исхрану оних војника и заробљеника, који се, удаљени од својих команди, буду затекли на пролазу кроз Панчево; да Веће узима на знање предузете мере за очување мира и имовинске сигурности, затим забрану точења алкохолних пића и затварањ крчми у граду; да се овлашћује градски капетан да принуди пекаре на редовну испоруку потребне количине хлеба; и да се у Веће приме још и ова лица: Обрад Давидовић, наставник; Иван Милутиновић,

Радивој Петровић, и Душан Томић, учитељи; Рада Јовановић, Коста Јанковић, Васа Срдановић, Јован Леовић и Мата Вујић, трговци. Такође, на првој седници, која је још названа и Конститутивном, сачињена су два прогласа Српског народног већа, која су обелодањена истоверемо. Оба су потписали почасни председник, прота Стојшић, председник др Јован Богданов, сви потпредседници и сви чланови Већа. Први проглас је био упућен грађанству Панчева. У њему се грађанство обавештавало о оснивању Српског народног већа, о часништву, члановима и седишту Већа, те да је оно једини законити заступник српског народа. Тим поводом, Веће је позивало сво српско грађанство, да се у свему придржава упутстава која ће добијати од Већа (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, 20. X / 2. XI 1918).²³

Други проглас Српског народног већа био је упућен српском народу у околини Панчева. Српски народ је путем прогласа био обавештен о оснивању Већа, са задатком да заступа интересе српског народа, и да Веће непрестано заседа у Српској православној црквеној општини, те да овом приликом позива, да се у свим околним местима оснују Српска народна већа, а потом да у свом раду одржавају непрестани додир са Српским народним већем у Панчеву; да своју припадност обележе ношењем српских обележја тј. српских тробојки, а у месту одржавају „закон и најпотпунији ред” (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, II 20. X / 2. XI 1918).

Текст оба прогласа био је поприлично револуционаран, јер су у часу његове објаве у јавности постојали мађарски управни органи, као и аустроугарско-немачки фронт према Краљевини Србији. Упркос томе, у свом прогласу Српско народно веће се поставило за јединог законитог заступника српског народа и тиме раскинуло све везе са Крљевином Угарском. У другом прогласу, Српско народно веће је одређено централном политичком влашћу на југу Баната, и као такво позвало српски народ из околине Панчева да с њим ступи у везу и извршава његове закључке. Истовремено, Српско народно веће у Панчеву заузело је став да ће свој политичко-национални правац развијати на добробит српског становништва, на локалу, у граду и југу Баната, али да је и недељив део општег пречанског, односно војвођанског српства, те да ће га усклађивати и прилагођавати догађајима, а у споразуму са осталим српским народним већима/одборима који су основани по већим градовима у Банату и Бачкој.

²³ О оснивачкој седници Српског народног већа и њеним одлукама сведочи сачувани записник. Такође, због тога што се часници Већа нису разишли кућама, него су наставили са радом, записник сведочи да је заседање трајало два дана. Отуда је Ђорђе Живановић, перовођа на седници, записник окончао 21. октобра.

Отуда су, без икакве сумње, политички циљеви Српског народног већа имали ослободилачки карактер.

Истог преподнева, али само неких сат-два касније од оснивања Српског народног већа, панчевачки Мађари и Немци су такође основали Мађарско народно веће. На Великој пијаци, пред зградом Магистрата, збор, који је заказан на основу закључка Проширеног сената, отворио је градоначелник др Игнац Рада. У свом говору, пренео је све оно што је писало у телеграму који је стигао из Будимпеште, те је на основу тога предложио да се и у Панчеву оснује месно народно веће. Његов предлог је подржао и реформаторски свештеник Гаћал. Потом су по предложеној листи изабрани чланови Мађарског народног већа.²⁴ За председнике Већа су изабрани др Рада, Јанош Гаћал и Франц Леополд, а за секретаре др Симон Бартман и Александар Прелер, док су члнство сачињавали представници Мађара и Немаца, односно социјалиста, војске и поште.²⁵ По конституисању, Мађарско народно веће је основало гарду од мађарских и немачких грађана, која је вршила службу у Доњој вароши, док је Српска народна града вршила службу, односно патролирање и одржавање мира у Горњој и Средњој вароши, а по потреби и у околним местима. Мађарско народно веће, чији чланови су положили заклетву Михаљу Карољију и Мађарском народном већу у Будимпешти, одржавало је седнице сваког другог дана у згради Магистрата, која им је била и седиште. Свакодневно је одржавало везу са средишњим Већем у Будимпешти, као и са командом аустроугарско-немачке војске у Новом Саду. Поред политичких задатака, реда и мира у граду, Мађарско народно веће се бринуло за издржавања војске, италијанских заробљеника и потребе становништва за основним намирницама и огревом.

²⁴ Жупан Недечки покушао је да у Мађарско народно веће учључи и Србе, па их је унапред позвао на мађарски збор, а потом и лично отишао да их замоли да му се придруже, али како нико није хтео да га саслуша одустао је од тога и без њих основао Мађарско народно веће.

²⁵ У новоосновано Мађарско народно веће, од Мађара су изабрани: Антон Штокер, Ференц Чањи, Јанош Гаћал, Калман Сочи, Иштван Параги, Бела Шпехар, Ференц Јуба, Јожеф Болжидар, Јанош Штајнер, Штефан Рајс, Јођеџф Гвелмино и Дионизије Боло, док су од Немаца изабрани: Игњат Гец, Фридрих Бергхолп, Јохан Дунајчик, Карл Штајбергер, Хајнрих Јохан, Антон Хореш, др Симон Бартман, Франц Штербах, Лудвиг Милар, Даниел Велкер, Јохан Хедрих и Франц Холециус. Од социјалиста: Франц Леополд, Андреја Хартман, Стефан Хеја, Богдан Божанић, Јозеф Либман, Александар Хаубер, Матијас Ру, Игнац Солари, Никола Ђосић, Јохан Масонг, Јозеф Хорст и Лазар Думедашевић. Потом и шест представника Поште (делегиран је Ђурка Киш) и десет представника војске (Томандл, 2020, 61–62).

По оснивању Српског народног већа и Мађарског народног већа у Панчеву, постојала је двојност власти. Међутим, и поред међусобних неслагања и напете ситуације, коју је изазивало супарништво двају већа, није дошло до оружаног сукоба и инцидента. Иако су Велики жупан и мађарско-немачки вастодршци и становништво били у великој предности, не само по бројности и полугама власти које су држали у рукама, већ и због добро наоружаних и бројних војних, полицијских и жандрамских јединица, које су биле стациониране по градским касарнама, стратешким објектима и жандарским станицама у самом граду, околним местима али и дуж границе са Краљевином Србијом, нису се усуђивали да ту своју предност реализују. Томе је свакако доприносило то, што су Моравска и Коњичка дивизија српске војске избиле на обале Дунава и што се сваки час очекивало форсирање Дунава и запоседање Баната.

За то време, стара угарска цивилна власт, односно они административни намештеници који су прихватили ново бреме, „пресвлачила” се у нову власт, сходно инструкцијама које су стигле из Будимпеште, да се у свим градовима, па и у оним у којима нису били већинско становништво, замени стара власт са новим локални мађарским народним већима, која ће бити одана средишњем Мађарском народном већу у Будимпешти и грофу Карољију као његовом председнику. С тим у вези, док су се градоначелник Панчева др Игнац Рот и велики жупан Евген Недецки, својски трудили да успоставе нову административну управу, српско становништво није могло да се уздржи од усхићења, окићено српским тробојкама на одећи, ходало је градом и веселило се.

Сутрадан, на другој седници Српског народног већа (21. октобар / 3. новембар), покренут је низ питања у вези са заштитом сународника, који се још увек налазе по угарским логорима и у интернацији, као и о српским заробљеницима, који се налазе на територији аустроугарске (да се пребаце преко Саве и Дунава у Србију). По одлуци Народног већа, већ сутрадан су повереници, који су изабрани за контакте са Мађарским народним већем, др Тома Павловић, др Ђорђе Пајић, др Емилијан Богосављевић и Петар Милорадовић (заменик др Душан Бошковић), најенергичније захтевали од великог жупана Недецког, да сместа посредује код средишњег Мађарског народног већа у Будимпешти да се пусте на слободу сви српски политички осуђеници и интернирани. Том приликом, жупану је приложен и именик панчевачких Срба: Васа Стајић, Алекса Петковић и др. Енергични и одсечни наступ повереника је изненадио Недецког, који је изразио велико жаљење због иступа жандарма према појединим Србима, којима су уз гушање скидане са капута српске тробојке, као и тога да

је том приликом једно лице повређено. Повереници су отишли и корак даље, те су од жупана Недецког тражили да се изазивачи казне и да се уклони свака жандармеријска патрола из српског дела вароши. Као и на све претходне, жупан Недецки је пристао и на тај захтев српских повереника. Такође је обећао, да ће што хитније интервенисати код средишњег Мађарског народог већа у Будимпешти (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ II седница 21. X / 3. XI 1918).

На другој седници, Српско народно веће је донело и одлуке које се тичу обједињавања и укрупњавања националног корпуса. Прихваћене су молбе месне Добротворне задруге Српкиња и омладинаца, којима се корпоративно стављају на располагање Српском народном Већу. Такође, као нови чланови Већа примљени су суграђани: Радивој Жужул, Ђура Ђонин, Ђорђе Митић, Пера Суботић, Светозар Макара, Драгутин Ђорђевић, Ст. Поповић, М. Бељин, Светозар Живковић, Мита Јовановић, Ђока Павловић, Душан Мандровић, Васа Тодоров, Сава Суботић, Васа Угљешин и Милисав Радосављевић; потом и омладинци: Влада Јовановић, Лабуд Радловић, Радослав Пајић, Добрен Срдановић, Боривој Томић, Коста Радаков, Гига Стојнов, Ђока Макаров, Светозар Верига, Богдан Алексић, Паја Јанков, Ђура Суботић, Бранко Ристић, Јоца Панић и Душан Константиновић.

Да би омладинцима указали признање за њихову досадашњу ангажованост, као и безрезервну спремност за извршење наложених задатака, у Извршни одбор Српског народног већа су Богдан Алексић и Боривој Томића изабрани за перовође (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, II седница 21. X / 3. XI 1918). На трећој седници Српског народног већа, на предлог др Богданова, донета је одлука да се због тога што се „послови овог већа све већма нагомилавају” оснује Екsekутивни одбор. У Екsekутивни одбор су изабрани: председник, потпредседници, сви правници ширег одбора,²⁶ даље: Душан Радловић, Обрад Давидовић и као изасланик омладине Борислав Томић (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, III седница 22. X / 4. XI 1918).

Почетком новембра 1918. године, соцојалдемократи у Јужној Угарској, баш као и сви други соцојалдемократи Краљевине Угарске, добили су директиву од своје централе у Будимпешти, са тек управо одржаног ванредног конгреса Сосојалдемократске партије Угарске. У позиву чланству, будимпештанска централа СДПУ тражила је да се пружи подршка новој демократској мађарској влади и њеном председнику Карољију. Такође,

²⁶ (Шири) одбор подразумева све чланове Српског народног већа. Овај назив се употребљава у записницима са седница Српског народног већа.

чланство је позвано на подршку и укључивање у мађарска народна већа/одборе. Позив будимпештанске централе Србима у Бачкој и Банату дао им је допуштење, да могу привремено да напусте општа социјалдемократска начела, и да попут Мађара, који подржавају мађарска народна већа, Срби могу да подржавају српска народна већа/одборе у борби за „ослобођење и уједињење свог српства”. Отуда су се челници Срба социјалдемократа у Бачкој и Банату укључили у оснивање и деловање Српског народног одбора у Новом Саду. Истовремено су путем свог обновљеног и поново покренутог листа *Слобода* позвали Србе и у другим градовима, да се укључе у српска месна већа/одборе. С тим у вези, пачевачки социјалдемократи су послали делегацију у месно Српско народно веће и на састанку са њеним председником др Јованом Богдановим исказали своју жељу за приступањем Већу. Истовремено су предали још једну молбу, да на скуповима и прославама могу истицати своју партијску заставу, као потврду да без обзира на улазак у националну организацију нису напустили класну борбу и залагање за радничка права. Др Богданов је молбу социјалдемократа изложио на седници Српског народног већа, на којој је присуствовала делегација панчевачких Срба социјалдемократа. Одговор на молбу је био позитиван и у Српско народно веће је примљен један социјалдемократа (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗОСНВ, III седница 22. X / 4. XI 1918).

„Записник

Треће седнице одбора срп. нар. већа од 22. окт. 1918. –

- 1.) За време седнице ступа пуковник г: Петар Делић. Председник одбора Већа поздравља г. пуковника, те га моли да се прими за команданта срп. нар. гарде. – Г. пуковник прима се за команданта срп. нар. гарде.
- 2.) Председник већа претставио је пуковника г. п. Делића као команданта срп. нар. гарди. –
- 3.) Срп. нар. гарда положила је заклетву, да ће сва наређења срп. нар. већа најсавесније извршавати. –
- 4.) Председник одбора већа предлаже, да се изабере ексекутивни одбор с разлога, што се послови овог већа све већма нагомилавају. – У тај би одбор имали ући:

председник, потпредседници, сви правници ширег одбора, даље: г. Душан Радловић, Обрад Давидовић и као изасланик омладине Борислав Томић.

Одбор у целости усваја предлог.

5.) Председник одбора Већа извештава одбор, да [су] се овдашњи Срби социјалисти обратили к њему с молбом да и од њих један уђе у Срп. нар. Веће и да могу учествовати са својом заставом при свакој демонстрацији овога Већа.. – Председник је упономоћио изасланство, да делегирају једног од њих у веће. –

Расположење председника одбора узима на знање.-

6.) Председник извештава одбор, да је чинио кораке код жупана, да се немачки војници што пре удаље из вароши. Жупан му је изјавио, да ће спонемути војници само до 28 окт. (7. нов) остати у месту и да су исти војници добили заповест, да овдашње срп. грађанство никако не узнемиравају

Узима се на знање с тим,
да то ради умирења срп.
грађанства публицира.-

Др Богданов”

(ИАП, Ф. 90, ГП, ЗОСНВ, III седница 22. X / 4. XI 1918)

* * *

„Друга

седница Екзекутивног одбора

српс. нар. већа од 23. октобра 1918.

1) Изасланици из околних места реферишу о стању у њиховим местима, како је у многим местима дошло до замашнијих изгреда, то је одбор размишљао о потреби, да се што пре доведе антанске чете,

које би успоставиле рад и мир. Опћине: Чента, (потпуна анархија), Опаво (ред је одржан), Долово (мирно), Црепаја (после свргнућа пол. власти организована управа [је] наставила агенду пол. власти.) – Др Богданов” (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗЕОСНВ II седница 23. X / 5. XI 1918).

Већ прве одлуке и деловање Српског народног већа показале су одлучност и храброст часника, који су га предводили, и народа, који га је следио. Патњу и трпњу оставили су иза себе, али хаотични догађаји који су се одвијали у Банату, поготову његовом јужном делу, позивали су на мудре и промишљене одлуке. Као председник Српског народног већа, др Јован Богданов је на позив великог жупана више пута одлазио на разговор. Основна тема разговора је увек била питање намера Српског народног већа. Др Богданов је ове састанке користио да енергично захтева да се немачки војници што пре удаље из вароши. Од жупана је добио службену изјаву, да су немачки војници добили заповест „да овдашње српско грађанство никако не узнемиравају и да ће 7. новембра напустити град”. Др Јован Богданов је, у име Српског народног већа, захтевао од великог жупана Недецког да се заузме, да се из логора и интернације хитно пусте заточени Срби из Панчева и Баната уопште.

Број српских и италијанских војника, који је био заточен у аустроугарским логорима, у већим или мањим групама је свакодневно пристизао у град и околину. Понеки од њих су чинили инциденте отимајући храну и одећу, али већа опасност је била од ширења болести које су поједини носили са собом. Велики притисак на локалну власт, на већа, мађарско и српско, било је да се обезбеди храна, смештај и лекови за ове унесрећне људе. Српско народно веће улагало је велики напор да помогне несрећницима и омогући њихово што хитније пребацивање преко Дунава, у Краљевину Србију. По хитном поступку, Српско народно веће је основало Одбор за смештај, исхрану и пренос заробљеника у Србију. Тим поводом, Српско народно веће је за старање и збрињавање бивших заробљеника (смештај и исхрану) одредило поверенике: др Ђорђе Пајића, др Душана Бошковића и Ђорђе Мушицког. Само до 4. новембра у Србију је превезено преко Дунава преко седам стотина заробљеника (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, IV седница 23. X / 5. XI 1918; ЗИОСНВ, III седница 27. X / 9. XI 1918). Поред бројних задатака и изазова, који су стајали пред Српским

народним већем, оно је овај не мали задатак ефикасно решавало, што је констатовано на једном од наредних састанака.²⁷ Поред проблема са бившим заробљеницима у аустроугарским логорима, који су свакодневно пристизали, појавили су се и проблеми у околини Панчева. У појединим местима избили су свакојаки нереди а становништво се, страхујући за животе, позакључавало у куће. У другим селима је владала права анархија. У трећим селима су жандари побегли или били протерани, као на пример у Ченти и Црепаји, па су разуздане групе вршиле насиље и пљачку. У Опову и Иланци ситуација се смирила, успостављен је ред, док је у Долову све време било мирно (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗЕОСНВ, II седница 23. X / 5. XI 1918). У појединим селима су сами жандари правили изгреде вршећи насиља над становништвом. Отуда, да би свом народу обезбедили потребну заштиту, било је потребно имати оружану формацију. Стога су предузете радње ка што хитнијем оснивању народне гарде, као оружаног гарант реда и мира. На трећој седници Српског народног већа (ИАП, Ф. 90, ГП; ЗЕОСНВ, III седница 22. X / 4. XI 1918) позван је пуковник Петар Делић, кога је председник Већа, др Јован Богданов, представио и јавно га замолио „да се прими за команданта срп. нар. гарде”, што је овај и прихватио. С тим у вези, од пријављених омладинаца, који су служили војску и били вични руковању оружјем и војним задацима, основана је Српска народна гарда, која је истог часа положила заклетву „да ће сва наређења срп. нар. већа најсавесније извршавати” (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, III седница 22. X / 4. XI 1918). Том приликом, док се вијорила српска тробојка, др Душан Бошковић се обратио окупљеним гардистима: „Браћо, сада полагете заклетву на верност Српском народном већу и српској застави, а за који дан положићете заклетву српском краљу Петру и Србији! Браћо, клекните сви: да живи краљ Петар, да живи Србија!”, потом су сви заједно отпевали химну „Боже правде” (Томандл, 2020, 43).

Основана Српска народна гарда, на челу са пуковником Петром Делићем, по полагању заклетве је била опремљена потребним оружјем и ступила је на дужност. Њене страже су упућене у обилазак вароши, а по потреби била је упућивана и у околна места. Успостављене везе са околним местима и предузете радње да се у њима оснују српска народна већа, као и повремене обиласци Српске народне гарде, допринели су да се у

²⁷ „Опремање заробљеника Срба и Талијана извршује се у најбољем реду, у чему су нас потпомагали и грађани и досадашње наше власти”. Из панчевачке луке, бивши заробљеници су превожени у пристаниште у Земуну (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, V седница 24. X / 6. XI 1918).

њима повиси самопоуздање и народна свест. Панчевачко Српско народно веће наставило је да осокољује српско становништво у околним местима, обећавајући да им, као централни политички орган у јужном Банату, стоје на располагању и да ће им пружити помоћ у свако доба (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, V седница 24. X / 6. XI 1918).

„Записник.

Пете седнице Српског Народног Већа
држане 24. октобра 1918. г.

Председава: др. Јован Богданов

Бележи: Иван Мартиновић.

Председник реферише:

1. У погледу награђивања чланова Српске Народне Гарде удешено је са овд. мађ. Народним Већем а у споразуму са нашим Командантом, да се за сада одређује награда од 20 Кр. Дневно према раду појединих чланова.

2. Умољен је г. Командант, да оружје по могућству даје само онима који су служили већ у војсци.

3. Јавља, да нас је мађ. Н. В. известило, да је вароши Панчеву одређено два вагона шећера, те да би шећер на миру стигао, одређује се и од наше гарде 15 чланова, колико је и од њихове стране одређено, и већ су отишли, да приме у своје руке и да до Панчева допрате.

4. Додир са нашим околним селима као што су: Црепаја, Долово, Иланца, Добрица, Борча итд. успостављен је. Упућена су да оснивају и они Н. В. које ће имати да извештава наше Н. В. о своме раду, да се стара, да буди народну свест у месту и да наше Н. В. вољно у свако доба [ће] савет давати у сваком погледу, те нека се обраћају на њ, кад год им устреба.

5. Опремање заробљеника Срба и Талијана извршује се у најбољем реду, у чему су нас потпомагали и грађани и досадашње наше власти.

Сви ови реферати узети су на знање.

Ив. Мартиновић

перовођа

У исто време, само у другом делу града, гарду је основало и Мађарско народно веће, па су се у Панчеву истовремено појавиле и деловале две гарде. Међутим, како је и једној и другој био задатак да одржавају ред и мир, између њих није долазило до сукоба. У неким случајевима две гарде су сарађивале (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, 4. XI 1918; Стојанов 1938; Томанд 2020).

Оснивањем мађарске народне гарде од Мађарског народног већа, а сада и оснивањем Српске народне гарде, успостављена је двојност оружаных формација – народних гарди. Упркос постојању двојности политичке власти, које су тежиле супротним политичким циљевима, упркос сложених и напетих ситуација, које су произилазила из супарништва два већа, није долазило до оружаног сукоба гарди. Напротив, гарде су дисциплиновано извршавале своје задатке и избегавале сукоб, а њихови команданти су одговорно и савесно водили своје јединице. До већих инцидената није одлазило, а они мањи су брзо решавани. Учестало патролирање гарди-ста, свако у свом делу, мађарских у Доњој вароши, а српских у Горњој и Средњој вароши, довело је до повратка безбедности и мира у Панчеву. Становништво више није морало да стрепи за живот и имовину, те се вратило свакодневним пословима, а две гарде су дисциплиновано и одговорно извршавале задатке, које су им налагала њихова већа. Такав је био и случај када су у Панчево стигла два вагона шећера. Да не би дошло до пљачке и отимачине, те да би шећер на миру стигао, Мађарско народно веће је обавестило Српско народно веће, да и оно из Српске народне гарде одреди 15 чланова (колико је и од њихове стране одређено) и да сачекају на железничкој станици шећер, односно допрате га безбедно у магацин, одакле ће се делити народу (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, VI седница 24. X / 6. XI 1918).

Командант Српске народне гарде пуковник Петар Делић врло добро је организовао поверену јединицу. Српска народна гарда је деловала по његовом устројству и надзору. Одговорно и спретно је испуњавала сваки задатак, који јој је био поверен. Давала је гаранције Српском народном већу и српском живљу уопште; обилазила вароши у циљу одржавања реда и мира; смиривала нереде у околним местима; давала обезбеђење. Веома брзо, Српска народна гарда је постала озбиљан чинилац у вароши. Њена респектабилност читовала се у њеном броју, који се из дана у увећавао. Српски младићи су се свакодневно пријављивали, па је Српско народно веће замолило пуковника Петра Делића, да у недостатку толике количине оружја, по могућству оружје „даје само онима који су служили већ у војсци”. Народно веће је било веома задовољно устројством и деловањем Српске народне гарде, јер се повећањем моћи Гарде повећавала и моћ

Већа. Отуда је на једном од својих састанака, као и у договору са Мађарским народним већем, јер су два Већа, самим тим и Гарде сарађивале у погледу реда и мира у Панчеву, донела одлуку о новчаном награђивању команданта и гардиста. За гардисте је награда била 20 круна дневно (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, V седница 24. X / 6. XI 1918). Честити и високоморални пуковник Петар Делић се одрекао своје дневне награде од 150 круна и ставио их је на располагање Српском народном већу, да их употреби како жели (ИАП, Ф. 90, ГП, ЗСНВ, III седница ИО 26. X / 8. XI 1918).

У циљу спречавања ширења анархије и нереда и успостављања реда и сугурности, не само у граду него и шире, Српско народно веће је упутило др Пајића, Бору Томића, Богдана Алексића, Гигу Стојнова и Лазу Антонијевића да обиђу места у околини Панчева. Обишавши Старчево, Омољицу, Брестовац, Долово и Баваниште, они су уз помоћ локалног српског становништва успели да оснују Српска народна већа, на челу са угледним мештанима.²⁸ Панчевачко веће је инсистирало да основана месна српска већа, с обзиром да је народ био ненаоружан, избегавају физички сукоб и жустре политичке изјаве, на тај начин да предупредe изливе гнева мађарског и немачког становништва, односно жандармерије и војске, као полуга постојећих локалних мађарских политичких власти. Најважније је било да се обезбеди лична и имовинска сигурност становништва.²⁹

Поред ових насеља, панчевачко Српске народно веће је успоставило и водило живу кореспонденцију готово са свим политичким општинама у јужном Банату, као и са свим банатским градовима: Темишваром, Вршцом, Белом Црквом, Великим Бечкереком и Великом Кикиндом. Успостављена је такође чврста веза и сарадња са Српским народним одбором

²⁸ Том приликом и наредних дана, у новооснована часништва јужнобанатских српских народних већа били су изабрани: у **Баваништу**: др Тома Павловић, Велимир Никашиновић, Пера Николић, Георгије Јовановић, Вељко Димић, Ђока Ромаков, Пера Милорадовић, и Богдан Х. Стојановић; у **Брестовцу**: др Илија Ивачковић, Душан Ритопечки и Никола Лазаров; у **Опову**: Константин Костић, Миша Илић, Ђока Стајић и Александар Микић; у **Илаци**: Панта Грујић, Игњат Попов и Милан Бугарин; у **Црепаји**: др Мита Тополовачки, Љубомир Илијевић, Лазар Илијевић, Марко Живковић, Тима Радванчев, Љубомир Ранимировић; у **Сефкерину**: Живан Жегарац, Прока Стајић и Душан Тома; у **Долову**: Миахило Ракић, Васа Поповић, Коста Лукић и Милан Новаковић; у банатском **Новом Селу**: Коста Танажевић и Јован Продановић; у **Ковину**: Лаза Вишњићки и Мила Јанић; у **Гају**: Пера Суботић и Тима Милетић,

²⁹ И поред великог напора градских и месних Српских народних већа/одбора и њихових гарди, на сузбијању „изгрета и пљачкања” по унутрашњости Баната, током новембра, још је било поприлично таквих дешавања („Изгрети у Бачкој и Банату”, *Српски лист*, 31. X / 12. XI 1918:).

у Новом Саду, одмах по његовом оснивању, као средишњим одбором за војвођанске области, тј. Банат, Бачку и Барању, који је временом постао представник српског народа у Угарској.³⁰ Од тог времена, деловање панчевачког Српског народног већа било је у складу са програмским циљевима средишњег одбора и народне воље свег пречанског српства, односно Срба у Угарској, а то је подразумевало политичко организовање народа у граду и околним местима, као и припрему за народну скупштину, на којој ће се изрећи народна воља у којој држави народ жели да живи.

Није прошла ни пуна седмица дана од великих политичких догађања који су задесиле Панчево, од промене политичке власти на локалу и оснивања два политичка тела, Српског народног већа и Мађарског народног већа, када се у првим минутима после поноћи 9. новембра 1918. године,³¹ на улицама уснулог јужнобанатског града, појавио први војник Пешадијског пука Књаз Михаило, Моравске дивизије српске војске, чији је батчизама озвањао пустим улицама, наговештавајући дуго жељено ослобођење и уједињење Срба са две обале Дунава. До тог момента догађаји у Панчеву су се смењивали вртоглавом брзином из часа у час.

По ослобођењу, у рано пре подне, Српско народно веће, које је запосе-

³⁰ Види: *Пројас Српској народној одбора* који су потписали, у Новом Саду, председник Јаша Томић и потпредедици Аркадије Варађанин и др Игњат Павлас: „Ратна бура скршила је проклетства човечанства, скршила је оно нечовечно схватање, да јачи може владати слабијим. А она много проливена крв човекова уздигла је на својим таласима лозинку: ДА СВАКИ НАРОД ИМА ПРАВА САМ ОДРЕЂИВАТИ СВОЈУ СУДБИНУ. Ово је схватање и право и човечно, али је то потребно извести и стога, што опћи мир човечанства захтева, да они притиштени буду задовољни... Право одлучивања у име Српског Народа немају ни поједине општине, ни жупаније, јер је састав тих тела неправедан и назадан. Немају право ни поједине странке а још мање поједини људи код Срба у Угарској. То право не присваја себи ни овај одбор. Народни одбор Срба у Угарској примио је на себе само ту бригу и дужност, да помогне Србима и осталим Јужним Словенима у Угарској, да дођу до свог права, на основу самоодређења народа које је сав културни свет признао. Један од најглавнијих задата овог одбора биће, да покрене српски политички лист и ради на томе, да дође што пре до слободно изабране српске народне скупштине, која ће моћи одлучивати међу нама Србима у Угарској о правој жељи Српског Народа...” (РОМС мф 13575, Плакат „Проглас Српског народног одбора” од 4. XI 1918; *Српски лист* од 24. X/6. XI 1918).

³¹ У литератури се често говори да се ослобођење Панчева догодило на Митровдан 8. новембра 1918. године. Међутим ми износимо прецизне податке засноване на истраживању изворне архивске грађе и литертуре писане руком учесника догађаја.

дањем града и ослобођењем југозападнoг Баната и наредбом команданта града добило мандат да организује власт и управља градом, преселило се из свог ранијег седишта у градску кућу (муниципују), те је прионуло је на посао који јој је поверен. Први међу многобројним задацима који су стајали пред Већем, био је да се најхитније организују општински органи, који ће потом да решавају сва питања неопходна за нормално функционисање живота у граду. С тим у вези, још у току дана, председник др Јован Богданов је организовао седнице Српског народног већа, њених одбора и тела. Због ванредне ситуације, и потребе да се хитно доносу одлуке, седнице су одржаване током читавог дана, а градска кућа, у коју се по препоруци капетана Арачића преселило Српско народно веће, постала је једна врста цивилног штаба.

Српско народно веће, са др Јованом Богдановим на челу, уз пуну подршку српских војних власти, било је у потпуности носилац грађанске власти и одлука. Од када је својом Наредбом бр. 1 командант града, капетан Арачић, предао цивилну власт Српском народном већу и поставио др Јована Богданова за градоначелника, овај се преко својих органа и опуномоћеника свакодневно суочавало са бројним изазовима, а првенствено са реорганизацијом Панчевачке општине и административним пословима (ИАП, Ф.ГП, ЗИОСНВ, V седница 27. X / 9. XI 1918)

У Сазиву за одржавање Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду 25. децембра 1918, који су објавили листови „Слобода” и „Српски лист”, по први пут, не само у Војводини, не само на Балкану, него и у већем делу Европе, дато је женама право гласа:....„Право гласа имају сви мушки и женски чланови општине, који су навршили 20. годину живота. ...Изабрат може бити сваки бирач...” (Српски лист, од 6.(19) новембра 1918, бр. 11, 1).

Бирачко права жена на предстојећој Великој народној скупштини није представљало само извојевано декларативно признање, јер су жене готово у свим политичким општинама Баната, Бачке и Барање током новембра 1918. године биле укључене у јавне и политичке догађаје, а потом у све већем броју на седницама/зборовима, у избору посланика; биране су и учествовале у разним телима, напослетку као изабране представнице и као посланице своје политичке општине учествовале су на Великој народној скупштини у Новом Саду (МС, РОМС кут. М.7417; Жене у њарламан-

иарном живоџу Војводине. Друџи век, 2022).³²

У политичкој борби Срба за национална права укључиле су се и жене као важан чинилац. Поред политичке борбе, жене су покрениле и питање своје еманципације. Почетак 20. столећа може се сматрати временом интезивирања напора жена у Банату, Бачкој и Барањи за своју еманципацију. Перјанице борбе биле су образовне жене, које су организовале своје сународнице кроз разна друштва, просветна, певачка и добротворна. Подизање свести код жена и њихово сабирање у заједничку борбу за јединствени циљ одвијало се, између осталог, кроз сакупљање потписа жена и мајки за очување српског језика у народним школама. Отпор жена је био проузрукован дугогодишњом институционалном асимилацијом и однарођивањем, чији се зенит догодио доношењем Закона о школству у Угарској (Lex Arony 1907). Готово у свим градовима и селима у Банату, Бачкој и Барањи жене су се организовале у одбрани матерњег језика. Овај догађај био је подстицај за интезивније организовање и обједињавање женске енергије.

У првој фази борбе, усресређивана је пажња на обазовање и самосвест женске популације. Деловање је било усмерено на широку лепезу женске популације, од школског до најстаријег узраста. У том циљу, покретане су новине и часописи, у којима је предочавано културолошко наслеђе и потреба да се оно мења. У текстовима који су објављивани у женским часописима, аутори су указивали на облике борбе и крајње циљ: а он је равноправност полова.³³

Подршку женској еманципацији дакли су интелектуални и политички прваци кроз разне манифестационе облике, јавне наступе и штампане медије: др Никола Ђурђевић, др Ђорђе Красојевић, Јоца Јовановић, др Коста Хаџи, др Јоца Манојловић, др Славко Милетић, Мита Клицин, Јаша Томић, Ђорђе Петровић, Мита Ђорђевић и др.

Рад банатских жена на припреми зборова и укључивање својих сународница, најсликовитије се читавао у маленој Суботици на југу Баната, између Беле Цркве и Вршца. Грађани и грађанке Суботице, која се у време Великог рата налазила на самом рубу огромног Аустроугарског царства

³² У Маленом јужнобанатском селу Суботица, са свега 552 становника, на месном збору за избор посланика за народну скупштину у Новом Саду, учествовало је осамдесеторо пунолетник житеља села. Од тог броја, жена је било деветнаесторо (и све су уписане са пуним именом и презименом), што је чинило око 25 % присутних.

³³ Један од таквих часописа је календар *Жена*, који је излазио једанпут месечно у Новом Саду, где се штампао у штампарији др Светозара Милетића. Уредница календара *Жена* је била Милица Томић, Милетићева ћерка (Вељановић, 2022, 203–30).

(које је у то време бројало преко 50 милиона душа), током ратних година (1914–1918) били су изложени свим тескобама и патњама, које таква несрећа, као што је рат, може да изазове. Ипак, у том и таквом времену, било је одважних и одлучних житеља Суботице, који своју судбину нису више хтели да стављају у туђе руке, него су храбро стали испред својих породица, борећи се за достојанство и живот вредан човека. И што је можда и најважније, оно што су хтели за себе, нису ускраћивали другима, напротив, били су пуни разумевања. Раме уз раме са њима стале су и жене. Заједно, били су весници новог доба у коме грађанске слободе и равноправност нису били сан већ јава. Отуда се без устезања може тврдити, да је то било доба када су жене снажно искорачиле у борби за своју еманципацију. Због тога, можемо да кажемо, да је у бурном времену почетком двадесетог века највећи друштвени напредак на војвођанском простору (Банат, Бачка и Барања), а у Суботици засигурно, било ангажовање и учешће жена у политичком и јавном животу.

У Суботици је основано Српско народно веће. Почетком новембра, наступајући из правца Беле Цркве ка Вршцу, претходница Моравске дивизије српске војске умарширала је у Суботицу, ослободивши је. Сутрадан је у селу основано Српско народно веће. На Збору који је одржан у Српској православној цркви, уз присуство стотинак суграђана, међу којима су биле и жене, за председника је изабран Никола Југа, а за перовођу Атанасије Цолић, учитељ (МС, РОМС кут. М.7417). Српско народно веће је потом, уз подршку српске војске, преузело цивилну управу у Банатској Суботици.

У другој половини 1918. године, на састанцима које су током октобра водили српски политички прваци из Бачке и Баната, дошло се до закључка да судбина мора да се узме у своје руке и надаље да се ради на отцепљењу од Угарске. Тим поводом, требало је у сваком граду и селу, односно политичкој општини, организовати народна политичких тела (српска народна већа/одборе), која ће у датом тренутку преузети власт од мађарских власти. Прва српска народна већа/одбори у Банату и Бачкој основана су већ крајем октобра и почетком новембра, најпре у градовима: Србобран/Сентомаш (30. октобар), Велики Бечкерек (31. октобар), Темишвар (31. октобар), Нови Сад (4. новембар), Сомбор (4. новембар), Вршац (5. новембар), Велика Кикинда (10. новембар), Суботица (10. новембар), а потом и у околним политичким општинама, односно селима. До друге половине новембра, готово у свим градовима и селима у Банату и Бачкој била су основана народна већа/одбори и народне гарде, који су одговорно штићили становништво и њихову имовину и припремали се за предстојећу

народну скупштину, где ће исказати своју политичку вољу.

У бројним политичким општинама, где год су се оснивали народни одбори/већа, по први пут су се и жене укључиле у тај процес. Исто тако, по преузимању власти, учествовале су у разним одборима и телима, а најважнији задатак је био њихово анимирање за што веће укључивање у народне зборове. Разлога за то је било више, а највећи је био у прогласу Српског народног одбора, као средишњег одбора за Банат, Бачку и Барању, у новинама *Српски листи* (бр. 11) и *Слобода* (бр. 12), да се за 25. новембар 1918. организује скупштина, ради тражења одговора у „којој држави желе да припадну”, а да претходно треба свака политичка општина да изабере своје представнике – посланике. У истим медијима су дата и правила по којима треба да се бирају представници – посланици:

„[...] Посланици су дужни да неизоставно дођу у седницу Народне скупштине. Право гласа имају сви мушки и женски чланови општине, који су навршили 20. годину живота. Ко је осуђен због каквог дела или је млађи од 20. година треба да има увиђавности и да не дође на избор. Изабрат може бити сваки бирач [...]”
(*Српски листи* бр. 11, 6. XI 1918)

Српско народно веће Суботице у Банату, по позиву Српског народног одбора у Новом Саду, а потом и распису у српским новинама, за Сазив Народне скупштине, организовало је збор 22. новембра 1918. године у месној српској православној цркви,³⁴ где је од 552 становника присуствовало 80 бирача. Међу њима је било присутно 19 жена: Марија Грујић, Даница Грујић, Ангелина Јовичин, Јелена Грујић, Вука Грујић, Зора Иванов, Зора Керчуновић, Сока Миросављевић, Перса Несторов, Драга Несторов, Јуца Несторов, Маца Зоркулић, Ката Зоркулић, Зорка Гавриловић, Јуца Заркула, Зорка Несторовић, Наста Милин, Цветана Миросављевић, и Анка Југовић. Збору су присуствовали чланови Српског народног већа са председником Николом Југом. После прочитаних пропозиција, изгласан је представник – посланик Суботице, Јоца Иванов, уз клицање „живела Србија”. На народном збору, који је трајао сат времена, изабран је један посланик за Народну скупштину у Новом Саду.

Изабрани посланик из Суботице, на самом југу Баната, колском запрегом је кренуо на захтевни пут до Новог Сада. Најпре до железничке

³⁴ Српски православни црквени храм у Суботици у Банату посвећен је Светом Јовану Златоустом. Изградња цркве је започета 1864. године, а храм је освећен 1866. године.

станице у Вршцу, где се укрцао на воз за Нови Сад, да би присуствовао историјској скупштини. Жене из Суботице, које су учествовале у изборном процесу и испратиле свог посланика на историјску скупштину, веровале су у боље сутра и праведније друштво у коме родна равноправност неће бити инцидент већ правило.

Као угледна и поштована српска душа, Марија Јовановић је била пример другим Панчевкама да се одазову позиву новосадског Српског народног одбора за сазив Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и ослалих Словена у Новом Саду 25. децембра 1918. године. Како је саопштено у новинском распису (али и на штампаном плакату и путем добосара по квартовима), на народном збору који је заказан у порти Успенске цркве, Панчевци су требали да изаберу своје представнике, односно посланике, за престојећу Народну скупштину у Новом Саду, где би се, на основу Вилсоновог прокламованог права на самоопедељење, Срби и други Словени у Војводини определили о својој даљој судбини, односно у којој држави желе да живе. Панчевачки збор је организовало Извршно веће Српског народног већа, на челу са др Јованом Богдановим. У преподневним часовима 23. новембра 1918. године, у порти Успенске цркве, збор је уводном беседом отворио прота Душан Радуловић. Затим су на предлог Светозара Драгомировића изабрани председавајући збора (прота Душан Радуловић), перовођа (Боривој Томић) и оверивачи записника (Светозар Макара и Стеван Бела). Потом је председавајући збора прозвао др Душана Бошковића да поднесе реферат о досадашњем раду Српског народног већа. У опширном реферату, др Бошковић је описао оснивање Већа и истакао његову важност за панчевачке Србе и досадашњи рад. Говорио је о доласку српске војске у Банат и ослобођењу града, предконференцији посланика Баната, Бачке и Барање, одржаној у Новом Саду,³⁵ програму Народне скупштине, и на крају свог излагања позвао је збор да изабере Кандидациони одбор, који ће предложити посланике за Нови Сад.

Часник Српског народног већа, Петар Милорадовић, узимајући у обзир прописане пропозиције за избор посланика за Народну скупштину у Новом Саду, гледао је да обухвати сво српско становништво и све структуре, те је предложио за Кандидациони одбор следеће чланове: Светозара

³⁵ Две предконференције су одржане као процедурална припрема посланика за Народну скупштину.

Драгомировића, Василија Васу Срдановића, Стевана Белу, Јована Мушатовића, Даницу Илић, Јулку Срдановић,³⁶ Ђоку Бошковићу, Василија Васу Угљешина, Данила Мајсторовића, Жику Марјанова, Јовицу Јоцу Ристића, Радована Ђуришића, Светозара Мачара, др Душана Бошковића, Саву Суботића и Петра Перу Милорадовића. По верификацији својих надлежности, Кандидациони одбор се повукао ради сачињавања предлога листе посланика који ће представљати град Панчево. После већања, Кандидациони одбор је изложио листу кандидата, који су потом једнодушно изабрани: др Јован Богданов, др Емил Богосављевић, Сима Милутиновић, Светозар Драгомировић, Данило Мајсторовић, Петар Максин или Никола Величковић, Радован Ђуришић, Сава Суботић, Богдан Божанић или Јован Мушатовић, Марија К. Јовановић, а за заменике: др Никола Драгићевић, Мита Стефановић, Боривој Томић, Гига Стојнов, Ђура Ђонин, Стеван Бела (ИАП, Ф. 90, ГП. ЗаСнв од 23. нов 1918).³⁷

Од изабраних посланика и њихових заменика, на Народну скупштину су отишли: др Јован Богданов, др Емил Богосављевић, Сима Милутиновић, Светозар Драгомировић, Данило Мајсторовић, Никола Величковић, Радован Ђуришић, Сава Суботић, Богдан Божанић и Марија К. Јовановић (МС РОМС, М.7417)

Избором Марије Јовановић за посланцу на предстојећој народној скупштини у Новом Саду, Панчевци су направили велики искорак у еманципацији својих суграђански и тако су доказали да су достојни имена Српске Спарте. Тим чином, Панчевци су били први међу Банаћанима, који су искорачили из вековних наметнутих друштвених оквира и били пример другим Банаћанима да се поведу за њима.

Марија Јовановић није била једина добротворка и нескривена ро-

³⁶ У Панчеву, односно Српској Спарти, током борбе за народна права, жене нису заостајале за својом браћом и мужевима. Стога, не чуди да су биле присутне у завидном броју и на збору за избор посланика за Народну скупштину у Новом Саду. Отуда избор за чланице Кандидационог одбора, Данице Илић и Јулке Срдановић, као и Марије Јовановић за посланицу, није случајност међу Панчевцима, већ уобичајена ситуација.

³⁷ Није нам познато да је сачувано објашњење, зашто је на Скупштини у Новом Саду из Панчева учествовало дванаесторо, уместо, како је по записику требало, десеторо Панчеваца.

дољубка међу Панчевкама, али је свакако заслужила указано признање и част да представља своје сународнице и сународнике на предстојећој скупштини. Изабравши своју суграђанску за посланицу, Панчевци су се придружили Новосађанима и Суботичанима, који су такође међу изабраним посланицима изабрали и своје угледне суграђанке. Избором угледних жена за посланице, Срби и Буњевци су се сврстали у малобројне европске народе, који су на почетку двадесетог века изједначили жене и мушкарце у бирачком и политичком праву.

Учешћем на, како ће време показати, историјској Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду (25. новембра 1918), која је донела историјске одлуке о отцепљењу Баната, Бачке и Барање од Угарске и њиховом присаједињењу Краљевини Србији, Марија Јовановић је утабала стазу женском активизму у Војводини (*Жене у њарламанџарном животију Војводине. Дрући век, 2022*).

Већ сутрадан су се панчевачки посланици, на челу са др Јованом Богдановим, из градске куће аутомобилима упутили на железничку станицу у Панчеву, а потом возом у Нови Сад ради учествовања на припремним радњама за Народну скупштину. На припремним седницама и предкоференцији, најпре у свечаној дворани Градске куће, а потом и у позоришној дворани „Гранд хотела Мајер”, присуствовали су пристигли посланици, углавном из већих градова и вароши, као и све најзначајније политичке личности. На првој конференцији, Јаша Тимић као политички референт Српског народног одбора у Новом Саду, прочитао је нацрт одлуке која ће бити предложена за усвајање на скупштини. Другу предконференцију, само два сата пред саму Скупштину, отворио је прота Јован Храниловић. У току припремних радњи, међу посланицима из демократске и радикалне странке је дошло до размимоилажења око начина уједињења, али није постојао јаз између њих око главне теме предстојеће народне скупштине: отцепљења од Угарске и присаједињења матици Краљевини Србији и другим југословенским крајевима, у складу са ратним циљевима Краљевине Србије током Великог рата: ослобођењем и уједињем свих Срба и југословена на Балкану (Вељановић, 2017).³⁸

³⁸ Став да прво треба да се уједине све аустроугарске земље насељене југословенима, па онда тако уједињене да се споје са Краљевином Србијом, заступали су Васа Стајић, Милан Петровић, Јован Храниловић, др Јован Петровић и др. (*Споменица ослобођења Војводине 1918, 156–159*). Такав став је имала и једна група, али не и већина, буњевачких посланика из Суботице, које је предводио жупник Блашко Рајић. Мања група Буњеваца, који су себе сматрали делом хрватског корпуса, није прихватала предлог Јаше Томића да се Банат, Бачка и Барања директно припоје Србији, али је на самој Скупштини жупних

За то време у Матици српској, где је било седиште Кандидационог и Верификационог одбора, пристизали су изабрани посланици из Баната, Бачке и Барање. Они су били дужни да предају своја пуномођја овим одборима, ради идентификације, а потом су добијали улазницу са верификационим бројем и својим именом и презименом. Након тога, били су упућени до места одржавања Народне скупштине, зграде „Гранд хотела Мајер”, у коју су могли да уђу показујући добијену улазницу.

Тачно у једанаест сати 25. новембра 1918. године, најстарији посланик, прота Јован Храниловић, као председавајући, отворио је Велику народну скупштину Срба Буњеваца и осталих Словена. Учесће у раду Скупштине узело је 757 делегата из 211 градова и сеоских општина Баната, Бачке и Барање, који су сачињавали представнике свих политичких странака и група. Међу њима, били су и посланици из Пачева: др Јован Богданов, др Емил Богосављевић, Сима Милутиновић, Светозар Драгомировић, Данило Мајсторовић, Никола Величковић, Радован Ђуришић, Сава Суботић, Богдан Божанић и Марија К. Јовановић (МС РОМС, М.7417).

Као гости Скупштине, присуствовали су представници Срема, чланови Српске народне одбране из Новог Сада, те изванредни број српских и француских официра, који су се затекли у Граду. Они се нису мешали са посланицима већ су у хотелској сали били смештени на галерији.

Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи отворио је прота Јован Храниловић, да би на предлог Мите Клицина у председништво Скупштине били изабрани: др Бабијан Малагурски (из Суботице), Божидар Поповић (Вршац), Павле Тадић, др Људевит Митачек, др Игњат Павлас, Јован Храниловић (Нови Сад), прота Стеван Михалцић (Брањина) и др Славко Милетић, син Светозара Милетића (Вршац). Секретаријат Скупштине чинили су Мита Ђорђевић, Душан Тушановић, др Јован Латинчић (Нови Сад) и др Душан Бошковић (Панчево).

Председавајући Јован Храниловић потом позива председника одбора за оверење Душана Тушановића, који је известио присутне о процедури организовања Скупштине и о процедури избора посланика, те да, на основу тога, према приспелим одборним записницима и пуномоћима заступљено је на Народној скупштини:

Рајић изненада променио мишљење и подржао Томића, те тако на Томићеву страну превео и ову мању групу (Протић, 1930, 54). О политичкој недоследности жупника Бајића види у: Крестић 2019.

„211 општина са 757 посланика: Срба је било 578, Буњеваца 84, Словака 62, Русина 21, Немаца 6, Шокаца 3, Хрвата 2 и Мађара 1. Међу посланицима има и седам женскиња: Милица Јаше Томића (Нови Сад), Марија Каменка Јовановића (Панчево) и из Суботице: Катица Рајчићка, Олга Сударевићка, Теза Манојловићка, Мара Малагурска и Манда Сударевићка.”

(*Српски лист*, бр. 17, 14 / 27. XI 1918)

По конституисању Скупштине, председавање је преузео др Игњат Павлас, који предлаже да скупштина заузме политичке ставове, које ће у облику политичке резолуције прочитати Јаша Томић. Јаша Томић се најпре присутнима обратио уводним говором а затим је прочитао предлог резолуције:

- „1) Молимо владу братске Србије да на конгресу иста заступа наше интересе.
- 2) Прикључујумо се Краљевини Србији, која својим досадањим радом и развикој ујамчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нами, него и свима словенским, па и несловенским народима, који снама заједно живе.
- 3) Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежње свију Југословена, јер је и нама искрена жеља да српске влада, удружена са Народним Већем у Загребу учини све, да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца, под водством Краља ПЕТРА и његове династије.
- 4) И зато, да би ова скупштина помогла са своје стране остваривати јединствену државу свију Словена, Срба, Хрвата и Словенаца, бира два члана, која ће стајати на услузи Српској влади: Јашу Томића (Нови Сад) и Блашка Рајића (Суботица) и два члана који ће стајати на услузи Народном Већу у Загребу: дра Јована Манојловића (Суботица) и Васу Стајића (Нови Сад).

Скупштина се одазива усклицима: Живела Србија! Живео Краљ Петар! Живео престолонаследник Александар! Живела Српска војска! Живела држава Срба, Хрвата и Словенаца! Живели Французи! Живела Антанга!”
(АСАНУБ, ДП, бр. 13707/1).

На тај начин Скупштина је изгласала прекид државно–правне везе са Угарском и прикључење Банат, Бачке и Барање Краљевини Србији.

Затим је Скупштина изабрала политичко тело Велики народни савет (од 50 чланова), а он своју извршну власт Народну управу за Банат, Бачку и Барању над којом врши надзор. Из Панчева, у Велики народни савет су били изабрани: др Јован Богданов, Петар Милорадовић, др Душан Дуда Бошковић.

Да би саопштили одлуке, Велика народна скупштина је послала своје делегате Влади Краљевине Србије, која их је прихватила. Тим чином била је заокружена вековна борба пречанских Срба за ослобођење и присаједињење матици Краљевини Србији, а црвено-плаво-бели барјак ослобођења развијен је над српском Војводином.

ЗАКЉУЧАК

На самом југу Торонталске жупаније у Краљевини Угарској Срби живели од давнина. Средином 19. века, Панчево, као град са широм околином уз Дунав, на самој граници са Краљевином Србијом и у близини Београда, је за Аустроугарску био важни војни бастион, а за пречанске Србе економски, културни и просветни центар који се посебно уздигао током Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1861). Срби су у односу на владајуће народе Мађаре и Немце који су збирно али не и појединачно били бројнији, имали завидну репутацију која се пре свега односила на економску снагу, а потом и на културну, образовну и верску баштину. Србовање Срба Панчеваца одвајкад је било на гласу. Отуда, због велике љубави према своме роду и вери, Панчево је названо „Српска Спарта”.

У плејади знаменитих и угледних личности који су се истакли у националној борби за ослобођење и уједињење били су и др Јован Богданов, Петар Милорадовић, Марија Јовановић, др Ђорђе Пајић, Боривој Томић и Гига Стојнов. Својим примером били су узданице своме роду и имену. Они су током бурних јесењих дана 1918. године, ризикујући своје и жи-

воте својих породица, стали на чело својих сународника и повели их у борбу за ослобођење и присаједињење са браћом са друге стране Дунава. С тим у вези почетком новембра 1918. године, панчевачки Срби су основали Српско народно веће. Оно је заступало националне интересе са коначним циљем ослобођењем и присаједињењем Панчева и Баната матици Србији. Као опонетне својој националној еманципацији имали су јаке и организоване мађарске и немачке политичке снаге које су биле подржане од Угарске владе у Будимпешти, али и још увек моћних војних јединица и артиљеријских батерија које су биле стациониране у градским касарнама и положајима око града и дуж река Тамиша и Дунава.

Нереални сан о одрживости војно поражене Аусторугарске монархије распршла је Моравска дивизија српске војске чије су јединице Другог пешадијског пука Књаз Михаило (Гвоздени пук) почетком новембра прешле Дунав и ослободиле Банат све до Сегедина и реке Мориш на северу Баната. Српска војска која је ослободила војвођанске области (Банат, Бачка и Барања) током новембра 1918, није споводила реваншизам, није вршила убиства припадника затечених аусторугарских и немачких војних и полицијских јединица као ни цивилног несрпског становништва. Није оснивала логоре и није слала у интернацију несрпско цивилно становништво. Није организовала пљачкање имовине несрба. Напротив, запосевши војвођанске области успостављен је ред, мир и општа безбедност лица и имовине за сво становништво без обзира на нацију и веру.

Када је био оглашен распис сазива за Народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи која је заказана за 25. новембар 1918, године у Новом Саду, Панчевци су изабрали своје посланике. Они су заједно са 757 посланика из 211 политичких општина Баната, Бачке и Барање у хотелу Град Мајер у Новом Саду једнодушно изгласали отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске, а затим њихово присаједињење Краљевини Србији. Тиме је вековни сан Срба у војвођанским областима био досађан, тј. постали су слободни и уједињењи са својом браћом са друге стране Дунава и Саве.

Народна скупштина је изабрала своје највише законодавно тело и највишу политичку власт у Банату, Бачкој и Барањи: Велики народни савет, у који су од Панчеваца били изабрани: др Јован Богданов, др Душан Бошковић, Петар Пера Милорадовић и др Никола Милутиновић. Потом је Велики народни савет изабрао своју извршну власт: Народну управу за Банат, Бачку и Барању.

Париска мировна конференција, а потом и разграничења између Краљевина Мађарске и Румуније са Краљевином Срба, Хрвата и Словена-

ца / Југославијом 1919–1920. године, потврдила су промену империјума у војвођанским областима све до почетка новог ратног сукоба у Европи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Матица српска, Рукописно одељење (РОМС), Записници и пуномоћја са Народне скупштине у Новом Саду 25. новембра 1918, кутија М.7417. Архив САНУ Београд, Докумета о присаједињењу (АСАНУБ, ДП). Историјски архив у Панчеву (ИАП):
- Фонд 90, Градско поглаварство (Ф. 90, ГП), Записници Српског народног већа (ЗСНВ) новембар–децембар 1918; и јануар 1919.
 - Фонд 59. Добротворна задруга Српкиња панчевачких (ИАП, Ф. 59, ЦСПА).
- Српски лисџи. Орјан српскої народної одбора у Новом Саду*, Нови Сад октобар–новембар 1918.
- Слобода. Лисџи социјалгемокраїа*, Нови Сад октобар–новембар 1918.
- Жена*, 1911–1921.
- Календар Жена*, 1912–1914.
- Српски диоџрафски речник*. 2004. 1: А–Б. Нови Сад: Матица српска.
- Сїоменица ослобођења Војводине 1918*. 1929. Нови Сад: Уредио уређивачки одбор б. Српског народног одбора у Новом Саду.
- Magyarország Vármegyéi és Városai Encziklopédiája, Torontál Vármegyé I.* [szerkeszti B. Samu], Budapest 1911.
- Mesaroš, Šandor. 1981. *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, Monografije, knj. 19. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu i Institut za istoriju.
- Милутиновић, Никола. 2004. Панчево: Историјски архив и Књижара „Прота Васа”.
- Kolar, Nikola. 2008. *Zbrinjavanje gladne djece iz Hrvatske za vrijeme Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest.
- Јанковић, Коста. 1938. „Први велики жупани после ослобођења” у: *Пеџировџраг (Велики Бечкерек)*, ур. Ал. Станојловић, 384–385. Петровград.
- Копицл, Вера. 2022. „Женска политичка платформа Милице Томић”, друго измењено и допуњено издање. У: *Жене у џарламенџарном живо-*

- у Војводине. Дрући век, ур. Зоран Павловић, 72–78. Нови Сад: По-крајински заштитник грађана – омбудсман.
- Пекић, Петар. 1939. *Povijest obođenja Vojvodine*. Subotica: Minerva.
- Пејин, Јован. 2010. „Банат у Великом рату 1914–1918. године и ослободилачки напор”, у: *Банати кроз векове – Слојеви култура Баната*. 2010. Ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, 237–239. Београд: Вукова задужбина.
- Шовљаков, Мара. 2018. *Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводини 1917–1918*, Нови Сад: Прометеј и РТС.
- Томандл, Миховил. 2020. *Панчево у првом светском рату 1918–1918; Уништење трију монографија у Панчеву после ослобођења 1918. године; Моји сусрети са Урошем Предићем, 2*. Издање. Панчево: Историјски архив у Панчеву.
- Вељановић, Зоран. 2022. „Корак ка народној и родној еманципацији”, друго измењено и допуњено издање. У: *Жене у парламентарном животу Војводине. Дрући век*, ур. Зоран Павловић, 20–30. Нови Сад: По-крајински заштитник грађана – омбудсман.
- Вељановић, Зоран 2021. *Личности и догађаји из доба присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, едиција „Присаједињење 1918”, књ. 11. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Вељановић, Зоран. 2023. „Марија К. Јовановић, добротворка и посланица на Народној скупштини у Новом Саду 25. XI 1918.”, у: *Раг Музеја Војводине*, ур. Лидија Мустеданагић, 58–71. Нови Сад: Музеј Војводине.

Zoran Veljanović

THE SERBIAN NATIONAL COUNCIL IN PANČEVO AND THE UNIFICATION OF VOJVODINA TO THE SERBIA IN 1918

Abstract: In the very south of Torontal County, in the Hungarian part of the Kingdom of Hungary, Serbs have lived since ancient times. In the middle of the 19th century, Pančevo, as a city with a wide area along the Danube, on the very border with the Kingdom of Serbia and near Belgrade, was an important military bastion for Austria-Hungary, and for the Serbs an economic, cultural and educational center that rose especially during The Duchy of Serbia and the Tamis Banat (1849–1861). In relation to the ruling nations, the Hungarians and the Germans, who were more numerous collectively but not individually, the Serbs had an enviable reputation that first of all related to their economic strength, and then to their cultural, educational and religious heritage. The Serbs of Pančevo have always been known to be Serbs. Because of the great love for their family and religion, Pančevo was called “Serbian Sparta”. Dr. Jovan Bogdanov, Petar Miloradović, Marija Jovanović, Dr. Đorđe Pajić, Borivoj Tomić, and Giga Stojnov were among the constellation of famous and respected personalities who distinguished themselves in the national struggle for liberation and unification. By their example, they were faithful to their family and name. During the stormy autumn days of 1918, risking their lives and the lives of their families, they stood at the head of their compatriots and led them into the struggle for liberation and reunification with their brothers on the other side of the Danube. In this connection, at the beginning of November 1918, the Serbs from Pančevo founded the Serbian National Council. It represented national interests with the ultimate goal of liberating and joining Pančevo and Banat to mother Serbia. The Paris Peace Conference, and then the demarcation between the Kingdoms of Hungary and Romania with the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia 1919–1920. confirmed the change of empire in the Vojvodina areas until the beginning of the new war conflict in Europe.

Keywords: Austria-Hungary, Hungary, Torontal County, Banat, Pančevo, Serbs, Serbian National Council, 1918, unification, Vojvodina, Serbia

UDC 718(497.113 Novi Sad)

Мирослав В. Јаћимовић¹

Жељко Радаковић²

Архив Војводине (Нови Сад)

Србија

АВИЈАТИЧАРСКО ВОЈНО ГРОБЉЕ У НОВОМ САДУ

Сажетак: Рад садржи кратак историјат авио-саобраћаја и авио-индустрије у Новом Саду и бави се сахрањеним пилотима на новосадском Авијатичарском гробљу у Новом Саду који су овде сахрањени између 1918–1941. године у време постојања Краљевине Југославије. Нови Сад је дуго важио за центар авио-живота после Великог рата, тај пут је настављен са смештањем аеродрома на Југовићеву за потребе војске Краљевине СХС. Нажалост, војнички позив зна да буде тежак и смртоносан па је тако 56 хероја окончало свој пилотски позив и своје вечна крила пронашло на овом новосадском простору који се данас налази на углу Улице војводе Книћанина и Футошке улице.

Кључне речи: Авијатичарско гробље, пилоти, Краљевина Југославија, Карна „Јован Југовић”, Нови Сад

Војни позив је веома тешка професија, нарочито пилотски. Авиони са почетка XX века тек почињу да се развијају, модернизују, проверавају и унапређују а сами пилоти на њима да се професионално усавршавају. Масовно коришћење авиона за борбену намену је започето током, а нарочито тек крајем Првог светског рата. Пилоти се углавном нису школовали за ту намену, већ су вршили преобуку. Почетком балканских ратова, а нарочито Првог светског рата и Србија набавља своје прве авионе и врши борбена дејства на непријатеља. С тим у вези бележимо прву жртву војног ваздухопловства. У борбама над Скадром, први пилот који је страдао у историји војног ваздухопловства, био је Србин Михајло Петровић. На свом авиону типа „фарман” у саставу Приморског аеропланског одреда 1913. учествовао је у операцијама око Скадра, где је и погинуо, испавши

¹ miroslav.j@arhivvojvodine.org.rs; Miroslav Jaćimović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² zeljko.r@arhivvojvodine.org.rs; Željko Radaković, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

из авиона захваћеног ваздушним струјама.³

Сам Нови Сад, није био ваздухопловни град, све док 1913. године када тадашња Аустро-Угарска решава да оснује нови војни аеродром и смешта га на северно-западни део града, измештен од насељених места неколико километара. С почетка постојале само травнате писте са хангарима на суседном Сајлову, а тек 1916. године подигнути су касарна, радионице и остали објекти у служби аеродрома. На истом месту основана је и прва пилотска школа, те школе за извиђаче, авио-механичаре, резервне ваздухопловне официре.⁴

После Великог рата, Краљевина СХС задржава ово војно подручје и смешта нове младе пилоте за своје потребе у некадашњу непријатељску касарну. Од 1919. до 1941. године школовањем пилота и целокупног летачког кадра бавиле су се: Прва пилотска школа Нови Сад 1919, Панчево 1938, године; Друга пилотска школа (Мостар 1921, Краљево 1939); Трећа пилотска школа (Мостар 1928, Ниш 1939); Хидропланска школа (Кумбор, 1922, Дивуље); Ваздухопловна извиђачка школа (Петроварадин, 1921, Панчево); Ваздухопловна школа гађања (1932), Ваздухопловна школа бомбардовања (1940, Бела Црква); школа за резервне ваздухопловне официре пилоте (Ваљево, Нови Сад), и Ваздухопловна војна академија (1940, Панчево). Упоредо са организацијском и кадровском изградњом војног ваздухопловства, развија се домаћа ваздухопловна индустрија и научно-истраживачки рад; оснива се Катедра за аеронаутику на Техничком факултету Универзитета у Београду (1933) за школовање ваздухопловних инжењера; формира се Опитна група за испитивање ваздухоплова на земљи и у ваздуху (1933) на Аеродрому Земун.⁵

Међу првим пилотима који се смештају у Нови Сад су Јосип Антуновић и Ладислав Камбер, а лете на авионима типа „анатра”, „нијепор”, „бреге 14”, „спад 7” и „спад 13”. Током јесени 1918. године у Новом Саду су се налазило око 60 аероплана, углавном добијених од Француза, али су до коначног Версајског мировног уговора били под француском управом.⁶ Развијајући своје летачке способности, пилоти излазе на летачке

³ Михајло је рођен у Влачки код Крагујевца 1884. године. Био је артиљеријски подофицир. Када је Министарство војно објавило конкурс за авијацију 1912. Петровић је примљен у прву групу од шест кандидата за школу авијације. Школовао се у Француској и био је први српски пилот који је добио пилотску диплому.

⁴ *Енциклопедија Новог Сада*, бр. 10, 1998.

⁵ Златомир Грујић, *Сребрних јалебова леј. Монографија 21. класе Ваздухопловне војне академије*, издање аутора, Београд, 2010, 13–15.

⁶ Небојша Ђокић, „Аероплани Бреге 19 у наоружању Ваздухопловства војске

маневре. Ти летачки маневри почињу да носе и прве своје жртве. Први страдали пилот је био мајор Бранко Вукосављевић. Бранко је рођен у Неготину 1887. године, учесник је балкаских ратова и Првог светског рата као официр у артиљеријском пуку. Врши преобуку за пилота у Француској и врши прва обарања непријатељских авиона на борбеним задацима. По повратку на Солунски фронт постављен је за командира Прве српске ескадриле, односно Српског аеропланског одреда, у чијем саставу је била и Друга српска ескадрила, а по неким ауторима за командата целокупне српске авијације – Српске аеропланске ескадре. Са том формацијом командовао је у пробоју Солунског фронта и у операцијама за ослобођење отаџбине. Почетком 1919. године унапређен је у чин мајора и постављен за команданта целокупног ваздухопловства Краљевине СХС. Тада је од штаба Аеропланске ескадре формирана Ваздухопловна команда, као команда ваздухопловства Краљевине СХС, на челу са мајором Бранком Вукосављевићем. На дужности команданта југословенског ваздухопловства мајор Бранко Вукосављевић био је веома кратко јер је убрзо погинуо 19. јуна 1919. године у ваздухопловном удесу на Аеродрому Нови Сад. Био је високо одликован официр.⁷ Недуго после Бранка, Нови Сад губи још једног свог пилота, потпоручника Јосипа Антуновића. Овај Хрват пореклом из Макарске, врши пребег из аустроугарске војске и ступа у редове српске краљевске војске. Постоји легенда да је у пребегу препливао хладну Дрину. Његови надређени видели су да је био образован, говорио је неколико језика па су га одлучили да га пошаљу на школовање за пилота у француски Шатр. Након неког времена учествовао је у биткама на Солунском фронту и околини где је био рањаван девет пута. Војне публикације из Првог светског рата забилежиле су његову храброст и објавиле су да су крила његовог авиона била премазана црном бојом. Након рата је прераспоређен у Нови Сад где је радио као официр и током једног боравка у кафани, запевао је једну италијанску песму да би забавио публику. То се није свидело свим гостима, мислећи да пева непријатељске песме па је дошло до обрачуна где је хладнокрвно убијем хицем у главу, 8 августа 1919. године. Ово је био шок за цео његов вод, који га је сахранио уз војне почасте.⁸ Већ наредна 1920. година је узела два нова хероја. Погинули су

Краљевине Југославије”, *Весник Војног музеја*, бр. 42, 2015, 127–161.

⁷ Бојан Димитријевић, Предраг Миладиновић и Милан Мицевски, *Краљевско ваздухопловство – Војно ваздухопловство Краљевине СХС / Југославије 1918–1944*, Институт за савремену историју, Београд, 2012, 15–35.

⁸ <https://www.espreso.co.rs/vesti/drustvo/313601/hrvat-josip-je-1914-skocio-u-drinu-i-postao-srpski-solunac-pilot-i-obilic-ubio-ga-je-crnogorac-u-novom-sadu>, сајту приступљено 29.

капетан Љубиша Косановић и поручник Владислав Камбер у две одвојене несреће.

Нови шок за Нови Сад и целу државу десио се већ 1921. године. Дана 8. новембра 1921. године у 13 часова и 40 минута са аеродрома у Новом Саду полетели су поручници Срећко Житник у својству pilota и Вилим Раднички, његов помоћник, авионом типа „анатра”, испробавали су како авион ради на новопристигли амерички бензин. У ваздуху се авион запалио и убрзо срушио а оба pilota су погинули, с тим да је Раднички искочио из авиона у пламену и погинуо падом на тло. Њихову сахрану су забележили и фотоапарати, који приказују поворку и окупљање испред Цркве имена Маријиног, као и сахрану.







Слике 1–4. Сахрана пилота у Новом Саду

У периоду од 1921. до 1923. године погинула су још петорица пилота који су сахрањени у Новом Саду: редов, механичар Владимир Миљковић, капетан Антун Поврзановић, потпоручник Андрија Краљ, наредник Исидор Скопорц и редов, механичар Ђуро Мајсторовић, који је погинуо 1923. године. Ово је вероватно утицало на то да се Југословенска краљевска војска опреми новим и модернијим авионима па су тако набављени други. Одушевљен новим француским ратним аеропланима „бреге 19”, које је видео приликом посете фабрици „Бреге”, југословенски генерал Узелац наручио је два примерка. Иако још увек није била започета серијска производња, фабрика је свесрдно изашла у сусрет Југословенима и 1923. године испоручила Краљевини прва два предсеријска авиона. Ти аероплани били су први весници модерне ваздухопловне технологије с почетка двадесетих година и у једном од њих, од јесени 1923, нови командант Ваздухопловства генерал Радисав Станојловић често је ишао у обилазак војних аеродрома. Код нас су били познати као „бреге-лорен 370 КС”. Почетком 1924. године још модерније „бреге-рено 450 КС” детаљно су испитали наши пилоти у Новом Саду. Том приликом, уз помоћ француског инструктора пилота Тијерија,

на аероплану „бреге” летели су пилоти Томић, Навратил, Рубчић и Стеновец. Пробама су, често поред ђенерала Станојловића, присуствовали и потпуковник Јован Југовић и мајори Калембер и Јанковић.⁹ Година 1925. је донела нове незгоде над новосадским небом, па су тако погинули наредник Јосиф Крижман, поднаредник Мирко Хитрец, поручник Марио Хајнрих и наредних механичар Лудвиг Демшар. Треба напоменути да је у том периоду у Новом Саду радио и летео чувени руски пилот из периода Првог светског рата,¹⁰ први саобраћајни пилот у Краљевини и један од тројице првих пилота у првој југословенској авио-компанији Друштво за ваздушни саобраћај а. д. „Аеропут”. Стрижевски након слома Врангелове армије одлази из Русије, долази у Југославију, најпре у Мостар, а затим у Нови Сад 1925. године, где остаје наредне три године. У Новом Саду поред посла наставника



Слика 5. Пилот Јосиф Крижман

⁹ На III Интернационалну ваздухопловну изложбу у Палати Чехословачке индустрије у Прагу, одржану између 31. маја и 9. јуна 1924. године, ваздухопловство Краљевине СХС послало је два најновија војна аероплана. На „Р-бреге XIX” летели су пилот – ловац капетан I класе Миодраг Томић и пратилац капетан I класе Филиповић, а на Потезу XV пилот – ловац капетан I класе Навратил и механичар. Свечано испраћени од целе Ваздухопловне команде и шефа ваздухопловства ђенерала Радисава Станојловића, два југословенска аероплана кренула су 29. маја 1924. године у 6 часова изјутра са новосадског војног аеродрома за Чехословачку. Капетани Томић, Филиповић и Навратил представљали су југословенску делегацију на великој интернационалној ваздухопловној изложби у Прагу. Поред тога, капетан Филиповић је представљао и југословенски Аеро-клуб. Авиони су све до границе имали почасну пратњу од целе једне ескадриле. Лет преко Мађарске трајао је два сата и протекао је без икаквих незгода, али и назад. Небојша Ђокић, „Аероплани Бреге 19 у наоружању Ваздухопловства војске Краљевине Југославије”, 135.

¹⁰ Три пута био рањаван и из рата изашао у чину капетана друге класе. Бројна одликовања носи за заслуге обарања противничких авиона.

летења Владимир Стрижевски почиње да се бави и послом пробног пилота с обзиром на то да у Новом Саду почиње да се развија ваздухопловна индустрија као и ремонт летелица. Након Новог Сада се пресељава у Земун у којем живи до пред рат, када гради кућу на Сењаку и пресељава се у Београд. Погинуо је 1940. године у паду цивилног авиона код Госпића, а сахрањен је у Београду.¹¹

Такође четворо авијатичара гине и наредне 1926. године: поручник Милан Брајковић, редов механичар Антон Бришка и потпоручници Живан Поповић и Фердо Глоковић. Интересантна је прича о Шапчанину пилоту Живану Поповићу. Живан је рођен 16. марта 1904. године, пилотску академију свршио 1924. године и упућен је за Први ваздухопловни пук у Новом Саду. По сећању из приче старијих рођака, Жика као млад пилот при слетању на аеродром у Новом Саду 1926. године ударио је у дрво, испао из авиона и погинуо 16. августа 1926. Сахрањени су га отац и мајка на шабачком Камичком гробљу где је исписан на левој страни споменика епитаф: „Колевку љуља суза, крв и бол. Живот нам цеди суза, крв и бол, у гроб нас прати суза, крв и бол. С тим се рађаш, с тиме живиш и мреш. Тужни родитељи Лепосава и Милоје учитељ”. Са десне стране споменика био је уклесан други епитаф: „Албанију је прешао пешке са војском у својој 11 години живота. У Француској изучио 3. раз. гимн. и желео да је походи својим авионом”.¹² Исте године авијација је остала и без команданта новосадског



Слика 6. Пилот Јован Јуџовић

¹¹ srpskaenciklopedija.org, сајту приступљено 30. 1. 2024.

¹² <https://www.glaspodrinja.rs/vesti/3960/tragicne-sudbine-dva-sabacka-pilota/>, сајту приступљено 30. 1. 2024.

аеродрома Јована Југовића. Погинуо је у удесу на аеродрому у Прагу, 24. септембра 1926. године на ваздухопловној манифестацији Мале Антанте када се југословенски авион при полетању сударио са чешким авионом којим је управљао капетан Кострба. Том приликом погинуо је и пилот поручник Еуген Његован, док је механичар Иван Аксјонов повређен. Потпуковник пилот-извиђач Јован Југовић је враћен у Београд и сахрањен на Новом гробљу.¹³

Нажалост, и следеће године се догађају трагедије. Те 1927. године гину пилоти: капетан 2. класе Николај Кутејников (прим. аутора: на гробљу вероватно грешком стоји „Кутјеников”), потпоручник Теодор Крагуљац, потпоручник Мустафа Тескерџић и поручник Драгомир Васић. Пилот Николај Анатолијевич Кутејников није сахрањен на овом заједничком гробном месту, већ вероватно по жељи наследника на православном Успенском гробљу. Са споменика сазнајемо да се родио 16. новембра 1888. године, а да је погинуо 16. марта 1927. године.



Слика 7. Споменик пилоту Николају Анатолијевичу Кутејникову

¹³ Небојша Ђокић, *нав. дело*, 133.

Већ 1928. Године догађају се нове трагедије. Гину пилоти: капетан Петар Петровић, поручник Антун Шимуновић, потпоручник Хранислав Митић, наредник Симеон Андрић и наредник Стеван Сировица. Како нисмо дошли до пуно података о погибијама пилота, враћамо се на 2. септембар 1926. године и први изведен скок падобраном на територији који је извео Југословен. Најпре је 1. септембра, бачен џак са падобраном а следећи дан првенац је извео млади потпоручник, извиђач-летач, Драгутин Долански, рођен 1902. године у Винковцима. По изјавама актера, које су дали одмах после скокова, као и извештача са тих догађаја сазнајемо овај историјски подухават на аеродрому у Новом Саду. По њима, 1. септембра 1926. године, на новосадском аеродрому, ради пробе, бачен је из авиона падобран типа „blanquier” са џаком песка. Дана 2. септембра, скок са истим падобраном, извео је потпоручник Драгутин Долански, са висине од 650 метара из авиона “анрио”. Већ 4. септембра исте године скочила су тројица падобранаца са 900 метара – поручник Франце Пирц, потпоручник Драгутин Долански и поднаредник Франц Егер. Даље је 6. септембра 1926. г. на истом аеродрому, на аеро-митингу поводом утакмице авионских посада за „Краљев пехар”, скочио је потпоручник Антун Шимуновић са 2.000 метара, а са 1.000 м. поручници Павао Буркуш и Франце Пирц, потпоручник Драгутин Долански и поднаредник Франц Егер. Описујући детаљније први скок падобраном код нас, потпуковник Андрија Павловић каже да му је претходила читава историја. Са приспелим падобраном хтео је да скочи потпоручник Драгутин Долански, те се обратио рапортом команданту Јовану Југовићу да му то одобри, мада је већ било наређено да се падобран баци са џаком песка. Његов захтев је одбијен, али је он, ипак, одлучио да скочи, знајући да ако му се падобран не отвори неће моћи да одговара, а у случају успеха његова употреба одобриће се за време летења. Сви су на аеродрому знали да ће скока бити, престао је сваки рад, људство је изашло на летиште. И командант пука, потпуковник Јован Југовић, изашао је да посматра скок. Када се падобранац одвојио од авиона и падобран се отворио, потпуковник Југовић је викнуо: „За ово ће добити одликовање, а за неизвршење наређења – казну!” И заиста, потпоручник Драгутин Долански био је за тај скок одликован Орденом белог орла.¹⁴ Две године од славе које је стекао скоком поручник Антун Шимуновић ће изгубити свој живот.

Следећа, 1929. година није донела летачке инциденте, али 1930. јесте. Гину тројица пилота: поручник Милисав Спасић, потпоручник Станко

¹⁴ Сајту VSvojvodine.org приступљено 31. 1. 2024.

Лојк и наредник Јопис Салтер. Ништа боље није било ни следећих година јер 1931. гину потпоручник Љубомир Јовановић, капетан 2. класе Владета Гојковић и наредник Радивоје Алексић. Следећу годину обележава низ инцидентата. Гину шесторица пилота: нижи војни чиновник техничар, Иван Јенчић; поручник Миодраг Петровић, потпоручник Драго Војводић, наредник Георгије Лужајић, поднаредник Степан Рајковић и наредник механичар Оскар Ребољ. Ову годину обележава и инцидент када резервни поднаредник Људевит Дикан, Мађар по националности, врши пребег са авионом „брега 19” у Мађарску из Новог Сада. Он је претходно био на обуци у пилотској школи 7. ваздухопловног пука и овај случај допринео је да се тек уведена пракса школовања кандидата за војне пилоте узете из регрутног контингента, тј. од војника на служењу војног рока, укине.¹⁵

Године 1933, гине само један пилот ловац, мајор Јеролим А. Новак, један од предавача младим пилотима и аутор летачког уџбеника *Проблеми наставае обуке јаћања*. Следеће године погинули су: потпоручник Вјекослав Николајевић, потпоручник Првослав Динић, поручник Бранислав Каракушевић, поручник Милан Цветковић и поручник Александар Анђелић, а 1935. године поручник и потпоручник Петар Томљеновић и Живан Гавриловић. Успели смо да сазнамо за поручника Бранислава Каракушевића (1905–1934), потомка чувене крушевачке породице Каракушевић, чији је и отац био официр, да је био пилот ловац у Новом Саду који је погинуо на задатку током једног од аеро-митинга.

Године 1936. године почиње Шпански грађански рат и део југословенских пилота одлази и активно се укључују у борбу против надлазећих фашистичких идеолога. Један од њих је и чувени фудбалски репрезентативац и пилот ловац у војсци Краљевине Југославије, Божидар Бошко Петровић. Остали који су



Слика 8. Поручник Бранислав Каракушевић (1905–1934)

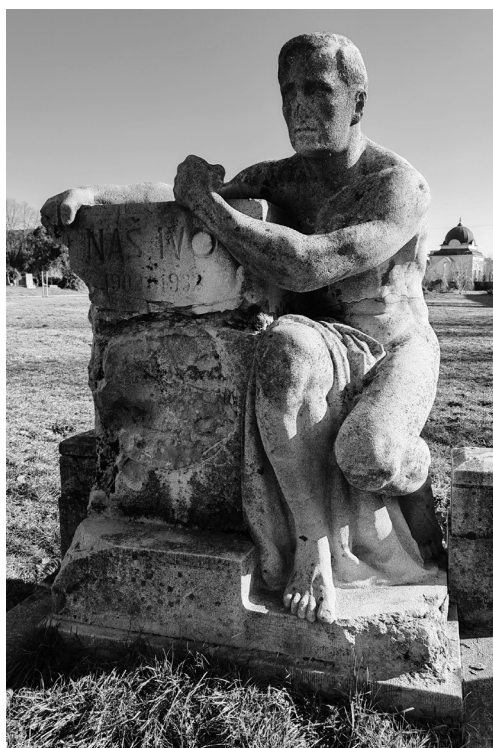
¹⁵ Небојша Ђокић, *нав. дело*, 132.

остали и новодолазећи пилоти се обучавају и обављају своје задатке у својој земљи и у тим активностима у периоду грађанског рата у Шпанији (1936–1939) гину још шесторица пилота: поднаредник Милан Стефановић, рез.поручник Стеван Продановић, поручник Љубомир Стајић, наредник водник 3. класе Мирослав Радић, капетан 1. класе Алекса Савић и поручник Александар Хујбнер.

Само Авијатичарско гробље, једно је од најлепших и најуређенијих делова Католичког гробља. Чине је једна мала алеја од које води стаза за засадима ниског дрвећа до места са инфо таблом (Слика бр. 8). Иза је још неколико засебних споменика пилотима у веома лошем стању и спремних за обнову. Главни споменик је и највећи, чине је камена основа на којој се види авионска елиса и птица грабљивица на врху (Слика 9). Иза су још споменици са натписом „Наш Иво”¹⁶ (Слика 10), потпоручника Вјекослава Николајевића (на споменику пише Вјекослав Никољачић), затим споменик мајора Јеролим А. Новака и још најмање два споменика на којим су подаци нестали по рубом времена. Сви ови споменици су споменици културе. Сама авијатичарска парцела није ограђена. На гробљу смо успели да откријемо споменик још једног сахрањеног пилота, у питању је ваздухопловни капетан 1. класе Ивица И. Чањевац, војни пилот на чијем споменику стоје датуми рођења и смрти (8. 9. 1904–17. 12. 1937) али остаје нејасно зашто није наведен међу ова 56 пилота. Из *Службеној листи рада Новој Сага* 11/1993 сазнајемо да су на тој парцели сахрањени и пилоти Кведер Стане (1895–1928) и Швагељ Ернест (1906–1934), а да споменици Иве, Јеронима и Шетника имају посебну уметничку и архитектонску вредност.¹⁷ Тиме је овај рад допринео да се на инфо-таблу требају дописати још бар три имена пилота.

¹⁶ Нејасно о коме се тачно ради, те године је погинуо нижи војни чиновник техничар, Иван Јенчић.

¹⁷ *Службени листи рада Новој Сага*, 11/1993



Слике 9–11. Детаљи са Авијатичарској војној гробља

Целокупан списак пилота по годинама смрти:

1. Мајор Бранко Вукосављевић, погинуо 1919;
2. Потпоручник Јосип Антуновић, погинуо 1919;
3. Капетан Прве класе, Љубиша Косановић погинуо 1920;
4. Поручник Ладислав Камбер, погинуо 1920;
5. Поручник Срећко Шитник, погинуо 1921;
6. Поручник Вилим Раднички, погинуо 1921;
7. Редов, механичар Владимир Миљковић, погинуо 1921;
8. Капетан Антун Поврзановић, погинуо 1922;
9. Потпоручник Андрија Краљ, погинуо 1923;
10. Наредник Исидор Скопорц, погинуо 1923;
11. Редов, механичар Ђуро Мајсторовић, погинуо 1923;
12. Поручник Франц Стеновец, погинуо 1924;
13. Наредник Јосиф Крижман, погинуо 1925;
14. Поднаредник Мирко Хитрец, погинуо 1925;
15. Поручник Марио Хајнрих, погинуо 1925;
16. Наредник механичар Лудвиг Демшар, погинуо 1925;
17. Поручник Милан Брајковић, погинуо 1926;
18. Редов механичар Антон Бришка, погинуо 1926;
19. Потпоручник Живан Поповић, погинуо 1926;
20. Потпоручник Фердо Глоковић, погинуо 1926;
21. Капетан II класе Николај Кутејников, погинуо 1927;
22. Потпоручник Теодор Крагуљац, погинуо 1927;
23. Потпоручник Мустафа Тескерџић, погинуо 1927;
24. Поручник Драгомир Васић, погинуо 1927;
25. Капетан Петар Петровић, погинуо 1928;
26. Поручник Антун Шимуновић, погинуо 1928;
28. Потпоручник Хранислав Митић, погинуо 1928;
29. Наредник Симеон Андрић, погинуо 1928;
30. Наредник Стеван Сировица, погинуо 1928;

31. Поручник Милисав Спасић, погинуо 1930;
32. Потпоручник Станко Лојк, погинуо 1930;
33. Наредник Јопис Салтер, погинуо 1930;
34. Потпоручник Љубомир Јовановић, погинуо 1931;
35. Капетан II. класе Владета Гојковић, погинуо 1931;
36. Наредник Радивоје Алексић, погинуо 1931;
37. Нижи војни чиновник техничар, Иван Јенчић, погинуо 1932;
38. Поручник Миодраг Петровић, погинуо 1932;
39. Потпоручник Драго Војводић, погинуо 1932;
40. Наредник Георгије Лужајић, погинуо 1932;
41. Поднаредник Степан Рајковић, погинуо 1932;
42. Наредник механичар Оскар Ребољ, погинуо 1932;
43. Мајор Јеролим А. Новак, погинуо 1933;
44. Потпоручник Вјекослав Николајевић, погинуо 1934;
45. Потпоручник Првослав Динић, погинуо 1934;
46. Поручник Бранислав Каракушевић, погинуо 1934;
47. Поручник Милан Цветковић, погинуо 1934;
48. Поручник Александар Анђелић, погинуо 1934;
49. Поручник Петар Томљеновић, погинуо 1935;
50. Потпоручник Живан Гавриловић, погинуо 1935;
51. Поднаредник Милан Стефановић, погинуо 1937;
52. Рез.поручник Стеван Продановић, погинуо 1937;
53. Поручник Љубомир Стајић, погинуо 1937;
54. Наредник водник III класе Мирослав Радић, погинуо 1938;
55. Капетан I класе Алекса Савић, погинуо 1939;
56. Поручник Александар Хујбнер, погинуо 1939.

Резиме

Рад садржи кратак историјат авио саобраћаја и авио индустрије у Новом Саду и бави се сахрањеним пилотима на новосадском Авијатичарском гробљу у Новом Саду који су овде сахрањени наког своје погибије између 1918–1941. године за време постојања Краљевине Југославије. Нови Сад је дуго важио за центар авио-живота после Великог рата, тај пут је настављен са смештањем аеродрома на данашњем новосадском насељу Југовићево за потребе војске Краљевине СХС. Нови Сад и Петроварадин постају и центри школовања пилота, а оснива се и фабрика авиона Икарус. Нажалост, војнички позив зна да буде тежак и смртоносан па је тако 56 хероја окончало свој пилотски позив и своје вечна крила пронашла на овом новосадском простору који се данас налази на углу улица Војвода Книћанин и Футошке улице. Међу пилотима најпознатији су свакако Јован Југовић по коме је тадашњи аеродром и понео после назив, Јосип Антуновић, Живан Поповић, Јосиф Крижман и први Југословен који је извео скок падобраном Драгутин Долански, са висине од 650 метара, те Антун Шимуновић и други пилоти. Рад је у највећој мери резултат истраживања на самом гробљу и поткрепљен је и фотографијама, а за крајњи циљ има објављивање једне монографије са овом темом. Простор авијатичарског војног гробља је проглашен културним добром од великог значаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Димитријевић, Бојан, Предраг Миладиновић, и Милан Мицевски. *Краљевско ваздухопловство – Војно ваздухопловство Краљевине СХС / Југославије 1918–1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Милкић, Миљан. „Ваздухопловство на страницама *Војноисторијског гласника* 1950–2010. године”. У: Драгана Марковић (ур.), *Сто година српској војној ваздухопловства*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.
- Службени лист грана Новог Сада*, 11/1993.
- Мала јолићичка енциклопедија*. Београд: Савремена администрација, 1966.
- Ђокић, Небојша. „Аероплани Бреге 19 у наоружању Ваздухопловска војске Краљевине Југославије”. *Весник Војног музеја*, бр. 42, 2015. 127–161.
- Енциклопедија Новог Сада*, св. 10. Нови Сад: Новосадски клуб – Прметej, 1998.
- Грујић, Златомир. *Срећних јалебова леи. Монографија 21. класе Ваздухопловне војне академије*. Београд: издање аутора, 2010.

Miroslav Jaćimović
Željko Radaković

AVIATION MILITARY CEMETERY IN NOVI SAD

Summary: This work contains a brief history of air traffic and the aviation industry in Novi Sad, and deals with the topic of pilots that were buried here at the aviation cemetery in Novi Sad from 1918 to 1941 during the Kingdom of Yugoslavia. Novi Sad had been known as a center for aviation activity for a long time after the Great War, and this reputation continued after an airport was placed in the present-day Jugovićevo urban neighborhood so that it could be used by the military of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Novi Sad and Petrovaradin also became centers of education for pilots, and even a factory called Ikarus was opened. Unfortunately, military service can be hard and deadly, and so 56 heroes found their eternal resting place in this area of Novi Sad which is today located at the edge of Vojvoda Knićanin Street and Futoška Street. Among the pilots, the most famous ones were of course Jovan Jugović, after whom the airport got its name later on, Josip Antunović, Živan Popović, Josif Križman, and the first Yugoslav that carried out a parachute jump, Dragutin Dolanski, at the height of 650 m, as well as Antun Šimunović and other pilots. This work is mostly the result of the research that was carried out at the cemetery itself, and is supported with photographs, with the ultimate goal of publishing a monograph on this topic. The area of the aviation cemetery was declared a cultural heritage of great importance.

Keywords: Airmen's cemetery, pilots, Kingdom of Yugoslavia, "Jovan Jugović" Barracks, Novi Sad

UDC 94(477.75 Sevastopol')

Марко Марковић¹
Архив Војводина (Нови Сад)
Србија

КРИМСКА КАМПАЊА ОД ИСКРЦАВАЊА У КАМАЛИТСКОМ ЗАЛИВУ ДО ПАДА СЕВАСТОПОЉА

Сажетак: Кримски рат је трајао у периоду од 1853. до 1856. године, чиме је уједно и обележио прелазак из прве у другу половину 19. века. У складу са тим, он је оставио дубок траг на целокупан период европске историје. Тема овог рада јесте заправо преглед битака и догађаја који су обележили најзначајнију фазу Кримског рата, фазу у којој су ратна дејства пренета на Кримско полуострво, реч је о Кримској кампањи. Сам садржај рада односи се на прве дане кампање, почевши од савезничког искрцавања у заливу Каламита и уводног сукоба на реци Булганек, затим преко битке на Алми, па све до највећих окршаја код Балаклаве и Инкермана. Сам крај кампање обележен је опсадом Севастопоља, која је окончана његовим падом у септембру 1855. године. Падом ове поморске базе, упоредо је уследило и повлачење Руса, док су саме борбе пренете на неке друге фронтове.

Кључне речи: Кримски рат, Кримска кампања, Русија, Велика Британија, Француска, Николај I, Наполеон III, Каламита, Алма, Балаклава, Инкерман, опсада Севастопол

Кримска кампања

Кримски рат један је од најзначајнијих војно-политичких догађаја 19. века. Реч је о сукобу у којем су суделовале најмоћније силе европског континента и због чега овај рат и дефакто заслужује епитет највећег деветнаестовековног сукоба. У почетку је то био сукоб интереса двојице императора, руског Николаја I и француског Наполеона III, док у њега касније нису упливали и други европски владари. Суштина нетрпељивости по-

¹ mar3.markovic@gmail.com; Marko Marković, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

менутих императора лежала је у обостраној жељи за заштитом хришћанских верника и светих места у Палестини. Међутим, временом су у сукоб ушли и неки други учесници, пре свега Османско царство кога се уједно ово питање највише и тицало, а затим и Велика Британија, која је у складу са својом традиционалном империјалистичком политиком, тежила да се прошири на нову територију. Негде пред крај 1853. године, османски султан Абдул Мецид I одлучује да реши питање заштите и да пресуди у корист француског владара. Како се оваква одлука није поклапала са замислима руског императора, Николај I је био принуђен да покрене војни сукоб.

На самом почетку ове кримске симултанке руски владар је био тај који је први вукао потез, тако што се одлучио на окупацију дунавских кнежевина Влашке и Молдавије. Након тога остварена је и победа код луке Синопа, новембра 1853. године. Овом победом Русија је ставила до знања да она у овај сукоб улази са намером да оконча свој марш на Исток, започет непуне три деценије раније победом у рату 1828. године. Недуго затим, османском султану подршку а касније војну помоћ пружају и Француска и Велика Британија, државе чији ће владари већ у наредним месецима водити главну реч за преговарачким столом Савезничке алијансе.² Што се тиче ратних дејстава, неопходно је нагласити да су борбе већ 1854. године премештене са обала Дунава на пешчане плаже и стеновите висове Кримског полуострва, а да је централна мета савезника био Севастопољ, поморска база и град који је био веома значајан за контролу не само полуострва, него и целокупног Црног мора. У складу са тим савезници се почетком септембра 1854. године искрцавају на обале Крима, чиме и званично отпочиње најзначајнија фаза читавог рата.

Искрцавање у заливу Каламита

Током марта 1854. године Британија је постала свесна чињенице да се сасвим сигурно налази у рату, међутим ратни план и ратни циљеви бивају дефинисан тек крајем марта. Ултимативни циљ било је заузимање Севастопоља, јер се очекивало да би након његовог пада Руси били приморани на мировне преговоре. Када говоримо о ратним операцијама,

² Савезничка алијанса је савез чију су окосницу чиниле Француска, Велика Британија и Османско царство. У наредном периоду савез ће попуњавати и војска Краљевине Сардиније, али и значајне плаћеничке групе.

претпоставка је била да ће исте бити завршене у неком интервалу од шест недеља, међутим идеје и планови су били једно, а стварност нешто сасвим друго. Наиме у периоду између марта и септембра 1854. године, одиграло се много тога. Првобитно су британске трупе почетком месеца испловиле из луке на Малти и кренуле пут полуострва Галипоље. Тамо су их према договору дочекали раније пристигли Французи. Само полуострво имаће функцију војне базе у данима борби на Криму, док ће касније сличну улогу имати и Скутари, који се налазио са друге стране Босфора.³ Међутим много већи проблем за савезнике у то време били су алкохолизам и епидемија тифуса који су се раширили унутар савезничких редова.

Средином маја 1854. године, савезнички војни врх сачињен од лорда Реглана,⁴ маршала Сен Арноа⁵ и Омер-паше⁶ одржао је саветовање, на којем је одлучено да англо-француска армија треба да крене пут црноморске луке Варне, одакле би потом заплвила у ослобођење града Силистре.

³ Denis Judd, *The Crimean War*, London, 1976, 34.

⁴ Лорд Реглан, рођен је 1788. године. Пре 1852. познат и као лорд Фиц Рој Сомерсет, био је британски војни официр. Током Шпанског рата за независност (1808–1814) служио је као млађи официр, да би касније постао војни секретар као војвода од Велингтона. Уједно био је и политички активан, као поборник торијевске политике. Током Кримског рата, постављен је за команданта британских трупа, а његов главни задатак био је одбрана Константинопоља и опсаде руске луке Севастопољ. После успеха код Алме, доживео је пех због неусклађеног протока информација, због чега је дошло до чувеног „јуриша лаке коњице” код Балаклаве. Касније је учествовао у савезничким успесима код Инкермана, али и у опсадним операцијама код Севастопоља. Реглан је преминуо од последица болести дизентерије, јуна 1855. године.

⁵ Сен Арно, рођен је 1798. године у Паризу. Током револуције 1848. командовао је једном мањом бригадом, након чега је преузео вођство над операцијама у северном Алжиру, где се доказао као способан војсковођа. Након што је Наполеон III преузео престо Другог француског царства, унапређен је у министра рата све до 1854. године, када одлучује да командује француским јединицама у Кримском рату. Сасвим неочекивано, недељу дана након битке код Алме, генерал Арно је преминуо, 20. септембра 1854. године. Његово тело, данас почива у чувеној Палати инвалида у друштву бројних француских великана.

⁶ Екрем Омер-паша Латас, рођен је 1806. године. Био је османски паша српског порекла, иначе родом из Војне крајине у Хабзбуршкој монархији. Када је на престо ступио Абдул Мецид, 1839. године, тада је и Латас узнатовао ступивши на позицију паше. Као одличан војник истакао се борбама у Сирији, Албанији и Курдистану. На простору Балкана, паша се истакао сламањем отпора у Босни и Херцеговини 1850. године. У време Кримског рата именован је за заповедника османских јединица на дунавској линији. Након успеха на Дунаву, Латас је сарађивао са енглеским и француским савезницима при опсади Севастопоља, а потом и у борбама на Кавказу. Након Кримског рата истакао се и у гушењу устанака у Месопотамији. Преминуо је 1871. године.

Савезничка војска управо то и чини. Њиховом доласку на бугарску обалу претходио је руски напад на градску тврђаву Силистре, а касније и опсада града. Након готово месец дана опсадног стања, град је успео да одоли налету руске армије и да натера руског команданта, кнеза Горчакова, на повлачење према северу. Упоредо са тим уследило је и руско напуштање положаја у Влашкој и Молдавији. Већ тада у једној доста раној фази рата савезници су успели да остваре два битна циља: Османска империја је сачувана, а Руси су натерани на повлачење. Овакав след догађаја био је потврда пређашњих предикција савезничке команде о значају Севастопоља, за крајњи исход ове „шаховске партије”.

Иако је уочи рата руски цар Николај I покушао да отвори дискусију са Британијом о самом Османском царству и његовој дезинтеграцији, то ипак није уродило плодом.⁷ Наиме британске власти предвођене премијером Абердином и људима унутар његовог кабинета били су за то да се пронађено мирнодопско решење и да се њиме да одговор на питање судбине „болесника с Босфора”, међутим тако није мислио Наполеон III који је још увек сањао о освети 1812. али и тадашњи британски премијер унутрашњих послова Палмерстон, који је отворено позивао на рат против Русије.⁸

Дуго је у ваздуху лебдела идеја о нападу на Севастопољ и премештању фронта на Крим, међутим када је почетком јула донета коначна одлука, онда се и веома брзо кренуло са самим припремама. Први корак било је укрцавање трупа у црноморској луци Варни. Савезничко расположење било је на највишем нивоу током ових летњих недеља, међутим како је јул измицао и како су се временске прилике полако мењале, тако се мењало и расположење. Несносни таласи врућине у комбинацији са нападима мува, комараца и пијавица, одузимали су енергију војницима. Тих дана несносна врућина и изразито низак ниво хигијене, билу су окидач за епидемију колере која је била посебно кобна по француски камп. Међутим војни врх није томе поклањао огромну дозу пажње из једног простог разлога, ратни планови и маневри морали су бити настављени у истом интензитету без обзира на све.

Пажњу јавности и војног врха нису привлачили колера и хигијена, већ бројност руске армије и питање са колико војно способних људи располажу Руси. Шириле су се гласине да је број војника стационираних на Криму

⁷ Leonid E. Gorizontov, “The Crimean War as a test of Russia’s Imperial Durability”, *Russian Social Science Review*, vol. 62, no. 4–6, 2021, 417.

⁸ Denis Judd, *The Crimean War*, 14.

негде око 80.000, док су поједини сматрали да је та цифра двоструко већа. Ове спекулације утицале су и на морал савезника, јер су временом почели да сумњају у позитиван исход кампање. Увидевши да сумња све више изједа морал савезничке армије, британско-француски командни кадар одлучује да убрза припреме, па је из тог разлога одлучено да 2. септембар 1854. године буде дан савезничког испловљавања. У тим тренуцима савезничка војска бројала је укупно 64.000 војника, међутим није то био број свих трупа које су првобитно пристигле у Варну. Наиме неколико француских дивизија под вођством маршала Арноа, кренуло је у инвазију на Добруцу у нади да ће овим маневром одвратити руску пажњу од савезничких припрема у Варни. Међутим испоставило се да је руска војска била већ добро преко Дунава и да је операција била узалудна, а да ствар буде гора велики део француске дивизије настрадао је у данима повратничког марша од страховитих последица епидемије колере.⁹ Руси нису били уздрмани овим маневрима у Добруци, јер су били уверени да савезници припремају напад на Севастопољ. Већ 25. августа започето је са припремама за испловљавање, док је почетком наредног месеца савезничка флота предвођена адмиралом Дундасом¹⁰ кренула пут Крима.

Осмог септембра армада је упловила у кримске воде, међутим како место искрцавања није било у напред договорено, тако је до искрцавања дошло тек наредног дана. Искрцавање је извршено педесет километара северно од Севастопоља, односно код дугачке пешчане плаже залива Камалита. Руска команда на Криму, предвођена кнезом Мењшиковим била је крајње изненађена овим призором с обзиром на чињеницу да је лето било на измаку, а заједно са њим и временски услови који би знатно више олакшали даље вођење операција. Након самог искрцавања, тек пристигле трупе окупирале су град-луку Еупаторију, град који ће након тога служити као извориште свеже воде и залиха хране.¹¹

Француска тробојка била је прва која се завијорила на кримском ве-

⁹ Denis Judd, *The Crimean War*, 43.

¹⁰ Адмирал Сер Џејмс Дундас, рођен је 1785. године. Био је официр краљевске морнарице. Учествовао је у Наполеоновским ратовима (1803–1815), прво као млађи официр за време англо-руске инвазије на Холандију, јесени 1799. године и касније као командант када је учествовао у акцијама код Копенхагенског бродоградилшта, 1807. године. Дундас је имао и солидну политичку каријеру, када је био виговски члан Парламента. За врховног команданта на Медитерану, постављен је 1852. године, када је уједно и предводио поморске операције у Црном мору, укључујући и бомбардовање Севастопоља, 1854. године током Кримског рата. Адмирал Дундас је преминуо 1862. године.

¹¹ Orlando Figes, *Crimea: The Last crusade*, London, 2010, 212.

тру, па су Французи за даље дејствовање били спремни већ 15. септембра, док је британско искрцавање било за нијансу спорије, па су самим тим њихове јединице биле спремне за акцију тек 19. септембра. У поподневним сатима тог деветнаестог септембра, дошло је до првог сучељавања супарника на реци Булганек, када је британска коњица током патролирања набасала на две хиљаде руских коњаника позиционираних на јужној обали реке. Британци су били спремни за јуриш на непријатеља међутим искусни генерал лорд Реглан уочио је позамашну групу руских војника иза леђа дивизије, те је наређено моментално повлачење. Приликом истог, дошло је до мањих чарки и уводног одмеравања снага. Операција звана „кримска кампања” могла је да почне.

На обалама Алме

Наредног дана британска војска на северној обали Алме започиње припреме за даљи развој ратних операција, док су њихови савезници – Французи били већ увелико спремни за покрет.¹² Мењшиков је након сукоба на реци Булганек одлучио да већински део копнених снага посвети одбрани алмских висоравни из разлога јер су оне због свог успона представљале својеврсну природну баријеру од непријатеља. Сама стрмина била је уједно и испресецана разним путевима и планинским стазама од којих је најважнији био Каузвеј, пут који је тада служио и као главна саобраћајница између Еупаторије и Севастопоља. На нижем делу тих каменитих предела Руси су подигли неколико земљаних утврђења, односно редута који ће се касније испоставити као изузетно значајни у борбама са непријатељом.

Руски официрски кадар био је уверен у победу и позитиван исход предстојећих борби.¹³ Обичан руски војник ипак није био толико самоуверен, јер је само мали део руске армије имао искуство рата против тако велике и моћне армије, каква је управо била савезничка војска на Криму. Руска команда разгранала је своју одбрану, проширивши одбрамбени обруч на неколико позиција. Првобитно је један батаљон минског пука постављен између друма Каузвеј и литице са западне стране, затим је један део војника позициониран према самом друму, док су се са њихове леве

¹² Denis Judd, *The Crimean War*, 51.

¹³ Мењшиков је био толико самоуверен, да је позвао женско становништво Севастопоља и да заједно са њим гледа битку код Алме (Denis Judd, *The Crimean War*, 214).

стране налазиле трупе руског центра под командом генерала Кветинског, а са десне снаге генерала Кирјакова. Што се тиче савезничког плана, он је био дело француског маршала Арануда који је предлагао да француска армија нападне са десне стране, односно поред мора где би уз подршку флоте имали прилику да се попну уз тзв. „Западну литицу” и да тако стекне прилику за опкољавање левог руског бока. Британци су требали да нападну централни део и десни бок руске армије, након чега би савезничка војска уједињеним снагама обгрлила непријатеља и потом га приморала на предају.

У јутарњим сатима 20. септембра 1854. почео је савезнички марш на Алму. Уводне борбе обележене су снажним дејствовањем руске артиљерије по јединицама савезничке пешадије. Губици су велики, међутим упркос томе британско-француско напредовање ка Алми је настављено. Сасвим неочекивано и изненада, лорд Реглан одлучује да заустави напредовање своје армије, како би сачекао француски пробој преко левог руског крила: „натерао је своје трупе да легну на земљу, у домету руских топова, у положају са којег су могли да се искобељају до реке када куцне прави час. Лежали су тако, непуних сат и по времена, од 13.15 до 14.45, губећи људе пошто су руски топови пронашли свој домет. Био је то запањујући пример Регланове неодлучности”.¹⁴ У међувремену Боскеова дивизија стигла је до реке и положаја за који је Мењшиков сматрао да је немогуће савладати због изразито стрмог терена, међутим у саставу француске дивизије налазио се један пук Зуавија,¹⁵ који су били и више него искусни у борби на планинском и брдском терену.¹⁶ Без имало размишљана оставили су вишак опреме на обалу, препливали реку и потом се за брзо попели уз литицу. Руси су били у безнадежној ситуацији, француске трупе биле су ван домета артиљерије, док су топови савезничке флоте бомбардовали руске положаје на литицама, па се руска армије већ првог дана борби на Криму нашла пред колапсом.

На централном делу фронта ситуација је била следећа: две француске дивизије под командом генерал Канроберта и принца Наполеона, биле су заустављене у свом напредовању, па је Наполеон затражио подршку од Британаца, конкретно од генерала Еванса, међутим она је изостала из

¹⁴ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 217.

¹⁵ Зуави су класа лаких пешадијских пукова француске војске који су служили између 1830. и 1962. и били су повезани са француском северном Африком; као и неке јединице других земаља по узору на њих. Зуаве су биле међу најодликованијим јединицама француске војске.

¹⁶ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 218.

разлога јер генерал Реглан још увек није покренуо своје трупе. Тек након неколико упита и притиска с обе стране, Реглан одлучује да нареди напредовање Првој и Другој дивизији. Чим су то уочили, руски козаци су запалили село Бурлик како би спречили даље напредовање непријатеља, међутим у томе нису успели. Пожар који су изазвали, формирао је велики облак дима и тако само отежао дејствовање руске артиљерије, док су Енглези у танким редовима наставили своје напредовање и кроз облаке дима и након усиљеног марша стигли до реке.¹⁷ Међутим посао ту није био готов. Исту ту реку требало је некако прећи, а једини начин био је да се она преплива. Многи војници били су превише уплашени, да би ушли у воду па је у која је била пуна лешева, па је дошло до мањег застоја. Руси су користили те моменте, нападајући Британце са обе стране Великог редута. Хаос и бунило овладали су британским редовима, војници су били потпуно ван формације. Увидевши да ситуација полако измиче контроли командант Лаке дивизије, генерал-мајор Кондрингтон очајнички је захтевао да се војници прегрупишу и формирају какву такву линију одбране. Убрзо је читава бригада скочила на ноге и кренула да се пење уз брдо, где је након мукотрпног успона уследио још крвавији јуриш на Велики редут. Сасвим изненада испред британске армије појавила су се четири руска батаљона са укупно три хиљаде људи, који су се попут речне бујице слили у корито редута. Недуго затим, жестока канонада руских топова десетковале је Британце, који су вапили за појачањем и свежим јединицама. У тим тренуцима као спасилац и у пратњи две британске бригаде појављује се генерал Ајреј.¹⁸ Међутим све је било узалуд, британско повлачење са рејона Великог редута било увелико у току, а на централном делу фронта, савезници су због жестоких дејстава руских топова и даље били приковани за свој положај и без шансе за било какав маневар.

Целовито гледано, положај кнеза Мењшикова и руске армије био је знатно бољи неголи на почетку дана.¹⁹ Међутим борба још увек није била завршена за искусног генерала, какав је био лорд Реглан. Британски генерал одлучује да у ватру баца и британске топове, како би на тај начин олакшао повлачење Лаке дивизије, чија се главница још увек налазила на позицији код Великог редута. Овакав офанзиван став британске артиљерије, умногоме је ограничио деловање владимирског пука, док њихови савезници - Французи и даље нису успевали да капитализују пређашње

¹⁷ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 219.

¹⁸ Denis Judd, *The Crimean War*, 63.

¹⁹ Denis Judd, *The Crimean War*, 64.

успехе. Битка је била на свом врхунцу, а прецизно гарантирање британске тешке артиљерије формирало је пукотине унутар руских положаја, чиме је уједно и створена прилика за пешадијско напредовање. Готово све британске дивизије биле су у офанзиви, а увидевши то кнез Горчаков је послао на фронт са још два батаљона, како би у корену сасекао савезничку офанзиву. Међутим план је моментално разоткривен, па су руски батаљони доживели потпуни дебакл. У међувремену командант Планинске бригаде, сер Колин Кемпбел заједно са својим људима опкољава позадину Великог редута, након чега је и уследио савезнички штампедо. Руси су били приморано на повлачење.²⁰ Кнез Мењшиков узалудно покушава да спаси ситуацију, захтевајући од војника да задрже линију одбране, међутим било је прекасно, битка је већ била изгубљена.

Битка код Алме, прва је битка пуних размера између европских суперсила, још од 1815. године и битке код Ватерлоа. Неупитно је да су савезници однели велику победу, али и поред тога остао жал за неуспехом Француза, који нису успели да потпуно искористе почетне победе на приобалном боку. Но и поред тога успех је био постигнут, јер су Руси приморани на повлачење.

Балаклава – Јуриш лаке коњице

Шездесет хиљада савезничких војника упутило се на југ полуострва према чувеном Севастопољу, граду чије је освајање изискивало студиозан тактички рад официрског кадра. Дуго се дискутовало о томе како и на који начин би требало извршити напад на град. Француска команда предвођена Бургојном и Арноом била је за то да се град нападне са јужне стране, док су Британци предвођени Регланом више били за напад са севера. Међутим британски генерал узимајући у обзир чињеницу да му је за освајање града неопходна подршка савезника, ипак одлучио да се усагласи са француским колегама. Додатни подстрек на овакву одлуку дали су му и велики губици људства, јер је готово две хиљаде британских војника настрадало у борбама код Алме.²¹

Марш на Севастопољ почео је у раним јутарњим сатима, 24. септембра након што је велика колона савезничке војске извршила прелазак преко реке Белбек. Тих дана је због лошег здравственог стања у којем се налазио

²⁰ Denis Judd, *The Crimean War*, 67.

²¹ Denis Judd, *The Crimean War*, 71.

француски маршал Арно сав терет одговорности пао на плећа Реглана. Британски генерал је тада одлучио да поново предложи напад са севера, јер је сматрао да је то изводљиво посебно уколико се добије и подршка поморских снага на југу. Међутим његов сународник и главни британски инжењер, сер Џон Бургојн, веровао је да је напад са југа ипак боља опција. Главни аргумент био је фактор изненађења који је пружала оваква врста напада, док је оно важније била лука у градићу Балаклава. Реч је о луци Балаклава, која је у оку савезника изгледала као погодна основа за даље напредовање. Сагледавши све доказе које му је његов сународник изложио, Реглану није преостало ништа друго осим да се сложи са њим.

Док су савезници већали о ратној тактици, њихов противник није седео скрштених руку, већ је радио на унапређењу војне тактике, али и одбране града. Упоредо са тим кнез Мењшиков доноси одлуку, да већи део снага буде пребачен на североисток у правцу Бахчисарија,²² желећи да на тај начин спречи даље напредовање савезника.²³ Септембра 25. британске трупе се позиционирају на простору између река Чернаја и Белбек, док већ наредног дана њихове трупе улазе у Балаклаву. Недуго после њих то чине и Французи под вођством генерала Канроберта, који је у тим тренуцима обављао функцију главног заповедника француске армије на Криму. Како је Балаклава била недовољно велика да би прихватила читаву савезничку алијансу, тако су поједине француске јединице биле приморане да крену на запада у правцу залива Камијеш и Казах. Тих дана је лука у Балаклави врвела од војника који су се у њу сјатили са свих страна полуострва, али и од бројних савезничких бродова који су допремали различите животне намернице. Дакле испоставило се да су индиције генерала Бургојна биле тачне и да је Балаклава заиста значајно упориште за надолазеће операције, па је савезничка команда предузела посебне мере ради њене заштите. Наиме изграђен је снажан одбрамбени систем сачињен од четири редута са јединицама турске пешадије и артиљерије.²⁴

Иако су савезници одлучили да напад буде са јужне стране, још увек су постојале неке недоумице око истог. Наиме генерал Реглан је прижељкивао брзу победу, па је из тог разлога и вршио притисак да се изведе брз напад на Севастопољ, међутим остатак врховне команде није прихва-

²² Бахчисарај град на југу Кримског полуострва. Опкружен неколицином градова као што су Јалта, Симферопољ и Севастопољ. У време Кримског каната био је престоница кримских Татара.

²³ Denis Judd, *The Crimean War*, 77.

²⁴ David Connors, Michael J. Armstrong, John Bonnett, "A Counterfactual Study of the Charge of the Light Brigade", *Historical Methods*, vol. 48, no. 2, 2015, 81.

тао ту идеју. Генерал Џон Бургојн сматрао је да једини начин да се град освоји, заправо уз употребу артиљерије, док генерал Канроберт није желео да војску излаже ризику директног напада преко отвореног терена, те је сматрао да је опсада града много боља опција. Како је пораз код Алме утро страх у руске редове, тако су генерали Корнилов²⁵ и Тотлебен²⁶ били приморани да раде на распаљивању борбеног духа код народа, али и на организацији градске одбране. Сама одбрана је појачана тако што је унутар градског језгра подигнут читав низ редута и разних војних фортификација, док је срце одбране чинило чак шест великих редута. Војни контингенти унутар града увећани су допремањем војника из Одесе и других војних база, па се унутар градских зидина налазило негде око 38.000 војно способних и опремљених људи. Све је било спремно за једну од највећих битака кримске кампање.

Битка је почела у раним јутарњим часовима 17. октобра 1854. године. План који је савезничка команда на крају сковала био је артиљеријски напад уз подршку флоте, међутим вече уочи напада она је заказала. Наиме, француски адмирал Хамелин²⁷ обавестио је британског адмирала Дундаса о томе да његова морнарица неће бити спремна на време и да се

²⁵ Владимир Алексејевич Корнилов, рођен је 13. фебруара 1806. године. Био је вицеадмирал ратне морнарице Руске империје и истакнута личност Кримског рата. Након школовања на Морнаричкој академији у Санкт Петербургу, у службу руске морнарице ступа 1821. године. Први већи војни успех остварио је у бици код Наварина, 1827. године. Од 1849. постављен је на место начелника штаба руске Црноморске флоте и сматра се оснивачем руске паробродске флоте. Почетак Кримског рата затекао је Корнилова на месту команданта Црноморске флоте. Истакао се у одбрани Севастопоља где је као командант копненог гарнизона од 7.000 људи показао примере веште организације активне одбране. Сматра се оснивачем позиционог ратовања. Погинуо је 17. октобра 1854. на узвишењу Малаков изнад Севастопоља, а током бомбардовања града.

²⁶ Едвард Иванович Тотлебен, рођен је 20. маја 1818. године. Био је војни инжењер и генерал царске руске армије. Прво војно искуство, стиче у борбама на Кавказу, 1848. године. На почетку Кримског рата учествовао је у акцијама у Силистрији, а потом је напредовао на Крим. Тада је руководио одбраном града и утврђивањем истог. У самим акцијама и борби суделује све до јуна 1855. године, када због рањавања бива приморан да напусти фронт. Своју војну биографију испуњава и учешћем у руско-турском рату 1877–1878 године. Преминуо је 1. јула 1884. године.

²⁷ Фердинанд-Алфонсо Хамелин, рођен је 1796. године. Члан краљевске морнарице постао је 1806. године, када је суделовао у операцијама Наполеонове флоте. На позицију вице-адмирала долази 1848. године. Током Кримског рата он је командовао операцијама на Црном мору, док је у сарадњи са адмиралом Дундасом учествовао у бомбардовању Севастопоља, 1854. године. Касније је опозван од стране Париза, након чега је именован министра морнарице. Преминуо је 2. јануара 1864. године.

њихов напад одлаже. Пуних шест сати град је био под непрестаном паљбом савезника. „Призор је био један од најстрашнијих у погледу оружја”, написао је поморски трговац у свом дневнику, посматрајући бомбардовање са свог брода.²⁸ Заглушујућа бука неколико сати је одјекивала градском околином, све док до обуставе ватре није дошло током поподневних часова. Губици су на обе стране били огромни, Руси су изгубили око две хиљаде људи, што рањених, што настрадалих, док је савезничка флота изгубила свега тридесет људи, док је пет стотина било рањено. Показали су се Руси као снажан противник и као неко ко неће тако лако препустити у непријатељске руке кримски бастион руског отпора. Док је сумња полако изједала савезнички морал, он је са друге стране фронта рапидно растао. Руси су почели да верују у могућност победе у рату, па је тако она била све присутнија у свакодневним разговорима између војника.

План руске команде био је да се опсада града прекине нападом на Балаклаву. Циљ је био да се освајањем Балаклаве прекину савезничке линије снабдевања и да се на тај начин непријатељ примора на прекид опсаде Севастопоља.²⁹ Уједно овакав развој догађаја засигурно би и донео другачији епилог читавог рата. У складу са тим замислима, Мењшиков окупља своје снаге у долини реке Чернаје на источној страни града, где му се уједно придружују и трупе са подунавског фронта под командом генерала Павла Липрандија.³⁰ Током вечери војска од 60.000 људи успела је да се улогори недалеко од села Чоргун, а да већ наредног дана започне са нападом на британске одбрамбене снаге код Балаклаве.³¹ Савезничке трупе биле су спремне за наредну битку, па су француске јединице распоређене на левом боку, Британци на десном, док су Турци бранили прилазе Балаклави. Британска одбрана појачана је са још шест редута, док се иза њих налазио 93. планински пук под командом сер Колина Кембела, као и коњичка ди-

²⁸ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 231.

²⁹ David Connors, Michael J. Armstrong, John Bonnett, “A Counterfactual Study of the Charge of the Light Brigade”, *Historical Methods*, vol. 48, no. 2, 2015, 81.

³⁰ Павле Петровић Липранди, рођен је 15. јануара 1796. године. Био је руски војни официр, шпанско-италијанског порекла. У време Отаџбинског рата (1812) суделовао је као волонтер једног од војних корпуса. Учествовао је у борбама код Тарутина, Малојарасловца и Красног. У наредним годинама узима учешће у свим значајнијим ратовима: Руско-турском рату (1828/29), Руско-пољском рату (1830/31), гушењу Мађарске револуције (1848) и Кримском рату (1853–1856). Током кримске кампање, командовао је у борбама код Балаклаве (приликом којих је рањен у ногу, али одбија да се повуче са бојишта), Инкермана и код Чернаје. Преминуо је 1864. године.

³¹ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 233.

визија лорда Лукана. Све је било спремно за још један окршај на кримској позорници.

У зору 25. октобра 1854. године, серијом жестоких напада на један од британских редута, отпочела је битка за Балаклаву. Готово сат времена османски војници пружали су отпор, приликом којег је чак две трећине војника настрадало. Међутим упркос свему османске трупе биле су приморане на повлачење, што Руси користе тако што успевају да заузму један од непријатељских редута. У међувремену руска коњица под командом генерала Рижова, подстакнута управо овим ранијим успесима одлучује да крене у јуриш на савезничку базу. Њима се супротставила британска дивизија под командом генерала Кембела, који одлучује да прегрупише своје људе и формира борбену линију од две дубине, уместо уобичајеног квадрата који је пешадија користила у борби са коњицом. Кембел се просто уздао у ватрену моћ својих јединица и њихову решеност да се боре до последње капи крви за своју домовину. Новинар из Тајмса, који је извештавао о овим борбама, описао је британске војнике као „танка црвена пруга прекривена челиком”, а која је касније у јавности погрешно цитирана као: „танка црвена линија”. Појава управо те црвене линије пробудила је несигурност код руске коњице, несигурност која ће резултовати њеним поразом.³² Прва четири Рижовљева ескадрона била су одбијена, међутим главница руске коњице сачињена од две хиљаде коњаника поново је јуришала у напад. Овог пута у помоћ британској пешадији, пристиже коњица сачињена од седам стотина људи. Коњица је полако галопирала према непријатељу, када се са неких стотину метара удаљености муњевито сручила.³³ Борбе су трајале свега пар минута, руски напад је веома лако одбијен, док је коњица приморана на повлачење.

Приликом повлачења, Руси су као ратни плен покушали да са собом одвуку и неколико британских топова који су се налазили управо у оним раније поменутих редутима. Међутим то је било недопустиво за лорда Реглана, који никако није желео да своје топове види у непријатељским рукама. Из то разлога он издаје хитно наређење лорду Лукану да поведе коњицу како би саботирао руске планове, обећавајући му у томе пуну подршку пешадије. Лукан је био у недоумици, није знао да ли да крене у акцију или не, али након кратког премишљања одлучује да наређење преко капетана Нолана, проследи лорду Кардигану. Без имало двоумљења Кардиган је прихватио овај задатак, преузео команду над Лаком коњицом и потом кренуо у јуриш на руске јединице. Међутим испоставило се да је

³² Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 235–236.

³³ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 236–237.

током преношења наређења дошло до лоше интерпретације истог, а уједно и до неспоразума који ће многе припаднике Лаке дивизије коштати живота.³⁴ Увидевши да његови сународници јуришају у смрт, капетан Нолан је покушао да извади камење из ватре и заустави јуриш Лаке коњице, међутим није успео у тој намери јер га је непријатељска граната усмртила. У међувремену Кардиган и његови коњаници успели су да се пробију до руских снага, али не и нешто више од тога. Повлачење је био неминован след догађаја, док је статистички епилог битке био катастрофалан. Од укупно 673 припадника дивизије, чак 113 је убијено, 134 рањено, а 45 заробљено. На руској страни погинуло је свега 180 људи, док је неколицина њих рањена.³⁵ Битка код Балаклаве и јуриш Лаке коњице, јесу они епски тренуци због којих се памте сви велики ратови, какав је управо био Кримски.³⁶

Исход битке код Балаклаве био је и остао дискутабилан. Иако су борбе започете руским успесима, брзо су превагнулe у савезничке руке, да би на крају и исклизнуле из истих. Овај лоше испланиран и малтене самоубилачки јуриш остао је упамћен као један од најзначајнијих момената читавог Кримског рата. Вечито сећање на овај епски сукоб оставио је британски књижевник Алфред Тенисон, који је својом поемом „Јуриш лаке коњице”³⁷ отргао од заборава овај акт херојства једне шачице војника.

Војнички рат код Инекермана

Исход битке код Балаклаве остао је недефинисан и без истинског по-

³⁴ Наиме према мишљењу већег дела историјске јавности Кардиган је разумео да се наређење односи на групу руских топова у редуту на крају долине, а да је Реглан мислио на скуп редута са леве стране долине. Међутим како ове утврде нису биле јасно видљиве са позиције на којој се налазила лака коњица, тако је дошло до неспоразума.

³⁵ Denis Judd, *The Crimean War*, 90–91.

³⁶ Лиричан и истинит опис овог бесмисленог јуриша лаке коњице дао је француски маршал Боске, рекавши: „То је дивно, али то није рат”. Руски официри су касније говорили, да су мислили како су Британци под дејством алкохола и да зато не знају шта раде.

³⁷ „Јуриш лаке коњице” је наративна песма британског књижевника лорда Алфреда Тенисона оригинално објављена 9. децембра 1854. године. У њој се описује знаменити јуриш лаке коњице изведен за време битке код Балаклаве у кримском рату 25. октобра исте године. Тенисон је песму написао на темељу новинских извештаја у Тајмсу, и у њој читаоцима пружио аутентичан приказ догађаја, постигавши равнотежу између бруталног и бесмисленог крвопролића те слављења храбрости судионика јуриша. „Јуриш лаке коњице” постала је једна од најпознатијих песама у Тенисоновој каријери, а данас се сматра једним од најпопуларнијих дела британске књижевности.

бедника са обе стране. Међутим гледајући из угла руске врховне команде, победа нити једног тренутка није била под знаком питања. Битка код Балаклаве доживљена не само као велики подвиг, већ и као чиста победа руског оружја. Од самог почетка кампање, Руси су били инфериорнији у односу на свог противника, те је из тог разлога и најмањи успех био схватан као огроман. У погледу неких тактичких бенефита који су остварени након саме битка, онда је свакако најбитније нагласити да је Русија од тада била у могућности да изврши напад на савезничке линије снабдевања смештене простору између Балаклаве и Севастопоља. Што се тиче самог цара Николаја I њему су вести о тријумфу прослеђене тек 31. октобра. Тих дана на царском двору је као дворјанин боравила, ћерка чувеног руског писца Федора Ивановича Тјучева, извесна Ана Тјучва³⁸ која је тог дала записала следеће: „Вест нам је подигла расположење. Цар је долазећи код царице, да јој саопшти ту вест, био толико одушевљен да се, пред свима нама, бадио на колена пред светим иконама и бризнуо у плач. И царица и њена ћерка Марија Николајевна, мислећи да је страшно царско узнемирење значило пад Севастопоља, такође су пале на колена, али их је он умирио, саопштио им све радосне вести и наредио служење благородне молитве којој је присуствовао читав хол”.³⁹

Осокољени успесима код Балаклаве, Руси су већ наредног дана (26. октобра) започели мању офанзиву против Друге британске дивизије, тако што је негде око пет хиљада војника предвођених пуковником Федоровим успело да се пробације кроз рубне британске позиције. Међутим пробој је био кратког века, јер су Руси убрзо приморани на повлачење. Приликом истог убијено је или рањено негде између две и три стотине људи, док је одређен број њих дезертирао или је заробљен. Командант Друге дивизије, сер Еванс је због рањавања био приморан да се повуче, те је на његово место дошао бригадни-генерал Пенефадер,⁴⁰ иначе командант Прве дивизи-

³⁸ Ана Фјодоровна Тјучева, рођена је 1829. године. Била је дворјанин Руског царства, славнофил и мемоариста. У годинама након Кримског рата, проглашена је за миљеницу царице Марије Александровне. Године 1866. удала се за песника Ивана Аксакова. Дневници које је водила у периоду од 1853. до 1882. године, представљају значајне историјске изворе живота аристократије средином 19. века, али и стања на двору у годинама Кримског рата. Тјучева је преминула 1889. године.

³⁹ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 245.

⁴⁰ Сер Џон Пенефадер, рођен је 1798. године. Био је британски војник, који је однео две значајне победе у британској историји. Прва је била у борбама Индији, када је 500 Британских војника однело победу над 35.000 Индијаца. Друга је била за време Кримског рата у чувеној бици код Инкермана, када је командовао Другом дивизијом (3.000 војник) и

зије и човек који је суделовао у борбама код Инкермана. Ова краткотрајна офанзива је због својих сличности са оном код Инкермана, остала упамћена и као „Мали Инкерман”.⁴¹

Иницијатива за напад и офанзиву на висовим Инкермана потекла је од цара лично. Наиме Николај је сазнао да Наполеон намерава да пошаље додатне контингенте војске на Крим, те да у складу са тим Мењшиков треба под хитно да предузме напад, како би поразио непријатеља и тако окончао опсаду града. У почетку се кнез противио овој идеји, јер је и даље нагињао ка томе да Севастопољ треба препустити непријатељу. Међутим цар је био непоколебљив у својој намери, па је Мењшиков на крају попустио. Додатан подстрек на овакву одлуку дала му је и чињеница да је сада много лакше ратовати против непријатеља, него што ће то бити случај касније када му пристигну свежа појачања. Циљ офанзиве био је да се заузму висови Инкермана, након чега би се руска војска нашла иза леђа савезничких опсадних линија и где би потом непријатељ био приморан на прекид опсаде. Можемо рећи, да је Мењшиковљев план био некаква надограђена верзија „Малог Инкермана”. Просто речено био је то „Велики Инкерман”, који је са собом носио већи изазов, већи циљ, али и већа очекивања.

Ноћ уочи напада Руси добијају појачање у виду свежих јединица из Бесарабије. Планирано је да се са офанзивом на Инкерман започне 5. новембра. Тактичка замисао је била да генерал Сојмонов преведе преко Инкермана, војску од чак деветнаест хиљада људи и тридесет и осам топова, док је генерал Павлов требао да са шеснаест хиљада људи и деведесет и шест топова, пређе преко реке Чернаје и потом се успе на висораван изнад самог Инкермана. Војска под командом генерала Даненберга,⁴² била је задужена за протеривање Британаца са Инкермана, док је армија стационирана на Сапун-гори, а под командом генерала Липрандија требало да одвуче пажњу трупама француског генерала Боскеа. План је био сломити Британце у тзв. покрету „клевшта” или ти у војним круговима познатог и као: „двоструки обухват”.⁴³ Оваква врста плана, изискивала је изрази-

када је одиграо значајну улогу у победи над Русима. Преминуо је 1872. године.

⁴¹ Denis Judd, *The Crimean War*, 93.

⁴² Петар Даненберг, рођен је 1792. године. Био је генерал царске руске армије. Још као млад приступио је војсци. У својим 20-им, учествовао је у Отацбинском рату (1812), када је унапређен у чин капетана. У наредним годинама, Даненберг узима учешће у Руско-пољском рату (1830/31), гушењу мађарске револуције (1848) и кримским биткама код Олтенице (1853) и Инкермана (1854). Преминуо је 1872. године.

⁴³ Двоструки обухват је војни маневар који се изводи тако што се да непријатељ

ту координацију између нападачких трупа, што је било веома тешко за очекивати од било које армије у то време, а поготово од Руса чије се маневрисање заснивало на поприлично оскудним војним мапама. Један од највећих проблема било је позиционирати скоро па тридесет и пет хиљада људи и нешто више од стотину топова на један узани пешчани гробен, какав је био Инкерман. Увидевши то, генерал Даненберг одлучује да промени план борбе и наређује јединицама генерала Сојмонова да се не пењу на Инкерман, већ да марширају на исток како би пружиле заштиту приликом преласка преко реке, трупама генерала Павлова. Променом плана дошло је до опште пометње у руским редовима. Сојмонов је сматрао да би још једна промена плана могла да угрози читав напад, ако не и сам рат те из тог разлога одлучује да занемари наређење и окрене се плану напада са севера. Општа конфузија од тог тренутка завладала је унутар руских редова, након чега чак тројица генерала одлазе у исту битку са потпуно другачијим ратним плановима.⁴⁴

Петог новембра 1954. године у пет часова изјутра, трупе генерала Сојмонова започеле су са напредовање пењући се на висове у муклој тишини. Киша која је неумољиво падала током читаве ноћи била је у исто време и савезник и противник, јер је због ње британска стража била мање обазрива него што је то иначе био случај, док је са друге стране отежавала само кретање на већ ионако неприступачном терену. Заједно са кишом, тог дана се спустила и густа магла, због које је комуникацију између јединица била сведена на минимум, те је војник био приморан да се ослони на свој инстинкт и своја чула. Читав рат тог дана стао је у руке обичног војника.

У уводним тренуцима битке Руси су под окриљем магле успели да стигну у непосредну близину британских војника и да на тај начин елиминишу њихову предност у артиљерији. Борбе су отпочеле обостраним пушкарањем, док је фактор изненађења постао ирелевантан истог оног тренутка када се на ноге дигла читава британска Друга дивизија под вођством, команданта Пенефадера. Међутим то није у многоме утицало на динамику битке. Због слабе видљивости борбе су се сводиле на мање и изоловане сукобе у којима су британски војници имали много више успеха, него што је то био случај са њиховим противником. Управо из тог раз-

подстакне да ослаби властите бокове, односно да се разним триковима сакрије концентрација снага на властитим крилима које тако стичу надмоћ над непријатељом. Крајња сврха маневра јест натерати непријатеља да се брани с три стране, спречити долазак појачања, а на крају га опколити и тако уништити.

⁴⁴ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 247–248.

лога руски командант Сојмонов одлучује да сачека појачање у виду јединица генерала Павлова. Међутим како је Сојмонов изгубио живот током самих борби, тако је на његово место дошао не толико искусни, капетан Адријанов. Борбе су упркос свему настављене, а оне највећег интензитета вођене су између батаљона Тарутинског пука и комбиноване групе британских снага под вођством бригадира Адамс. Иако је Руса било бројчано више, то им ипак није донело превагу. Гребен на којем су борбе вођене био је превише узан за формирање линије ширег фронта, какву је толика армија изискивала, па је тако њихова бројчана надмоћ анулирана. Међутим и поред тога Руси су успели да напредују, па су тако трупе бригадира Адамса приморане су на повлачење. Битка код Инкермана била је једна од оних којима се није придавала претерана пажња тактичким замислима, просто све је почивало на дисциплини војника и њиховој решености да се жртвују за своју домовину.⁴⁵ Управо на том пољу су поклекле јединце Тарутинског пука под командом Роберта Хадашевича,⁴⁶ чији је задатак био да заузме источну страну Инкермана, након чега би пружиле подршку јединицама генерала Павлова. Густа магла и нераван терен, учинили су да се јединица изгуби и потом помеша са незадовољним трупама Јекатеринбуршког пука, генерала Сојмонова. Епилог је био тај да је генерал Хадашевич изгубио контролу над трупама, а да су оне одлучиле да самостално дејствују и крену у спонтани јуриш на непријатеља. Ова импровизација била је на крају ипак плодносна, јер су Британци приморани на повлачење.

У наставку борби руске јединице попуњене свежим трупама и предвођене генералом Даненбергом вршиле су константан притисак на Британце. Увидевши то, француски генерал Боске одлучује да пошаље три своја батаљона у знак подршке. Ова сарадња је истог тренутка променила ситуацију на терену. Наиме код Китспура, гребена који се налазио јужно од Инкермана, дошло је до јуриша удружених француско-британских снага након којег су Руси приморани на повлачење. Ово напредовање копнених јединица, праћено је гласном подршком топовске артиљерије, позициониране на гребену Хоум. Руске батерије су у року од неколи-

⁴⁵ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 253.

⁴⁶ Роберт Хадашевич, рођен је 1832. године. Његов отац био је Симон Хадашевич, један од учесника устанка у Пољској, 1831. године. Због учешћа у устанку Симон је затворен од стране власти. Касније добија посао управника једне земљорадничке колоније, под условом да његова деца у старости од 9 до 11 година, морају да похађају војну школу. На тај начин Роберт ступа у војне кругове, након чега постаје један од учесника Кримског рата, суделујући у борбама код Балаклаве и Инкермана. Преминуо је 1896. године.

ко минута биле потпуно девастиране, док су трупе под вођством генерала Даненберга узалудно покушавале да се консолидују.⁴⁷ За Русе је битка и дефинитивно била завршена. Негде око један сат поподне, генерал Даненберг, одлучује да се повуче и да Инкерман препусти савезницима. Руси су претрпели знатне губитке: од укупно четрдесет хиљада људи, чак 10.729 било убијено, рањено или заробљено. Британски губици били су знатно мањи: 597 војника је убијено, док је 1.860 рањено. Французи су изгубили људи, док је 750 било рањено.⁴⁸

Инкерман је био пирова победа за савезнике. Иако су успели да одбију један од највећих руских налета и тако постигну значајан успех, савезници су ипак због великог броја жртва са горким укусом у устима славили исти. Постављало се питање, да ли је опсада Севастопоља сада уопште могућа? Одговор убрзо добијен је на заједничкој конференцији савезника, где су Французи добили британски прећутни пристанак да су они сада виши партнер у војном савезу. У погледу даљег ратовања, генерал Канроберт је саветовао да се напад на Севастопољ одложи за пролеће, наглашавајући да су руске снаге освежене и да броје и до стотину хиљада људи. Реглан и његов штаб сложили су се са овом идејом.⁴⁹

За Русе је пораз код Инкермана био потпуни дебакл. Мењшиков је био уверен да је пад Севастопоља неизбежан, те је цару Николају предлагао напуштање града, како би се бранио остатак Крима.⁵⁰ Цар је био потпуно разочаран. Приказ стања ствари, поново нам пружају дневници Тјучеве, која је записала следеће: „Гатчина је суморна и ћутљива. Свуда где је депресија, људи се једва усуђују да разговарају једни с другима. Поглед на суверена је довољан да сломи срце. У последње време постаје, све мрзовољнији, док му је лице истрошено, а поглед беживотан”.⁵¹ Николај почиње да сумња у успех и победу, а те сумње полако изједају и њега и његову војску. Последња фаза кримске кампање, била је увелико у припреми. Предстојала је борба на све или ништа.

Севастопољ, последњи праг руске одбране

Средином новембра савезници су насупротив себе добили новог не-

⁴⁷ Denis Judd, *The Crimean War*, 107–108.

⁴⁸ Denis Judd, *The Crimean War*, 108.

⁴⁹ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 263.

⁵⁰ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 264.

⁵¹ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 264–265.

пријатеља, сурову руску зиму. Оркански ветрови тутњали су полуострвом, ломећи и носећи све пред собом. Значајан број савезничких бродова усидрен у луци уништен је током тих недеља, док су небројени војнички шатори ношени кримским пространствима. Недостатак хране, разних животних намерница, али и зимске гардеробе били су велики ударац по морал савезника. Међутим ништа мање нису патили ни њихови противници. Руси су муку мучили са снабдевањем јединица, након што је савезничка флота у своје руке узела морске прилазе полуострву, једини начин био је коњским или воловским запрегама. Такође је велики проблем представљао и недостатак зимске гардеробе о чему је писао и Толстој, рекавши да су војници уместо зимских капута добијали вотку како би се загрејали.⁵²

За Русе офанзива као неки наредни корак није била у разматрању, јер је Николај веровао да му већа опасност прети од Аустрије. Цареви индиције заснивале су се на аустријском приступању савезу са Француском и Британијом, где су обећавали да ће бранити подунавске кнежевине од Руса у замену за обећање савезника да ће штитити аустријске поседе у Италији.⁵³ Но било је ту нечег дубљег, а реч је о аустријским намерама да путем савеза натерају западне силе да надолазеће преговоре о миру са Русијом воде под бечким условима. Велика вероватноћа је да су ови цареви страхови били претерани, због паничног стања у којем се налазио последњих дана свог живота. Почетком фебруара, а страхујући од нове инвазије чији је циљ био да се Крим одсече од руског копна, цар је наредио офанзиву, како би повратио базу за искрцавање у луци Јевпаторија. Сама лука била је снажно брањена са двадесет хиљада османских војника под командом Омер-паше. Генерал Врангел, командант коњице сматрао је да ово немогућ подухват, међутим Николај није имао намеру да одустане. Команду је подарио у руке генерала Крулева. Његове снаге (19.000 људи) кренуле су у офанзиву у рану зору 17. фебруара 1855. године. После свега три сата, руске трупе су одбијене и приморане на повлачење.⁵⁴ Вест о поразу, стигла је у Санкт Петербург седам дана касније. Николај је тада био већ поприлично болестан и приморан да власт препусти, сину Александру. Недуго потом, односно 2. марта 1855. године Николај I је преминуо, руска царевина остала је без свог императора, а кримска позорница без једног од својих главних протагониста.

⁵² Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 307.

⁵³ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 308.

⁵⁴ *Исцїо*.

Нови руски цар, Александар II Николајевич је већ током првих дана своје владавине дао јасна дозвоља да нема намеру да одустане од очеве политике, иако ће се у каснијим годинама показати као знатно либералнији владар. Што се тиче ратне политике, треба нагласити да је Александар покушавао да ослободи Француску од британског утицаја, не би ли тако дошао до мировних преговора са Наполеоном, међутим француски владар је био под ингеренцијом премијера Палмерстона, који се залагао не само за уништење поморске базе у Севастопољу, већ и за то да се смањи руска моћ на простору Кавказа, Пољске, Финске и Балтика тако што би око себе окупио нове савезнике, али и дао подршку ослободилачком покрету против царске власти.⁵⁵ Посебно је офанзиван став заузет према Балтику, преко којег је Санкт Петербург могао да буде угрожен од стране моћне британске флоте, чиме би се коначно смањила руска претња у Европи. Потпору у свим својим замислима Палмерстон је добијао управо од Наполеона, који је имао жељу да по угледу на великог Наполеона, он буде тај који ће кројити нову мапу Европе.

У међувремену на Бечкој конференцији одржаној у лето 1855. долази до покушаја смиривања страсти између зараћених страна. Међутим високи захтеви европских савезника нису оставили много простора Русима за било какав маневар, па је наставак ратних дејстава био једина опција. Маја 1855. године подршку савезницима, даје и Краљевина Пијемонт-Сардинија која на обале Крима шаље петнаест хиљада војника под командом Алфонза Ла Мармора.⁵⁶ Подршку савезницима даје и пољска емиграција окупљена око Адама Чарториског, који шаље негде око хиљаду и петсто пољских „војника”. У жељи да бројчано повећају војне контингенте савезници регрутују и најамнике, а реч је била о пољским, немачким и швај-

⁵⁵ Orlando Figes, *Crimea: The Last crusade*, 313.

⁵⁶ Алфонзо Ла Мармора, рођен је 17. новембра 1804. године у Торину. Био је пијемонтски, а затим италијански генерал и државник. Његов старији брат био је генерал Алесандро Ла Мармора. Завршио је војну академију у Торину. У италијанским ратовима за уједињење на челу дивизиона коњичке артиљерије истакао се 1848. у неколико бојева, а затим је краће време био министар рата Пијемонта. Наредне године као командант дивизије учествовао је у бици код Новаре, у којој је пијемонтска војска поражена. Касније је са својом дивизијом угушио устанак у Ђенови. Новембра 1849. био је поново министар рата. За десет година на том положају реорганизовао је пијемонтску војску и оспособио је за одлучујућу фазу италијанских ратова за уједињење. У међувремену, 1855, командовао је Пијемонтским експедиционим корпусом на Криму. После примирја код Вилафранке 1859, био је кратко време председник пијемонтске владе. Преминуо је 5. јануара 1878. године у Фиренци.

царским легијама, које су укупно бројале и преко десет хиљада људи.

Руси су приметили да се нешто значајно догађа у штабу савезника. У складу са тим појачали су одбрану како унутар, тако и изван града. Углавном је било речи о градњи земљаних бедема у комбинацији са разним врстама дрвета. Саме зидине биле су брањене низом кочића и земљаних ископа у којима су се налазили руски стрелци, док су срце градске одбране чинили редути Малаков и Редан.⁵⁷ Како су они представљали битну карику у одбрамбеном ланцу града, тако је њихова одбрана додатно појачана импровизованим фортификацијама попут Мамелона и Каменолома.

Савезници су већ крајем маја били спремни за другу фазу бомбардовања Севастопоља, а која је требало да почне 9. априла 1855. године. План је био да се градска одбрана ослаби непрекидним десетодневним бомбардовањем, након чега би на сцену ступила пешадија. Кишног јутра и на велики хришћански празник Ускрс, отпочела је нова етапа опсаде Севастопоља. Киша и громови тукли су упоредо са савезничким топовима, чије је дејствовање наредних дана одјекивало Кримом.⁵⁸ Последице овако разорног напада биле су енормне, а статистички подаци фрапантни: готово сто шездесет хиљада граната бачено је на Севастопољ, на десетине зграда је уништено, док је број настрадалих и рањених износио непуних пет хиљада. Нису ни Руси остали дужни, тукли су и њихови топови, али у двоструко мањим бројкама што је опет било на граници њихових могућности јер је у тим тренуцима недостатак муниције постао акутан проблем руске војске. Иако је артиљеријски напад девастирао руску одбрану и ослабио руске положаје то ипак није било довољно за победу, јер савезничка команда просто није умела да искористи артиљеријску предност. Савезнички генерали Реглан и Канроберт никако нису могли да се усагласе око даљег развоја операција јер је први инсистирао на нападу, док је други чувен по својој обазривости био против напада. Већ тада су се могле наслутити почетне трзавице у односима савезника проузроковане неуспехом почетне офанзиве.⁵⁹

Пуном паром се радило на новим плановима. Британски премијер

⁵⁷ Редан је реч настала од француског израза за "избочење". Представља карактеристику утврђења, које позиционирано тако да има облик латиничног слова В према очекиваном нападу. Може се направити од земљаних радова или другог материјала. Редани су били уобичајена карактеристика обалских батерија изграђених на Малти између 17. и 18. века. Једна од примера употребе редана дали су Руси, који су користили редан са своје леве стране у бици код Бородина против Наполеона.

⁵⁸ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 342.

⁵⁹ Denis Judd, *The Crimean War*, 146.

Палмерстон и француски цар били су главни иницијатори предстојећих операција, јер су обојица сматрали да је неопходно смањити бомбардовање Севастопоља, а да се фокус стави на борбу на отвореном терену. Посебно је у том погледу био ентузијастичан сам Наполеон, који је предлагао да се трупе искрцају код Алуште, одакле би потом уследио марш према Симферопољу, чије би освајање широм отворило врата Севастопоља. Оштро противљење овом плану истакао је Реглан, који је сматрао да треба наставити са бомбардовањем Севастопоља, јер је дубоко унутар себе веровао да је његов пад близу. Били су то тренуци када је јаз између савезника додатно продубљен након неуспелог покушаја окупације луке Керч, где је француски генерал Канроберт у последњем тренутку напустио офанзиву и тако саботирао читаву акцију. Наполеон га је након тога разрешио дужности и на позицију команданта Четврте дивизије довео генерала Пелисијеа,⁶⁰ који ће недуго након тога успети да оствари успех и заузме Керч.⁶¹

Промене у врховном штабу нису утицале на опсаду града. Нова серија бомбардовања Севастопоља, отпочела је 6. јуна. Иако су Руси пружили отпор и лансирали неколико контранапада, то ипак није било довољно да се заустави противник који је стигао до редута Редан. У фокусу савезничких операција био је напад на одбрану Севастопоља, па је 17. јуна почело ново бомбардовање. Циљ је био да већ наредног дана Британци заузму Редан, док би Французи заузели Малаков. Међутим напад се завршио великим дебаклом савезника, јер је руска војска сазнала за напад и у складу са тим и реаговала. Још један од узрока неуспеха било је и несугласје између савезника па су поједине јединице кренуле у напад пре времена. Прави дебакл доживели су савезници, приликом којег је страдало чак хиљаду и петсто британских војника, док су француски губици били двоструко већи, иако је генерал Пелисије врло рано објавио повлачење сопствених јединица.⁶²

⁶⁰ Емабл Жон Жак Пелисије је рођен 6. новембра 1794. године. После похађања војне школе, одлучује да 1815. приступи војсци као потпоручник у артиљеријском пуку. Касније током низа година усавршавања, службе у штабу и прекоморским војним експедицијама успео је да напредује и задужи чин потпуковника. Године 1850. унапређен је у чин генерал-мајора. Пелисије је у мају месецу послат на Крим, где је наследио генерала Канроберта. Након сјајног успеха оствареног у Кримској кампањи, унапређен је у чин сенатора. Касније је у периоду од 1858. до 1859. године обављао функцију француског амбасадора у Лондону. Године 1860. постављен је за гувернера колоније Алжир. Пелисије је преминуо 22. маја 1864. године у Алжиру.

⁶¹ Denis Judd, *The Crimean War*, 148–149.

⁶² Denis Judd, *The Crimean War*, 155.

Био је ово понижавајући пораз за савезничку армију, а посебно за лорда Реглана који је недељама очајавао. Колико је све то њему тешко пало сведочи и чињеница да је неколико недеља касније његово здравствено стање почело да се погоршава, док напослетку крајем јуна британски генерал није преминуо. Команду над британском војском преузима сер Џејмс Симпсон,⁶³ генерал који је био неискусан и неспреман за овако захтевну улогу. Први од проблема са којим се суочава била је тактичка замисао Омер-паше да своје снаге премести на Крим, како би заштитио Карс град у којем је била стационирана османска војска. Наполеон се оштро противио томе, толико да је чак упутио меморандум са посебним упутствима⁶⁴ француском министру рата и маршалу Вајану.⁶⁵

Руски морал драстично је опао након што се генерал Тотлебен повукао, док је генерал Нахимов преминуо од последица рањавања. Ситуације је крајем јуна била толико критична када је реч о залихама хране и муниције, да је генерал Горчаков, наследник Мењшикова помишљао на евакуацију града.⁶⁶ Александру је постало сасвим јасно да зидине Севастопоља попуштају и да је неопходно предузети некакву акцију, те с тим у вези наређује Горчакову да покуша пробој кроз непријатељски обруч. Иако је руски генерал био скептичан по питању ове одлуке, руски цар је просто

⁶³ Џејмс Симпсон рођен је 1792. године. Био је официр британске армије, Командовао је британским трупима на Криму од јуна до новембра 1855. године. Његови савременици су оштро критиковали његове компетенције у вођењу трупа током Кримског рата. Преминуо је 1868. године.

⁶⁴ Оно што је у меморандуму француски император истакао било је скројено у неколико тачака. Прва се односила на то да Пелисије пре доношења било какве одлуке, мора да се саветује са британским генералом Симпсоном. Друга тачка тицала се односа са Омер-пашом и наглашавала је цареву жељу за стабилизацијом односа и учешћа османске војске у даљем ратовању. Трећа тачка била је кратка и јасна: Опсада се мора наставити! Четврта је пратила другу и односила се на неопходност османске војске у даљим операцијама. Наполеон је одвојено од ових тачака посебно нагласио значај британске армије, апострофирајући то са чињеницом да Британија као учесник даје највише војника. На самом крају император је јасно дао до знања да је кључ ове кампање Севастопол, а не Карс.

⁶⁵ Жан-Баптист Филибер Вајан, рођен је 6. децембра 1790. године. У војску је ступио 1809. године као члан инжењерског корпуса. Служио је у инвазији на Русију, 1812. године. Учествовао је у кампању против Алжира, 1830. након чега је промовисан у чин потпуковника. Вајан је управљао тврђавом у Алжиру током 1837. и 1838. године. Касније је унапређен у чин генерал-потпуковника, након чега је 1851. добио чин маршала. Служио је као министар рата у периоду од 1854. до 1859. године, односно током Кримског рата. Након пада Другог царства 1870. Вајан је протеран из Францусе, али се враћа већ наредне 1871. године. Умире 4. јуна 1872. године.

⁶⁶ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 362.

био приморан на овакву одлуку, јер му је био неопходан било какав војни успех, који би послужио као погодна основа за надлазеће мировне преговоре. Увидевши цареве намере, Горчаков је предлагао дејствовање у правцу француских и сардинских положаја на реци Чернаји. Већи део официрског кадра био је против ове идеје, међутим из поштовања према цару суздржавали су се да то јавно кажу, па је офанзива преко Чернаје на крају ипак прихваћена.

Са нападом се кренуло у рано јутро 16. августа. Један део руске војске предвођен генералом Липрандијем дејствовао је насупрот Сардинаца, док је други под командом генерала Рида,⁶⁷ ишао насупрот Француза. План је био да генерали не прелазе реку, све док им Горчаков не изда за то наређење из разлога јер му је било потребно време, да се одлучи да ли ће резервне дивизије бити распоређене насупрот Француза на вису Феудикин или насупрот Сардинаца на брду Гасфор. Напад који је започет дејствовањем руске артиљерије није давао велике резултате, па је фрустриран тиме Горчаков наредио да је „време за почетак”. Добивши наређење Рид је био збуњен и није знао шта би то тачно требало да значи. Верујући да се порука односи на почетак пешадијске офанзиве одлучује да крене у јуриш на вис Феудикин. Ридови људи прешли су Черанју без икакве подршке артиљерије или коњице, где је року од неких двадесетак минута настрадало две хиљаде руских војника, рачунајући и генерала Рида, уместо којег је вођство преузео Горчаков. Ни сам Горчаков лично није могао много тога да учини, осима да наредног јутра (17. августа) објави повлачење. Руси су се повукли да лижу своје ране, док је у очима савезника пад Севастопоља био на виду.⁶⁸

Након пораза код Чернаје, евакуација Севастопоља била је неминовна, па су припреме за то биле увелико у јеку. План је био изградити плутајући мост преко морске луке до северне стране, где су Руси имали доста бољу позицију. Читава замисао спроведена је у дело до краја августа. У међувремену савезници су припремали нови напад на редут Малаков, али је и њима постало јасно да Севастопољ неће још дуго издржати и да би најбоље било напасти што пре. Врховна команда одлучује да то буде пре надлазећих зимских дана, па је офанзива заказана за септембар месец. Вођство над офанзивом преузео је француски генерал Пелисије. Циљ је био направити погодну упориште за коначну офанзиву. Напад је био подробно разрађен и испланиран, па је уводно бомбардовање града почело

⁶⁷ Реч је о сину шкотског инжењера, који је емигрирао у Русију.

⁶⁸ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 365–366.

већ 5. септембра. Главни напад био је заказан за 8. септембар, иако су Руси очекивали напад 7. септембра, због симболике датума и чувене битке код Бородина.⁶⁹

На договорен знак и тачно у подне 8. септембра 1855. године, започела је последња битка кримске кампање. Негде око девет хиљада Француза предвођених генералом Мак Махоном,⁷⁰ а уз подршку Зуавија и Сардинаца јурнуло је према Малакову. Напад је у потпуности затекао Русе неспремне, јер је већина војника била ван положаја. То је у многоме олакшало посао Французима, који су се врло лако пробиле кроз непријатељске положаје и овладали Малаковим курганом,⁷¹ изнад којег се сада француска тробојка високо вијорила. Брзина и снага којом је напад спроведен потпуно су затекли руску армију, којој није преостало ништа друго осим да положе оружје. У међувремену Британци су покушавали да заузму Редан на којем је руска војска пружила много јачи отпор, међутим онога тренутка када су сазнали да је дошло до пада Малакова, тада су Британци одлучили да свом снагом крену на руске положаје. Јуришајући кроз отворен простор и салву метака, британска армије успева да угаси и последњи пламен руског отпора. Редан је заузет, а заједно са њим и Севастопољ.

Губитак последњих бастiona отпора и дефинитивно је обезглавило руску одбрану на Криму. Кнезу Горчакову није преостало ништа друго осим да нареди евакуацију војске и уништавање свега онога од чега би непријатељ имао користи. Дobar део војника доживео је ово повлачење као издају, међутим друге опције у том тренутку просто није било.⁷² Након готово једанаест месеци непрестане опсаде, Севастопољ је пао или ти

⁶⁹ Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 370.

⁷⁰ Патрис Мак Махон, рођен је 1808. године. Био је трећи председник Француске републике, наследивши на том положају Адолфа Тјера. Посебно се истакао као генерал, а потом и маршал француске војске. Током својне војне каријере служио је у бројним ратовима, почевши од освајања Алжира (1827–1857), где је учествовао у опсади Константине (1837), затим у Кримском рату (1853–1856), где се исткао у победи код Малахова (1855), потом у Француско-аустријском рату (1859), где је суделовао у борбама код Мађенте (1859) и Француско-пруском рату (1870–1871), када је учествовао у биткама код Верта и Седана (1870). Пре него што је ступио на председничку столицу (1873–1879), био је генерални-гувернер Алжира (1864–1870). Преминуо је 1893. године.

⁷¹ Малаков курган се први пут као назив узвишења појавио на генералном плану Севастопоља, 1851. године. Према појединим документима која се чувају у Централном државном архиву руске морнарице, сматра се да је брдо или ти узвишење добило име по капетану Михаилу Михайловичу Малахову, који је 1827. године учествовао у изградњи утврђења.

⁷² Orlando Figes, *Crimea: The Last Crusade*, 374.

боље речено био је напуштен,⁷³ док су Руси наставили да пружају отпор на неким другим фронтовима. Саме борбе у оквиру Кримског рата вођене су све до марта 1856. године, када долази до одржавања Париске мировне конференције и потписивања мировног уговора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Gorizontov, Leonid E. "The Crimean War as a test of Russia's Imperial Durability". *Russian Social Science Review*, vol. 62, nos. 4–6, 2021, 416–442.
1. Ковачевић, Душко. *Историја српске војне историје Руске империје 1801–1917*. Београд, 2019.
2. Connors, David , Michael J. Armstrong, and John Bonnett. "A Counterfactual Study of the Charge of the Light Brigade". *Historical Methods*, vol. 48, no. 2, 2015, 80–90.
3. Miljukov, Pavle, Šarl Senjobos, i Luj Ezenman. *Istorija Rusije*, Zagreb, 2009.
4. Попов, Љеодимир. *Грађанска Европа: Политичка историја Европе 1770–1871*. Нови Сад, 1989.
5. Pemberton, B. William. *Battles of the Crimean War*. New York, 1961.
6. Candan, Badem. *The Ottoman Crimean War: 1853–1856*. Boston, 2010.
7. Figs, Orlando. *Crimea: The Last Crusade*. London, 2011.
8. Judd, Denis. *The Crimean War*. London, 1976.

⁷³ Denis Judd, *The Crimean War*, 161.

Marko Marković

THE CRIMEA CAMPAIGN FROM THE LANDINGS IN CAMALITA BAY TO THE FALL OF SEVASTOPOL

Abstract: The Crimean War lasted from 1853 to 1856, marking the transition from the first to the second half of the 19th century. Accordingly, he left a deep mark on the entire period of European history. The topic of this work is actually an overview of the battles and events that marked the most significant phase of the Crimean War, the phase in which the war operations were transferred to the Crimean Peninsula, it is the Crimean Campaign. The content of the work itself refers to the first days of the campaign, starting with the Allied landing in Kalamita Bay and feeling the pulse on the Bulganek River, then through the Battle of the Alma, all the way to the biggest skirmishes at Balaclava and Inkerman. The very end of the campaign was marked by the famous siege of Sevastopol, which ended with its fall in September 1855. With the fall of this naval base, the retreat of the Russians followed, while the fighting itself was transferred to some other fronts.

Keywords: Crimean War, The Crimean campaign, Russia, Great Britain, France, Nicholas I, Napoelon III, Calamita, Alma, Balaclava, Incerman, siege of Sevastopol

UDC 94(574)"1916"

Др Кайрат Шакаримович Алимгазинов¹
Архив Президента Республики Казахстан (Алматы)
Казахстан

Др Гульбану Саламадиновна Жугенбаева²
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы)
Исторический факультет
Кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения
Казахстан

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННОЙ ПРОЕКЦИИ СОБЫТИЙ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: В статье освещается роль казахской интеллигенции в восстании 1916 года в Казахстане. Это восстание охватило практически всю казахскую степь. Оно проходило в период первой мировой войны 1914-1918 гг. Восстание стало причиной расслоения демократических сил. Изучение этого события с привлечением архивных документов и современных взглядов на историческую проблему может помочь современному обществу понять причины поведения народных масс в конфликтных ситуациях, а также понять роль интеллигенции в решении вопросов войны и мира.

Ключевые слова: Казахстан, Туркестанский край, Семиречье, восстание 1916 года, призыв на тыловые работы, газета *Казах*, М.Тынышпаев

¹ *alimgazinov@mail.ru*; Кайрат Алимгазинов, Архив Председника Републике Казахстан (Алматы), Казахстан // Kairat Alimgazinov, Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (Almaty), Kazakhstan

² *zhugenbaeva@list.ru*; Гулбану Жугенбаева, Казашки национални универзитет „Ал-Фараби“ (Алматы), Факултет за историју, Катедра за светску историју, историографију и студије извора, Казахстан // Gulbanu Zhugenbaeva, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty), Faculty of History, Chair of World History, Historiography and Source Studies, Kazakhstan

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У УЗРОЧНО-ПОСЛЕДИЧНОЈ ПРОЈЕКЦИЈИ ДОГАЂАЈА У КАЗАХСТАНУ 1916. ГОДИНЕ

Сажетак: У чланку се истиче улога казахстанске интелигенције у устанку 1916. године у Казахстану. Овај устанак је током Првог светског рата 1914–1918. захватио скоро целу казахстанску степену. Устанак је изазвао раслојавање демократских снага. Проучавање овог догађаја уз коришћење архивских докумената и савремених погледа на историјски проблем може помоћи савременом друштву да разуме разлоге понашања маса у конфликтним ситуацијама, као и да разуме улогу интелигенције у решавању питања рата и мира.

Кључне речи: Казахстан, Туркестанска област, Седморечје, устанак 1916, регрутација за позадинске послове, лист *Казах*, Мухамедјан Тинишпајев

Для малых народов, находившихся в составе Российской империи, первая мировая война 1914-1918 годов оказалась губительной не только ввиду разрушительной природы войн и социальных катаклизмов, но и в силу ряда латентных факторов последствий войны: изменения мировоззрения казахского истеблишмента начала XX века, модерации новых регламентов политического, социального и отчасти культурного поведения в традиционном сознании национальной интеллигенции, носителей некогда культурного поведенческого стереотипа взаимопомощи и добрососедства, возвращенного в кочевой среде. Иммунитет кочевника-коллективиста по природе, сформированный за долгие столетия функционирования кочевой системы жизнеобеспечения казахского, шире – кочевого, этноса, был разрушен в какие-то считанные дни событий 1916 года в Казахстане и на территории ряда других, нынешних уже суверенных стран Центральной Азии.

В Казахстане, впрочем и не только, тема событий 1916 года – была, остается, и думаю еще долго будет, все еще одним из тех ключевых болезненных точек бифуркации в строительстве нации, изучение которых с привлечением как новых архивных источников, так и новых взглядов на проблему, современных методологических дискурсов исследования и самой постановки задачи, актуализировано ввиду возросших в нынешнем мире информационных угроз, вызовов постиндустриальной эпохи и наступлением так именуемой эры постгуттенберга. Защитным механизмом вывозам XXI века выступает ревитализация демократических идеологем

прошлого, носителями которой является политическая элита. И тут намного важнее сегодня найти ответ не на вопросы что, как и почему, а задуматься над дилеммой прошлого: насколько был воспринят социумом тот сценарий, который произошел в тот исторический отрезок времени? Ответ на этот, на мой взгляд, главный вопрос заключен не в самих событиях, о которых чуть ниже будет речь, а в тех политических инициативах, тех субъективных обстоятельствах, определивших отношение прежде всего интеллигенции к политическим событиям в крае, тех политических просчетах, которые были ими допущены вследствие непрощенных обид.

Политическое наследие казахской интеллигенции хранит множество документальных свидетельств исторической хроники того времени. И это не только официальные хроники, переписка, записки свидетелей, но и аналитические обзоры, разносторонний разбор событий. Поэтому можно сказать, что это и историография проблемы: представители казахской интеллигенции выступили самыми первыми исследователями этого вопроса. Во многом, именно этот выраженный акт общественной позиции, в дальнейшем лег в основу обвинительных приговоров 1937-1938 гг., вынесенных национальной интеллигенции Алаш начала XX века³.

При нашем исследовании вопроса были привлечены, наряду с этим, сведения из казахской периодической печати – газеты «Казах», выпускавшейся в те годы казахскими демократами. Именно на страницах этой независимой газеты получили отражение многие стороны тех событий, которые имели место быть в 1916 году – призывом на тыловые работы казахского населения империи.

Так в чем же была загвоздка Указа о призыве 1916 года? После 1731 года, вхождения казахских земель в состав Российской империи, казахское население, именуемое инородческим и туземным, и вызывающее крайнее недоверие, было освобождено от несения воинской службы. Военная муштра и повинность воспринимались коренным населением как что-то далекое и чуждое, и следовательно, как все новое и незнакомое, оно вызывало явное отторжение и большую боязнь. У казахов один уже вид человека с ружьем вызывал страх. Указ был воспринят как призыв на фронт и несением воинской повинности. Это было полной неожиданностью, вызвало переполох в обществе, стали муссироваться самые различные слухи. Это особенно тревожило казахскую интеллигенцию, едва начавшую процесс отпочковывания в самостоятельное политическое течение из кадетской партии.

³ Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995.- 256 б.

В свое время, вопрос о несении воинской повинности не раз поднимался на страницах «Казах» (№№ 166, 178, 179, 184 газеты, начиная с декабря месяца 1915 года). Листая подшивки газеты, можно наблюдать тенденцию некой сопричастности народа к происходящим военным событиям. Это данность, случившийся объективный факт и обстоятельство, которое следует принять и которое может выпасть на долю любого народа, отмечал один из лидеров демократической национальной партии «Алаш» М.Тынышпаев (1879-1938), выпускник Санкт-петербургского института инженеров путей сообщения им. Александра II-го, депутат 2-й Государственной Думы⁴. Задаваясь себе вопросом о том, какого рода повинности предстоит нести казахскому населению, пешими или конными, он отмечал, что многие из казахов, в том числе и сам он, вровень с русскими, в целях защиты своей земли, склонялись к службе в конных отрядах. И лишь небольшая часть из казахов была согласна нести военную службу пешими. Однако уже само отсутствие у казахов документа свидетельства о рождении, могло затруднить ситуацию с призывом. Отмечая в связи с этим объективную невозможность призыва казахов в ближайшее время на военную службу, он делал выводы о том, что даже в случае положительного решения вопроса о призыве казахов, последнее вызовет неизбежные трудности. Для информирования центральной власти и выработки путей решения этого вопроса в Петербург была направлена из степи делегация во главе А.Букейханова. Газета «Казах», освещавшая это, информировала позднее о том, что благодаря этому, вопрос о призыве казахов был отложен. Однако вплоть до июня месяца, вопрос о том, какого рода воинскую повинность должны нести казахи, оставался открытым⁵.

25 июня 1916 года выходит Указ, по которому все мужское казахское население, в возрасте 19-43 лет подлежало срочному призыву. Указ был опубликован спешно. Население, абсолютно не готовое к такому повороту событий, оказалось в замешательстве. Казахские демократы высказали мнение о том, что такое важное решение государственного масштаба было принято без всякой подготовительных мероприятий. Возникали кривотолки среди негативно настроенного к казахскому населению русских о том, что первые будут в роли «пушечного мяса» выставлены на передний план боевых действий, где и предстоит копать окопы, станут живым щитом для регулярных частей русской армии. Стали муслироваться

⁴ Жугенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. А., 2000.-226 б.

⁵ Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды.- С.99.; Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. -Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1947. – С.21-22.

слухи о том, что казахов заставят есть свиное мясо, затем их всех оставят в России, принудят к крещению. Безусловно, что это приводило к резкому возрастанию социального напряжения и без того взбудораженного местного населения.

В первой половине июля в Семиречье, где компактно проживали русские переселенцы, был обнародован приказ военного губернатора Фольбаума, где также отмечалось, что местное население призывают не для несения воинской повинности, а на тыловые работы. Это в свою очередь еще больше усилили ранее витавшие в воздухе слухи, росло недовольство, усилились протестные настроения. Казахские демократы оказались в растерянности от того, что не знали ответы на множественные вопросы⁶. В заявлении на имя Туркестанского генерал-губернатора, подготовленным М.Тынышпаевым от имени казахов Верненского уезда, получила отражение вся эмоциональная палитра и атмосфера высокой социальной напряженности, в котором пребывало казахское общество: идут разговоры о том, что ныне окопы копают впереди или позади линии нахождения войска, поэтому очень высок риск именно для рабочих, тогда как солдаты, в отличие от них, вооружены и находятся внутри окоп, а не снаружи, и выходят оттуда только при необходимости. Рабочие же безоружны, и к тому же, поскольку им приходится рыть окопы, всегда первыми находятся под прицелом врага. Это усилило страхи⁷. Излишне будет говорить о том, насколько действенны такие слухи для сознания безграмотного населения. Казахская интеллигенция оказалась меж двух огней⁸: желая отстоять тезис о том, что навыки воинской муштры и дисциплинированности полезны (особенно в условиях военного времени), и массовыми слухами саботажа и протеста, отказа подчиниться Указу. Этому способствовало также и то, что местами власти, в своем стремлении спешного исполнения Указа, активно использовали силу. Подливали масло в огонь и нечистые на руку мелкие чиновники, использующие имеющую власть и полномочия при составлении призывных списков, манипулируя сведениями и наживаясь на этом.

Демократическое крыло казахской интеллигенции призывало народ сохранять спокойствие и проявлять сдержанность, доказывая что нет смысла противиться Указу и что это все может лишь обернуться трагическим исходом для населения. 11 июля в газете «Казах» было опубликовано

⁶ Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993. – 41 с.

⁷ Архив Президента Республики Казахстан. Ф.811. Оп.20. Д.756. Л.43-44.

⁸ Тынышпаев М. История казахского народа. - С.42.

но воззвание «к гражданам Алаш» (Алаш азаматтарына!). А.Букейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, подписавшиеся под воззванием, приводили доводы «за» и «против» тех, кто считал нужным проявить непослушание царскому Указу. Согласиться – это значит привести казахских шаруа к лишениям, возможной гибели казахских джигитов, к их тяготам и страданиям от воинской службы. Воспротивиться и высказать несогласие – значит обрести на смерть от рук внешнего врага весь народ, пытаться спрятаться по домам, тогда как враг будет захватывать земли и дома. Заблуждение думать, что отказав государству в помощи, оно оставит вас в покое. Наоборот, будет теперь уже на законных основаниях применять карательные меры⁹. Необходимо было выбрать из двух имеющихся зол наименьшее. Номер газеты «Казах», как содержащий особо важную информацию, разошелся очень быстро.

М.Тынышпаев всеми мерами старался предотвратить перерастание недовольства в вооруженный конфликт. Он прекрасно понимал, насколько легко может причинить вред населению, никогда не державшим оружие, хорошо вооруженные силы правительства. Именно в тот момент казахское общество было не подготовлено к такому опрометчивому на тот момент шагу открытого сопротивления. Позже он в своих признаниях вспомнит, что причина того, что он отказывался поддержать идею открытого сопротивления призыву казахского населения на тыловые работы в 1916 году, кроется не в поддержке и его симпатии к царской власти, а в боязни от того, что этот шаг приведет к трагическим исходу для казахов и киргиз¹⁰.

Однако, не вся образованная часть казахского населения была такого же мнения. На другой стороне весов единомышленников М.Тынышпаева, объединившихся вокруг газеты «Казах», оказались те, кто проводил активную агитацию за саботаж призыва, уничтожение списков и открытого сопротивления мероприятиям царской администрации. Одним из ярких таких казахских представителей в Семиречье оказался Токаш Бокин (1890-1918), впоследствии – участник борьбы за Советскую власть в Казахстане, убитый алашордынцами в 1918 году. Популистские лозунги самосохранения и отказа от гибели на «чужой войне» находили благоприятную почву и сторонников в серой неграмотной массе местного населения. Подпитанные социальной неприязнью ко всему чуждому на бытовой почве, эти лакуны вынужденной комплиментарности сознания

⁹ Байтұрсынов А., Дулатов М. Алаштың азаматтарына! // Қазақ. -1915. - 11 шілде.

¹⁰ Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. А., 1995.-187 б.

казахского населения к русским переселенцам, в одночасье оказались опустошенными, и место их заняли агрессия и неприязнь всего инонационального. В таких случаях «эмоциональный компонент этнического стереотипа... действует сильнее, нежели когнитивный, так как затрагивает сферу подсознательного и менее подвержен изменениям»¹¹. Итог – открытая вооруженная конфронтация на ярко выраженном национальном фоне. Уже к августу большая часть Семиречья была охвачена восстанием. После визита к генералу Куропаткину, М.Тынышпаев еще раз призывал пишпекских киргиз проявлять сдержанность, тем самым он до последнего момента надеялся, что удастся избежать открытой конфронтации населения и его кровопролития. Но в скором времени он сам подвергся домашнему аресту¹².

Столкновения носили характер вооруженных стычек между казахами и русскими переселенцами в крае, чувствующих за собой поддержку со стороны властей, что приводило к самым разным издевательствам над казахами. Так, Капальском уезде Семиреченской области русские казаки и вовсе не давали казахам проявлять в какой бы то ни было форме свои убеждения и находили всякие причины для наказания. Ношение старой сабли или казахского бытового ножа рассматривались как попытки проявления недовольства и вооруженного бунта. Архивные документы зафиксировали случай, когда под такой формулировкой были схвачены двое казахов, попавшиеся русским казакам по пути следования, затем их число пополнилось еще 11 казахами, и, связав у всех руки за спиной, безо всякого объяснения они были расстреляны¹³. В другом месте, Алтын Емеле, таким же образом были расстреляны 30 казахов.

В некоторых волостях, где не выражали желание присоединиться к восстанию, искусственно разжигали межнациональную рознь, запугивали насильственным захватом русскими переселенцами и казаками казахских земель. И таких фактов встречается в документах немало. Так, казах из волости Самсы, в своем заявлении указывает, что когда начались волнения в кочевых областях соседнего пишпекского уезда, из за боязни, что восставшие заставят его присоединиться к ним, упоминает о том, что призывал русских по соседству к объединению в борьбе против бунта-

¹¹ Сужиков М. Межнациональные отношения в Казахстане: Теория и практика регулирования / Сужиков М., Татимов М., Ахмеджанов А. и др. – Алматы: Ғылым, 1993. – 160 с. - С. 124.

¹² Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. А., 2000.-35 б.

¹³ АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.755. Л.205-206.

рей. Последние в качестве залога потребовали людей. Тогда были направлены во главе с начальником волости 12 человек. Сами мы собирались к перекочевке в соседнее село Покровка, не затронутое восстанием. Однако под утро еле живым и смертельно раненым из 12 человек вернувшийся один, сообщил нам, что остальные 11 вместе с начальником волости погибли от рук русских. Вот так, вместо протянутой руки помощи, казахи находили смерть. Таким образом мы, напуганные до смерти, с мыслями переждать волнения на летних пастбищах, обратились в бегство в сторону Александра. Хотя мы и не принимали участия в волнениях, бандиты, стремясь оправдать свое зверское поведение, приписали нас к восставшим. Русским крестьянам, прибывшими вместе в русскими казаками в край, вот таким вот образом удавалось становиться хозяевами плодородных земель. От безысходности и голода, обнищавшим казахам приходилось после русских, которые уже успели собрать урожай с их же полей, довольствоваться крохами оставшимися за ними¹⁴.

Власти спешно приступили к подавлению восстания. В Семиречье были направлены карательные отряды. Вооруженные пулеметами отряды приступили к подавлению сопротивления безоружного населения. Тюрьмы были переполнены.

М.Тынышпаев, по приказу прокурора окружного суда Верного, был допрошен следователем касательно его отношения и мнения о восстании¹⁵. Копия записи допроса была направлена туркестанскому генерал-губернатору. Этот документ является важным свидетельством проводимой политики царской администрации в крае, того, как были восприняты на местах среди населения инициативы русской администрации в Семиречье¹⁶. М.Тынышпаеву удалось вскрыть глубинную причину – политика колонизации, и как одно из последствий этой политики – события 1916 года.

По праву можно считать этот документ первой попыткой анализа состояния дел в крае: изложены политические, социально-экономические аспекты колонизации региона, его последствия для традиционных устоев кочевого народа. На конкретных примерах, от времени формирования переселенческого комитета в Верном в 1905 году, автор раскрывает процесс превращения Семиречья в колонию, дает оценку деятельности переселенческого комитета. Воцарившееся беззаконие на местах, взятни-

¹⁴ Бедствия киргиз // Туркестанские ведомости. -1917.-9 августа.

¹⁵ Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф.И-1. Оп. 31. Д.1186. Л.16-25.

¹⁶ Тынышпаев М. История казахского народа. -С.35.

чество приводило местами к открыто выраженному недоверию к властным структурам, расценивавшее это как сопротивление и протест государственной политике. Положение 1868 года настолько ввело в заблуждение казахов, отмечал М.Тынышпаев, что теперь во время выборных кампаний и партийных дискуссий, и вовсе уходили на последний план вопросы земельного теснения, поскольку ни одни выборы не проходили без взяток и подкупа¹⁷.

Это не могло не оказать свое негативное воздействие и на ход всех событий 1916 года. Пример этому – известное «дело Ботбаева». Управляющий волостью А.Курбангалиев, при составлении списков призывников, не включил в него никого из свих сторонников, тогда как туда попали все сподвижники его оппонента Бейсебая (фамилия не известна – А.К.), что и привело к открытым недовольствам. Специально приглашенный для разрешения этой проблемы пристав Гилев не внемлет негодованиям казахов. А.Курбангалиев сообщает ложную информацию том, что Бейсебай подстрекает и готовит казахов к восстанию. 6 августа Гилев приводит к станции Самсы 20 военных и расстреливает 12 казахов. Аналогичное происходило и Верненском уезде и связано с именем чиновника Хлыновского¹⁸.

На таких вот множественных примерах М.Тынышпаев иллюстрирует, к чему может привести необдуманная политика и скороспелые решения в делах государственной важности. Официальные органы власти, разумеется, не разделяли позиции М.Тынышпаева, игнорирование его жалоб заметно из текста его письма на имя военного губернатора Сырдарьинской области¹⁹.

Будучи приставленным в качестве переводчика к помощнику уездного начальника, подполковника Тризны, М.Тынышпаев объездил несколько уездов Семиречья (Аулиеатинский, Пишпекский). Своими наблюдениями от увиденного он поделился в своих письмах на имя военного губернатора Сырдарьинской области. Тут также М.Тынышпаев отмечает, что население оказалось не готовой к Указу 1916 года, происходило полное непонимание его содержания, что требовало скорейшего проведения разъяснительной работы властей среди коренного населения, чего не произошло. Согласно призыву, казахские аулы, расположенные к северу от Мерке и Аулиеаты, побросав свои зимовки и пожитки, тронулись в сторону р.Чу. В это время, начале августа, стали доноситься различные

¹⁷ Там же. - С.36.

¹⁸ АП РК. Ф.811. Оп. 20. Д.755. Л. 205.

¹⁹ Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф.И-1. Оп.31. Д., 1200. Л. 1-3.

слухи из Пишпекского уезда. Стало известно о столкновениях казахов с пришлыми. Вооружившись непроверенными слухами, власти приступили к вооружению русских поселков. Вместе с тем, стали подступать и вооруженные отряды на подавление мятежей. Прикрывавшись законом и силой оружия, русские крестьяне приступили к разбою мирных селений казахов, которые без сопротивления и своевременно предоставляли списки рабочих по царскому Указу. Испуганные казахи стали разбегаться в разные стороны, теряя семьи, детей и стариков. Необходимо было решить вопрос возвращения их в родные волости. Пристав Пишпекского уезда потребовал написать объяснительные 500 жителям, обратно возвращающимся. Однако вернувшиеся в поселок Белые Воды, они тут же были расстреляны вооруженными русскими крестьянами.

В середине сентября пристав Асаны с 25 солдатами прихватив столько же вооруженных крестьян, стал обшаривать волости, которые давно уже подали списки рабочих. Услышав это, казахи снова обратились в бегство. Полностью ограбив оставленные в спешном бегстве казахские аулы, пристав вернулся обратно в Аулиеата.

Возникновение и причины таковых происшествий, приведших к грабежу казахских аулов русскими крестьянами, автор письма связывает с отсутствием разъяснительной работы среди коренного населения об Указе 1916 года, недееспособности и бездействии местной русской власти²⁰.

Подполковнику Тризне, объезжавшему казахские селения лишь в сопровождении своего переводчика и без военного отряда, путем разъяснительной работы с населением, удалось добиться уменьшения страхов у народа, внести определенное успокоение в казахскую среду.

Письмо М. Тынышпаева не осталось без внимания. Генерал-адъютант А.Н. Куропаткин распорядился о расследовании этого вопроса в Аулиеатинском уезде²¹. Уездный начальник Кастальский, которому было поручено изучить вопрос, отмечал, что в Семиреченской области, оказавшей сопротивление проводимой политике, причины могут вполне скрываться в агитации против русских, эмиссарами Германии, Турции – в приграничных с Китаем уездах. У русского населения уезда нет оружия. Боясь получить увечья во время восстания, они не могли сами выступить зачинщиками погромов, разбоев и вооруженных стычек. В смерти же казахского населения повинны они сами. Так, казахи на участке Мерке, что близ села Новотроицка, убивали русских из села Кузьминка, разграбили их хутора.

²⁰ Там же. Л.3-об.

²¹ Там же. Л. 1.

И только затем русские крестьяне вынуждены были выступить против казахов. М.Тынышпаев не учел этот факт, подытоживал Кастальский.

Им также были переиначены и другие обстоятельства событий 1916 года и самой поездки М.Тынышпаева в качестве переводчика рядом с Тризной. По его мнению, после победы над восстанием в области, казахи признали силу власти русского правительства и сами же вернулись на свои места проживания. В итоге, Кастальский счел необходимым призвать М.Тынышпаева к ответственности перед судом за искажение обстоятельств дела²².

Восстание потеряло свою силу уже в октябре. Подавление вооруженными карательными отрядами, массовые беспорядки, межнациональная бойня – все это оставило неизгладимый след в памяти казахских и киргизских шаруа о событиях 1916 года, ставших в их сознании олицетворением трагических страниц первой мировой войны и ее отголоска на территории Казахстана.

Свыше 200 тыс. человек, что составляло на тот период более 20% от населения Семиреченской области, в октябре через снежные перевалы откочевало в Западный Китай²³, где их ожидала горькая участь от голода и трудового рабства. Даже после кровавых событий лета и начала осени 1916 года, царская администрация все еще продолжала призыв казахского населения.

В политическом наследии М.Тынышпаева отложились несколько документов касательно событий 1916 года: Показания следователю Верненского окружного суда; Свидетельства в официальные органы власти о причинах восстания в Семиречье и Сырдарье; Записка о восстании военному губернатору Сырдарьинской области; и др.²⁴ Позже сам же он, будучи в составе Туркестанского комитета Временного Правительства²⁵, занялся вопросами возвращения беженцев в Китай в ходе восстания 1916 года²⁶.

²² Там же. Л. 5-9.

²³ Государственный Архив Российской Федерации. Ф.1701., Оп.1. Д. 35. Л.4-10.

²⁴ Жүгенбаева Г. М.Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. - 32-б.; АП РК. Ф. 811. Оп. 20. Д. 67. Л.1-25.

²⁵ Государственный Архив Республики Узбекистан. Ф. Р-1044. Оп. 1. Д. 37. Л. 2.

²⁶ Тынышпаев М. Избранное. - Алматы, 2001. 34-56 с.

Kairat Alimgazinov
Gulbanu Zhugenbaeva

WORLD WAR I IN THE CAUSE-AND-EFFECT PROJECTION OF THE EVENTS OF 1916 IN KAZAKHSTAN

Abstract: The article highlights the role of the Kazakh intelligentsia in the 1916 uprising in Kazakhstan. This uprising covered almost the entire Kazakh steppe. It took place during the First World War 1914-1918. The uprising caused the stratification of democratic forces. Studying this event with the use of archival documents and modern views on a historical problem can help modern society understand the reasons for the behavior of the masses in conflict situations, as well as understand the role of the intelligentsia in resolving issues of war and peace.

Keywords: Kazakhstan, Turkestan region, Semirechye, uprising of 1916, conscription for rear work, newspaper *Kazakh*, M. Tynyshpayev

ПРИЛОЗИ И ГРАЃА

UDC 51:929 Milanković M.

Небојша Мићић¹

Радован Сремац²

Музеј наивне уметности „Илијанум” (Шид)

Србија

ПРИЛОГ ЗА ПОРЕКЛО И РОДОСЛОВ МИЛАНКОВИЋА ИЗ ДАЉА

Сажетак: Научник Милутин Миланковић у аутобиографском делу *Успомене, доживљаји и сазнања* изложио је породичну хронику Миланковића из Даља. У овом тексту дати су нови, до сада непознати архивски подаци, између осталих и писани траг о родоначелнику Миланку, који могу послужити као допуна његовог генеалошког рада.

Кључне речи: Милутин Миланковић, Даљ, родослов, Срби у Хрватској

Знаменити научник Милутин Миланковић рођен је 1879. године у угледној и богатој српској породици у Даљу, месту у тадашњој Аустроугарској монархији, а данас у саставу Републике Хрватске. Даљ се налази на десној обали Дунава, непосредно уз велику окуку ове реке код Ердута, низводно од ушћа Драве. Најближе је повезан са местима Борово, Ердут, Аљмаш и Бело Брдо, у микро регији која се данас обично назива Западним Сремом.

Млади Миланковић исказао је велику љубав и таленат за математику. Професор у средњој школи био му је потоњи познати математичар (такође српског порекла) Владимир Варићак. Супротно жељи породице, која је планирала да се Милутин усавршава у пољопривреди и преузме вођење породичног имања, он уписује студије грађевине на Бечкој политехници. Ту је значајно проширио знања из математике код познатог предавача Емануела Чубера. По завршеним студијама одбранио је докторат на тему распореда и преноса линија сила у бетонским конструкцијама, применом веома сложеног математичког апарата, што је био његов први велики допринос науци. Тиме је 1904. године постао, по сопственом сведочењу,

¹ zlimichko@gmail.com; Nebojša Mičić

² radovansremac@yahoo.com; Radovan Sremac, Museum of Naïve Art “Ilijanum” (Šid), Serbia

први Србин са звањем доктора технике. Отпочео је успешну инжењерску каријеру у моћним аустријским грађевинским фирмама, где је током неколико година радио на значајним пројектима мостова, аквадукта и бетонских брана. При том су му признати патенти из области које су тада биле у развоју: армирано-бетонских конструкција и олакшаних (шупљих) бетонских таваница.

Нагли заокрет у животу и каријери направио је 1909. године одлучивши да прихвати позив за професора примењене математике и небеске механике на Београдском универзитету, и то за значајно мању плату. Динамичан успон у пословном свету заменио је миром универзитетског кабинета, што му је омогућило да се у потпуности посвети науци и развије климатолошке теорије (каноне осунчавања Земље) по којима је данас најпознатији. Позне године, након Другог светског рата, провео је на позицији потпредседника САНУ. У том раздобљу написао је неколико веома запажених научно-популарних дела из историје науке, међу којима и тротомну аутобиографију под насловом *Успомене, доживљаји и сазнања* (Миланковић 1952).

На почетку *Успомена* Миланковић је дао кратку хронику свог родног места и породице, укључујући детаљан родослов. Овај спис је засновао на литератури, причама старијих сродника, сачуваним породичним документима, као и одређеним сопственим архивским истраживањима. О настанку српских насеља у свом завичају, пише следеће:

„Великом судбоносном битком код Мохача 1526. године дођоше и ови крајеви под турску владавину. Њихови староседеоци изгибоше, бише одведени у робље или се разбежаше, њихова насеља бише опљачкана и попаљена, на згаришту изникну коров и трње, а оранице и ливаде претворише се временом у столетне шуме (Миланковић 1952: 8).

Године 1687. ослобођени су турског јарма Осек и његова околина, а хатари Даља, Белог Брда и Борова постадоше државно добро. Да би на њиховом месту створили жив бедем против Турака, дозвољено је Србима који при Чарнојевићевој сеоби стигоше у те крајеве да се ту населе, под условом да искрче шуме и претворе их у оранице (Миланковић 1952: 9).

Арсеније Чарнојевић извршио је реорганизацију православне цркве у Угарској, Хрватској и Славонији, која је као саставни део пећке патријаршије била организована у тим крајевима и за време Турака. За време Ракоцијевог устанка (1703–1711) досељени Срби посведочише своју верност аустријском цару, а он им за учињене услуге даде 24. фебруара, 7. августа и 29. септембра 1706. нове патенте и привилегије, а исте године даде српском архиепископу Чарнојевићу државно добро: села Даља, Борова и

Белог Брда у властелинство” (Миланковић 1952: 7).

На увод о локалној историји аутор надовезује претпоставку о досељавању свог првог познатог претка и родоначелника Миланка:

„Известан део тако добивеног зиратног земљишта даван је насељеницима у алодијални посед. Тако су се ту, поред властелинских добара, стварала и приватна. Државно добро Даља, Белог Брда, и Борова дато је, као што је већ речено, године 1706. Чарнојевићу и његовим потомцима на архиепископској столици у властелинство. У Даљ се доселио и прадеда мог прадеде, Миланко, вероватно почетком осамнаестог века, јер његово име не нађох забележено у попису становника котара Осека из 1697. године” (Миланковић 1952: 9).

О Миланку није успео пронаћи никакав писани траг, већ само наводи породично предање:

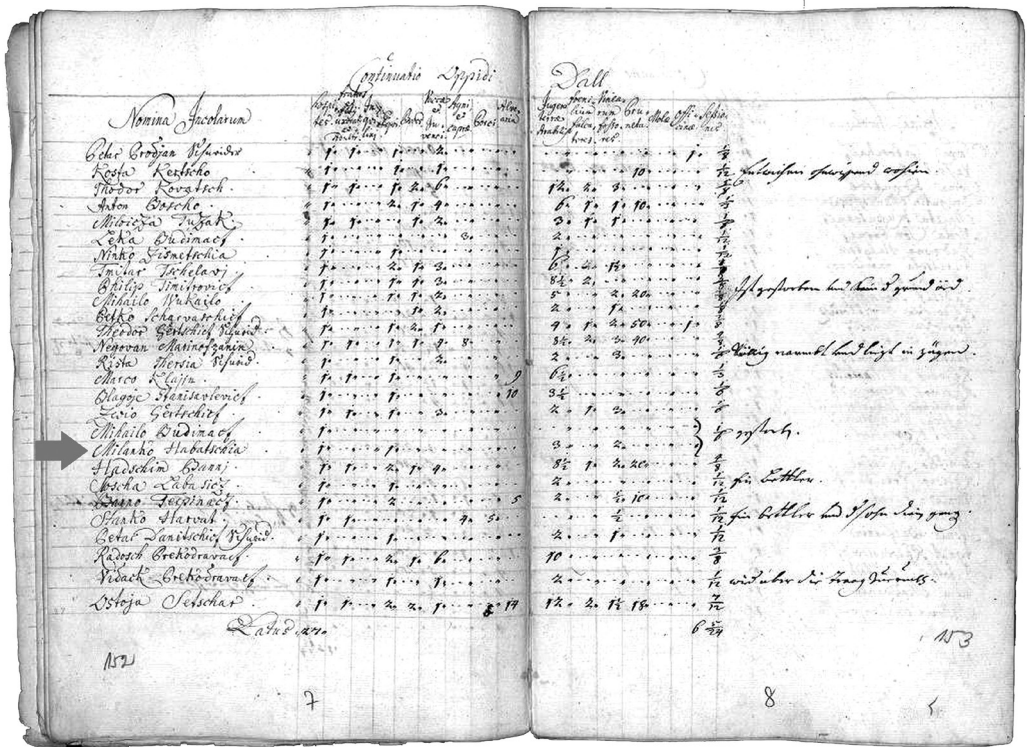
„На крају даљског хатара, код патријаршијске пустаре Мариновци, налази се један бунар који се још за време мог детињства звао Миланковим именом. Ту се, вероватно, и Миланко по свом доласку настанио, не да обрађује земљу, већ да тргује коњима и стоком, судећи по ономе што се у породици препричавало о његовој смрти.

Близу тог његовог насеља, а поред оближњег села Белог Брда, тече један од рукаваца реке Драве, зван Стара Драва. У њој се Миланко удавио. Био је негде на путу, али се кући вратио само његов коњ „Мркуша”, без свог господара. Укућани, слутећи зло, пођоше трагом коња, који се распознавао у снегу. Тако стигоше до Старе Драве и нађоше место где се Миланко удавио када је јахао преко замрзнуте реке, а лед се под њим провалио. Његова удовица поче да нариче из свег гласа: „Куд ли ходи, куд ли броди! – А у бари се удави!”

Породично предање говори да је та моја прабаба, место речи бара, употребила много погрднију реч која нам ипак нешто саопштава. Ја се добро сећам Старе Драве још из свог детињства, јер смо поред ње пролазили кад год смо колима ишли у родбину у Осек. Тај рукавац Драве незнатно је ужи но главни ток те реке. Зато мислим да је Миланко дошао врло из далека кад је пребродио реке поред којих је Стара Драва изазвала толико презирање моје прабабе. Но, иако су се појединости Миланкове смрти, па и само име његовог коња, сачували препричавањем кроз векове, о његовој постојбини не знам ништа више, сем да је била далеко, далеко” (Миланковић 1952: 9).

Као што је и сам Миланковић утврдио, особе под именом Миланко нема у попису Даља из 1697. године (Поповић 1950: 237–238). Нема је ни у попису Даљског спахилука (Opidum Dall) из 1702. године (Hungaricana:

MNL OLE 156-a, fasc. 129, 003, 8–14). Међутим, у попису из 1722. године налази се Миланко Хабација (Milanko Habatschia) за ког се може, уз одређену резерву, претпоставити да је директни предак великог научника. (Hungaricana: MNL OLE 156-1, fasc. 128, 004). Тако се Миланковићева претпоставка о његовом досељавању у Даљ почетком XVIII века показује исправном.



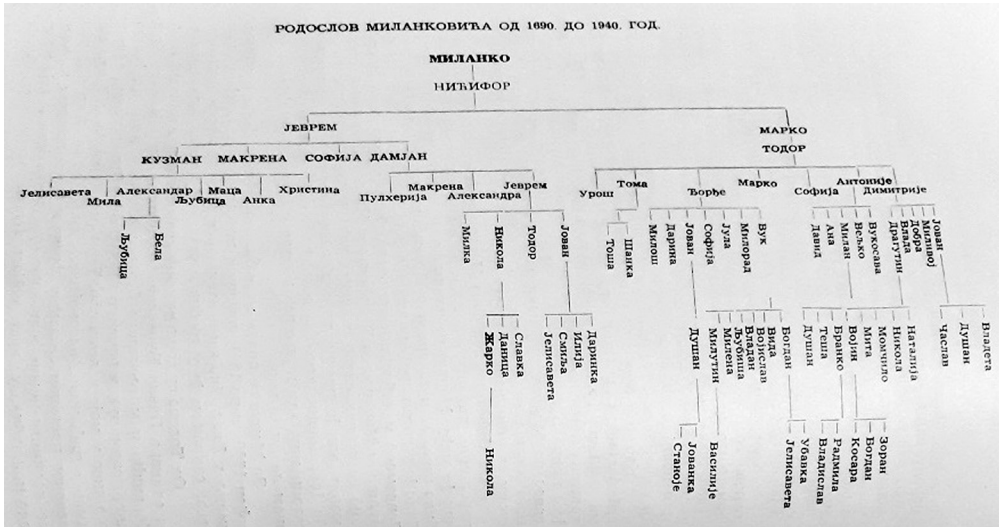
Миланко Хабација у попису Даља 1722. године

Миланково „презиме” Хабација заправо је, највероватније, означавало његово занимање. Абаџија је мајстор, кројач, који од сукна и чохе израђује сељачка одела. Реч потиче од арапске речи аба (сукно), која је код нас дошла као турцизам (аба + тур. суфикс -џи) (Шкаљић 1966: 65). У овом случају је на наш назив абаџија додато „паразитско”, неетимолошко Х- (као у речи хрђа, што је супротно од уобичајеног процеса губљења Х у српском народном говору). Лично име Миланко (изведено од имена Милан + суфикс -ко) у старини није било тако ретко. Забележено је

у турском попису области Бранковића 1455. године, турским пописима Београда и околине 1476–1566, у попису Срба у околини Модриче 1851. године (РЛИС: 132). У старим манастирским поменицима од XV до XVIII века налази се по једном у Крушевском и Крушедолском поменику (Новаковић 1875: 79).

Следећи директни предак ког Милутин Миланковић наводи јесте Миланков син Нићифор – Нићета. Међутим, у попису Даља из 1736/7. године налази се забележен дом Ђурађа Миланкова, са ким у заједници живи још један ожењени мушкарац (брат или син), а поседују 2 краве, 1 свињу, 2 јутра оранице и 1 мотику винограда (Поповић 1950: 225, Мађуран 1993: 282). Највероватније да је Ђурађ био старији Миланков син, Нићифоров брат, па је он уписан као старешина дома. Може се закључити да од њега није остало мушких потомака, због чега га породично предање није упамтило, те га ни сам Миланковић не помиње. С друге стране, о Нићифору даје нека писана сведочанства. Тако каже да је трговао коњима, а у породици су чувани његови жигови за стоку са иницијалима Н. М. Наводи да је у протоколу крштених пронашао један запис где је Нићифор уписан као кум, али не даје детаљније податке: чије је то крштење или венчање било, и које године (Миланковић 1952: 11).

Пегледом старих матичних књига налазе се имена не само Нићифора, већ и његове жене Јованке. Тако су њих двоје забележени као родитељи (име оца: Никета Миланков), на крштењу ћерке Марије 4. априла 1764. године (ПК Даљ I), затим 15. јануара 1772. године на венчању сина Јеврема (ПВ Даљ I), и 27. јануара 1773. године приликом удаје ћерке Макренеу Борово (име оца: Нићета Миланков) (ПВ Даљ I). Записани су и 13. октобра 1784. године приликом удаје поменуте Марије (име оца: Никита Миланковића) за Арсенија Аврамовића из Винковаца (ПВ Даљ II). Приметно је значајно варирање његовог имена у облицима Нићифор > Нићета > Никета > Никита. У протоколу умрлих забележена је 1792. године смрт Николе Миланковића. С обзиром да ранији подаци о Николи нису пронађени, није у тренутку смрти назначен као младенац (дете), нити га Миланковић помиње, може се претпоставити да је у питању још једна варијација Нићифоровог имена.



Родослов Миланковића из Даља, рад Милутићина Миланковића

Нићифор је иза себе оставио два сина који су наставили лозу Миланковића. Старији Марко, за кога наш научник наводи да је био сеоски кнез, женио се два пута. У првом браку са Саром († 19. 06. 1788) (ПУ Даљ I) имао је ћерку Анастасију (30. 06. 1767) (ПК Даљ I), сина Теодора (13. 04. 1769) (ПК Даљ I), ћерку Јелисавету († 02. 03. 1771.), те синове Јована († 18. 08. 1772) и Аврама († 25. 3. 1790) (ПУ Даљ IV). Након смрти прве супруге, Марко се оженио 22. јануара 1789. године Сибинком, удовицом Стојана Хајдуковића из Даља (ПВ Даљ II). Изгледа да са њом није имао деце. Млађи Нићифоров син Јеврем оженио се 15. јануара 1772. године Анном, ћерком Панише Николашкова из Даља (ПВ Даљ I).

Теодор или Тодор (13. 04. 1769 – 08. 10. 1841), прадеда Милутина Миланковића, очигледно је једини од Маркових синова поживео и оставио потомство. За њега наш научник наводи да је „свршио правне науке” и „радио као каснар патријаршијског властелинства у Даљу” (Миланковић 1952: 11). У протоколу венчаних стоји да се Теодор Миланковић 25. јула 1798. године оженио Дафином, ћерком Димитрија Михаиловића из Даља (ПВ Даљ III). Њих двоје су 15. јануара 1806. године добили сина Антонија, Милутиновог деду (ПК Даљ VIII).

Антоније, звани Анта, бавио се трговином, а женио чак четири пута. Са трећом, Екатерином, ћерком Димитрија Маринковића из Даља, венчао се 29. јануара 1839. године (ПВ Даљ IV). Она је 26. августа 1845. године родила Милана, оца Милутина Миланковића (ПК Даљ XIII). Пошто је и

Екатерина умрла, четврти пут се оженио Аном из Бача. О њој Миланковић пише веома похвално у *Успоменама*, називајући је баба-Антиницом. С обзиром да му је отац умро млад (28. октобра 1886. године) на његово испитање највећи утицај су имали мајка и баба-Антиница, а касније ујаци.

118	Родиса Младенецъ пола <i>мужескаго</i> Месеца <i>Августа</i>	1848
	Дне <i>26</i> Лѣта предположенаго: Отацъ Младенца <i>Антони</i>	
	<i>Миланковиць</i> Мати же <i>Екатерина</i>	
	Жителие <i>Залески</i> Крестися в муромъ святымъ помазаса чрезъ	мѣ
	мене <i>Доро</i> <i>Третья сръжкая Мелвоя Миланковица</i>	днѣ
	Пароха церкви св:	<i>29</i>
	зь	
	суция: Месеца и дне подъ лѣтомъ положенаго. И дано бысть во св: крещени мла-	
	девцу имя <i>Миланъ</i> Восприемца <i>за</i>	<i>500</i>
	бысть <i>Варсанда Каранковиць</i>	
	Бабица Жителие	

Зайис о рођењу и крштењу Милана Миланковића

Као угледне припаднике своје фамилије Миланковић истиче Тодорове синове, браћу свог деде, Уроша и Димитрија. Урош Миланковић (1800–1849) био је правник и филозоф, аутор неколико књига. Димитрије – Мита Миланковић (1817–1906) школовао се на терезијанској војној академији, а потом службовао у војсци Кнежевине Србије. Милутин Миланковић бележи занимљиву анегдоту са деда-Митом у главној улози. Њега је лично кнез Милош послао у Беч, да расправи неспоразум који је избио око увоза неких сабљи и пиштоља из Белгије у Србију. При том је добио инструкције да се тамонађе са „ћопавим обешењаком” Вуком Караџићем, који ће му бити од помоћи (Миланковић 1952: 14).

Миланковић је био веома везан за родбину са мајчине стране, Муачевиће (Мухачевиће) из Осијека (Осека), па је и њима посветио поглавље у *Успоменама*. Детаљно пише о својим ујацима, док признаје да му имена предака даље од „деде Паје Муачевића” нису позната. О пореклу мајчине фамилије каже: „говори се само то да су се, а то потврђује и њихово презиме, доселили из Муача, како се код Срба називао мађарски град Мохач” (Миланковић 1952: 34).

Родися Младенець пола <i>Мужского</i> Месеца <i>Марта</i>	4857.
Дне <i>22</i> Лѣта предположенаго: Отець Младенца <i>Павелъ</i>	
<i>Михаилъ</i> Мати же <i>Пулхерија</i>	
Жителіе <i>Осетинъ</i> Крестиси и муромъ святымъ помазася чрезъ <i>Мѣ</i>	
мене <i>Иерса</i> <i>Протоіереа</i> <i>Савриѣна</i> <i>Семна</i>	<i>Савриѣна</i>
Пароха церкви сво: <i>Василскій</i>	Дни <i>23</i>
въ <i>Осетѣ</i>	
суцїя: Месеца и дне подъ лѣтомъ положенаго. И дано бысть во св: крещенїи мла-	
денцу имя <i>Елисавета.</i> Воспрїемни за	<i>М. Срем.</i>
бысть <i>Елисаветъ</i> <i>Архїєпискупъ</i>	
Бабица <i>Жителїца</i> <i>Осетина.</i>	

Запис о рођењу и крштењу Јелисавете Мохачанин, мајке Милутина
Миланковића

Листањем црквених матичних књига поново се потврђује веродостојност породичног предања. Милутинова мајка Јелисавета рођена је 22. марта 1857. године (ПК Осѣјек), као ћерка Павела (28. 5. 1820 – 10. 10. 1889.) и Пулхерије, чије презиме је записано у облику Мохачанин (Мѡхачанинѡ). Посебну занимљивост представља чињеница да је Пулхерија такође потицала од даљских Миланковића. Она је била унука Нићетиног сина Јеврема, те су, према томе, родитељи Милутина Миланковића били даљи рођаци. Отац Павела – Паје Муачевића носио је исто име – Павел, а оженио се 5. септембра 1819. године Василијом, питомицом Софије Јованове Бекеш из Осѣјека.

За крај, запажање о једном поетском моменту из уводног дела Миланковићевих *Успомена*. Човек који је са лакоћом премеравао растојања између звезда и планета, израчунавао њихове путање и разумевао међусобне утицаје, закључује да је његов предак у Даљ дошао однекуд „далеко, далеко...”. А могао је, најдаље, доћи из Херцеговине или јужних српских крајева. Колико су различити аршини васељене и нашег микрокосмоса!

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Национални архив Мађарске. Фонд *Urbaria et conscriptiones*. Приступљено преко линка <https://www.hungaricana.hu/en/>

Матичне књиге даљске Српске православне парохије (скраћенице: ПК – протоколи крштених, ПВ – протоколи венчаних, ПУ – протоколи умрлих): ПК I: 1763–1770, ПК II: , ПК VIII: 1804–1815, ПК XIII: 1842–1850, ПВ I: 1770–1774, ПВ II: 1778–1794, ПВ III: 1796–1822, ПВ IV: 1824–1860, ПУ IV: 1785–1796. Приступљено преко линка <https://www.familysearch.org/>.

Матичне књиге осијечке Српске православне парохије: ПК 1848–1859. Приступљено преко линка <https://www.familysearch.org/>.

Грковић, Милица. *Речник личних имена код Срба (РЛИС)*. Београд 1977.

Маџуран, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*. Osijek 1993.

Миланковић, Милутин. *Усиомене доживљаји и сазнања*. Београд: САНУ, 1952.

Новаковић, Стојан. „Српски поменици XV – XVIII века”. *Гласник Српскої Ученої друштва*, 42, 1875, 1–152.

Поповић, Душан Ј. *Срби у Срему до 1736/7*. Београд: САНУ, 1950.

Шкаљић, Абдулах. *Турицизми у српскохрватском језику*. Сарајево: Свјетлост, 1966.

Nebojša Mičić
Radovan Sremac

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE GENEALOGY OF THE MILANKOVIĆ FAMILY FROM DALJ

Summary: Scientist Milutin Milanković in his autobiographical work *Memories, experiences and knowledge* presented the chronicle of Milanković family from Dalj. However, this text contains new, unknown archival data, including facts about Milanko, the founder of the family, which can serve as an addition to his genealogical work.

Keywords: Milutin Milanković, Dalj, genealogy, Serbs in Croatia

**ПЕДАГОГИЈА
И ЕДУКАЦИЈА
У УСТАНОВАМА
КУЛТУРЕ**

UDC 069.12:5(497.11 Beograd)

Симка Вукојевић¹
Природњачки музеј у Београду
Србија

ПРИЧЕ КОЈЕ МЕЊАЈУ СВЕТ – КОМУНИКАЦИЈА МУЗЕЈСКОГ САДРЖАЈА НА ПРИМЕРУ ИЗЛОЖБЕ „ЕВОЛУЦИЈА”

Сажетак: Комуникација музејског садржаја (предмета, информације и знања, идеје) подразумева различите врсте прилагођавања како би он могао да буде разумљив различитим групама посетилаца. Процеси прилагођавања – активности и промишљања око питања које музејске предмете изложити, а које изоставити (садржај изложбе), како их представити, организовати и са којом поруком (циљеви изложбе), почињу на самом почетку стварања изложбе, и имају за циљ да олакшају процес разумевања одређеног садржаја. Овде се јасно препознаје усмереност музеја ка посетиоцима и његова, пре свега културно-просветна делатност, поред изражене научно-истраживачке и заштитне делатности. Након постављања изложбе, као основне активности преко које се остварује музејска комуникација, додатни програми који се припремају за публику имају за циљ да једну фиксирану изложбу претворе у флексибилну ситуацију учења, те да посету учине релевантним и смисленим искуством за различите групе посетилаца. Овај рад представља приказ методологије стварања једног таквог програма, односно приказ развоја и методологије групног вођења на примеру изложбе „Еволуција” у Природњачком музеју у Београду.

Кључне речи: музеј, посетилац, педагошка комуникација, научна комуникација, изложба, групно вођење

Потреба за развијањем образовних програма у музеју

Савремене теорије музеологије музеј посматрају као социјалну и физичку средину где се посетиоци срећу са објектима и идејама, а које тумаче и интерпретирају полазећи од сопственог искуства, у оквиру свог

¹ *simka.vukojevic@nhmbeo.rs*; Simka Vukojević, Natural History Museum (Belgrade), Serbia

сазнајног и вредносно-мотивационог система.² Након постављања изложбе, као основне активности преко које се остварује музејска комуникација,³ додатни програми који се припремају за публику имају за циљ да једну „фиксирану изложбу претворе у флексибилну ситуацију учења”,⁴ те да посету учине релевантним и смисленим искуством за различите групе посетилаца.

Промена парадигми у презентацији и комуникацији музејског садржаја – од пасивног излагања музејских предмета до партиципативног музеја била је условљена и сазнањима која су доносиле друштвено-хуманистичке науке о природи процеса учења и положају оних који су у тај процес укључени.⁵ За разлику од бихејвиористичких теорија учења које су оног ко учи стављале у пасиван положај *примаоца информације*, а процес учења изједначавале са репродукцијом и вербалним понављањем, конструктивистичке теорије учења су наглашавале активну улогу онога ко учи и процес учења виделе као активну конструкцију знања у одређеном контексту. Нови погледи на природу учења и положај оних који уче су довели до захтева за развијањем “learner-centred”, односно “public-centred” приступа и програма који би омогућили веће учешће, интеракцију и партиципацију публике. Управо зато јер се вредност и релевантност посете музеју почела мерити према степену у коме је посета направила неку промену код посетиоца, било у погледу стварања нових или модификације постојећих особина личности (знања, способности, вештина, вредности и ставова), „нова музеологија” је захтевала не само диверзификацију програма, већ и суштинско преиспитивање концепција постојећих музејских програма.

Савремени погледи на стручно вођење сведоче о тој промени парадигме и посматрају га као нешто што пре треба да има одлике „вештог приповедања” (енг. *storytelling*), него класичног, монолошког предавања (енг. *lecturer*).⁶ Као посебан облик рада, групно вођење се препознаје као

² John H. Falk and Lynn Dierking, *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*, Lanham 2000, 177–205.

³ Питер ван Менш, *Ка мейѿоголоѿији музеолоѿије*, Београд, 2015, 279–280.

⁴ Ненад Хавелка, „Психолошки ефекти као циљ музејске изложбе и услови њиховог постизања”, *Зборник Истѿоријскоѿ музеја Срѿије*, бр. 13/1, 1977, 313.

⁵ George E. Hein, “Museum Education”, in: Sharon Macdonald (ed.), *A Companion to Museum Studies*, New York 2006, 346–347.

⁶ Željko Anđelković et al., “Museum Tour Guide Performance: A Visitor Perspective”, *Sustainability*, vol. 14 (16), 2023, 16, 10269, 12. DOI: 10.3390/su141610269, <https://www.mdpi>.

виталан део успостављања односа са публиком. Међутим, и поред великог значаја, истраживања у овој области су ретка.⁷ Групно вођење се најчешће посматра кроз компетенције водича или стратегије које треба да побољшају праксу, док литература даје мало података о томе како организовати вођење у комплексном простору, како одржати мотивацију за обилазак итд. Овај рад има за циљ да представи развој и методологију групног вођења као посебног облика програма за публику на примеру изложбе „Еволуција” у Природњачком музеју у Београду.

Контекст истраживања

Изложба „Еволуција” је интердисциплинарна изложба која је тематски покривала различите области биолошких и геолошких наука. Тематски и просторно је обухватала три целине које су садржајно (по обрађеним темама) и у простору биле хронолошки организоване. Од уласка на изложбу до изласка, примећује се логичан след у излагању садржаја који је омогућавао да се публика поступно упознаје са информацијама и „гради” одговор на питање шта је еволуција. Путем оригиналних експоната, модела, реплика, илустрација, текстуалних приказа, итд. публика се упознавала са кључним појмовима који су обрађени на изложби – природна селекција, појам врсте у биологији, процес наслеђивања, варијација, адаптација, типови еволуције, савремене и изумрле биљне и животињске врсте, фосили, хоминиди, еволуција човека.

Успостављање односа између биљних и животињских врста од настанка Земље (пре око 4,5 милијарди година) до савременог доба, чинила је изложбу изузетно изазовном за интерпретацију и преношење до публике. Комплексност теме у контексту њеног саопштавања и интерпретације различитим групама посетилаца проистицала је не само из сложености научних појмова и процеса које је требало представити, већ и из чињенице о постојању различитих вредносних система и ставова јавности по питањима порекла живота, настанка човека и његове улоге на Земљи.

О разноликости ставова код публике сведоче резултати истраживања природњачких музеја у којима се наводи да више од 30% људи у Америци

com/2071-1050/14/16/10269 (преузето 5. 8. 2023).

⁷ Katie Best, “Making Museum Tours Better: Understanding What a Guided Tour Really Is and What a Tour Guide Really Does”, *Museum Management and Curatorship*, no. 27 (1), 2002, 36.

верује да су биљне и животињске врсте какве данас знамо, непромењене постојале одувек,⁸ док само 16% јавности прихвата да су људи еволуирали од неких ранијих врста.⁹ Истраживања перцепције публике у Великој Британији говоре да око 37% људи верује у тачност Дарвинове теорије, док 32% сматра да је вероватно тачна или тачна тврдња да је Бог створио свет. Истраживања указују и на то да највећи број људи иако поседују тачна знања о еволуцији и могу да опишу бар неки од еволуционих механизма, често задржавају своја инстинктивна или религијска уверења. Такође истраживања указују и да посетиоци размишљају о еволуцији различито у зависности од врсте организма који разматрају, примењујући еволуционе принципе на неке врсте, а на неке друге, попут човека, не. Имајући све ово у виду, поставља се питање на којим принципима је требало планирати и организовати групно вођење и уопште интерпретацију једне изложбе?

Методолошка разрада истраживања

Због изразите усмерености изложбе „Еволуција” на представљање сложених научних појмова и процеса који су обликовали живот на Платени, у планирању и осмишљавању концептуалног оквира групног вођења за потребе ове изложбе смо користили оквир са основним елементима ефикасних научних комуникација.¹⁰ Овај модел сумира различите вештине и теоријске концепције из литературе, описујући најбоље праксе за

⁸ Dan Wormald, *Evolution a Public Engagement Literature Review*, London 2018, chrome-extension://oemmdcbldboiebfnladdacbdm/adm/https://www.nhm.ac.uk/content/dam/nhmwww/about-us/visitor-research/Evolution%20Lit%20review%20March%202018_Final.pdf. (преузето 1. 9. 2023).

⁹ Dan Wormald, *Deep Time a Public Engagement Literature Review*, London 2017, https://www.nhm.ac.uk/content/dam/nhmwww/about-us/visitor-research/Deep%20Time%20Lit%20review.pdf. (преузето 1. 9. 2023).

¹⁰ Да би се указало на сложеност научних појмова и процеса, али и истовремено и неопходност њихове адекватне интерпретације и комуникације до шире јавности, током XX века је скован термин *научна комуникација* како би се указало на различите праксе информисања, образовања и подизања свести шире јавности о науци и научним достигнућима. Циљ научне комуникације јесте да се јавности омогући упознавање (енг. *awareness of science*), а онда и дубље разумевање науке, научних појмова и процеса (енг. *public understanding of science*) као појединачних система или групе система у контексту једне или више наука (енг. *scientific culture, scientific literacy*). Термин се претежно користи да означи комуникацију која је посредована знањима природно-математичких научних области.

комуницирање биологије и уопште науке,¹¹ а који се могу посматрати и као основни елементи у процесу подучавања или циљеви учења.¹² Модел се састоји из четири стратешке категорије – „ко”, „зашто”, „шта” и „како” које укључују:

1. идентификацију одговарајуће публике и разматрање нивоа њиховог предзнања,
2. одређивање сврхе, циља и исхода комуникације,
3. саопштавање чињеничког садржаја, уз уважавање контекста који је релевантан за публику (друштвени, политички и културни) и
4. стварање прилика за дијалог и интеракцију публике (Табела 1).

КАТЕГОРИЈА	ОПИС
КО	Идентификујете и разумете одговарајућу циљну публику. Размотрите нивое претходног знања у циљној публици.
ЗАШТО	Идентификујте сврху и намеравани исход комуникације. Повећајте свест и знање. Повећајте интересовање и узбуђење. Слушајте и покажите отвореност. Пренесите компетенцију. Проблеми са преобликовањем. Пренесите заједничке вредности. Пренесите топлину и поштовање.
ШТА	Одвојите суштински од небитног чињеничног садржаја у контексту који је релевантан за циљну публику. Размотрите друштвени, политички и културни контекст научне информације

¹¹ Jason Wack et al., “A Framework & Lesson to Engage Biology Students in Communicating Science with Nonexperts”, *The American Biology Teacher*, no. 83(1), 2021, 17–25, https://www.researchgate.net/publication/348783224_A_Framework_Lesson_to_Engage_Biology_Students_in_Communicating_Science_with_Nonexperts (преузето 5. 8. 2023).

¹² Rashmi Shivni et al., “Establishing a Baseline of Science Communication Skills in an Undergraduate Environmental Science Course”, *International Journal of STEM Education*, no. 8, 2021, <https://stemeducationjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40594-021-00304-0> (преузето 13. 8. 2023).

КАКО	<p>Подстицати двосмерни дијалог са публиком. Промовишите ангажовање и интеракцију публике. Користите језик који је прикладан за циљну публику. Користите одговарајући начин и платформу за комуникацију. Користите стилске елементе који одговарају начину комуникације (нпр. као хумор, анегдоте, аналогije, метафоре, реторику, слике, наративе, приповедање). Апел на чула.</p>
------	---

Табела 1. Оквир са основним елементима ефективне научне комуникације

Примена модела и резултати

1. КО – психолошка својства публике

1.1. Идентификујете и разумете одговарајућу циљну публику

Као основни критеријум за планирање групног вођења смо користили узраст публике. Узраст публике је уједно и информација коју смо најраније сазнавали, већ приликом самог заказивања посете, што нам је давало довољно времена за планирање. Иако узраст публике у пракси често носи прећутну тезу о „количини” информација коју публика има или нема о одређеном појму,¹³ ми смо је сматрали релевантним критеријумом, јер смо кроз њу посматрали интелектуално-сазнајни и образовно-искуствен ниво посетилаца.¹⁴

С обзиром да се сазнајне способности код деце поступно развијају,

¹³ Модел комуникације музејског садржаја који почива на разлици знања између научника као стручњака, и опште јавности се у литератури препознаје као „дефицитарни модел”. Модел почива на премиси да јаз који постоји између стручне и опште јавности, постоји због неспособности јавности да разуме достигнућа наука. Иако овај модел препознаје и указује на неопходност различитих врста прилагођавања, критика која се упућивала овом моделу од 1990. година је релевантна и данас, јер нас подстиче на размишљање о различитим улогама јавности у процесу преношења научних знања – да ли су пасивни примаоци информација или активни учесници дијалога; да ли су само конзументи или ствараоци новог садржаја итд.

¹⁴ Ненад Хавелка, „Психолошки ефекти као циљ музејске изложбе и услови њиховог постизања”, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 13-14, 1977, 313-323.

узраст је био добар критеријум у одређивању потребе за упознавањем одређеног научног појма, начином његовог представљања и дубином његове обраде. Узраст ученика, као интелектуално-сазнајна категорија указује на природу мишљења, те потребу да се групно вођење прилагоди законитостима мишљења на одређеном узрасту. Тако рецимо, мишљење до десете године (нижи разреди основне школе) одликује ниво конкретних интелектуалних операција, што указују на неопходност дечије практично манипулативне парцитапације како би се одређени научни појам или процес разумео. О природи мишљења на овом узрасту сведочи и неколико анегдотских белешки које су забележене током групних вођења, а које јасно осликавају начин на који деца посматрају свет и, у контексту изложбе како посматрају музејске предмете са којима се срећу и биолошке и геолошке појаве које они описују. „Па ово вам није завршено” прокоментарисао је дечак када је видео скелет Луси, првог усправног примата,¹⁵ а који се састоји из само оних костију које су истраживачи пронашли током ископавања (Слика 2).

„Да ли је он (*Homo neandertalensis*) Лусин тата” – било је питање девојчице када је видела Луси поред скелета врсте *Homo neandertalensis*, последње врсте људи пре модерног човека, *Homo sapiensa* (Слика 2).

„Да ли је Луси све то обишла” било је питање девојчице када је видела графички приказ и мапу насељавања *Homo sapiensa* из Африке у друге делове света (Слика 3). Ове интерпретације указују на природу и законитости мишљења које је на овом узрасту усмерена на оно што се налази испред њих и на оно што тренутно посматрају.

Са друге стране, мишљење ученика средње школе одликује ниво формалних операција, што указује да ученици средње школе могу да одвоје реално од могућег, могу да размишљају у различитим перспективама и могу да се одвоје од тренутно присутних чињеница како би баратали са

¹⁵ Луси је најпознатији и са 40% откривених костију, најкомплетнији скелет врсте *Australopithecus afarensis*, групе раних врста хоминина. Припадници ове врсте су имали мало тело и мали мозак, и иако су били способни за усправно ходање нису могли да прелазе велике удаљености по земљи. Насељавали су простор централне и јужне Африке пре 3,7 милиона година. Старост Лусиног скелета, који је откривен у Етиопији 1974. године, се процењује на 3,18 милиона година. Луси је била висока 1,05 метара и тешка 28 килограма, што је неупоредиво мање од мушких представника врсте који су могли да достигну и до 65 кг тежине. Полни диморфизам који је још био присутан код раних врста хоминина, код каснијих врста се смањило. Управо је одсуство или смањење разлика, као и бипедални ход, нешто што одваја групу хоминина од других сродних врста животиња. Последњи припадник врсте хоминина који и даље живи је модеран човек – *Homo sapiens*.

апстрактним појмовима и научним хипотезама. Док ће ученицима нижих разреда бити неопходна додатна вербална објашњења, илустративни прикази, манипулативна и искуствена делатност, ученицима средње школе то неће бити потребно како би разумели сложене узрочно-последичне везе које се дешавају у природи. Партиципација ученика средње школе у том смислу добија другачију форму у којој је могуће разматрање не само тренутног, него и могућег, посматрање ствари из различитих углова и различитих перспектива.



Слика 1. Ученици нижих разреда основне школе испред илустрације које приказују животи раних врста хоминина (Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)



Слика 2. Луси, први усправан примат и Homo neandertalensis, последња врста усправног примата из рода Homo пре Homo sapiensa (Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)

1.2. Размотрите нивое претходног знања у циљној публици

Поред узраста ученика као показатеља интелектуално-сазнајног нивоа, узраст смо користили и као нешто кроз шта се рефлектује образовно-искуствени ниво ученика. С обзиром да је највећи број групних вођења био организован за хомогене групе ученика, тј. једно или више одељења једног разреда, узраст ученика тј. разред смо користили као показатељ њиховог претходног школског знања. Прављењем корелација са наставним планом и програмом у оквиру предметних области повезивали смо садржај изложбе с кључним појмовима који су дати у наставним плановима и програмима (Табела 2).

Анализа наставних планова и програма је дала добар оквир у одређивању школског, формалног (пред)знања која ученици имају у оквиру једног или више наставних предмета. Све то нам је омогућило да групно вођење усмеримо према кључним појмовима која деца већ имају из одређене области и да упознавање нових појмова градиммо на познавању постојећих појмова.

	Разред	Корелација у оквиру наставних предмета	
ОСНОВНА	I	Свет око нас	Сналажење у простору и времену, Делови тела биљака, Сличност и разлике биљака и животиња, Делови тела животиња, Чувајмо природу – угрожености појединих врста
	II	Свет око нас	Биљке у мојој околини, Животиње у мојој околини, Значај биљака, Биљке дишу, Животиње дишу, Разноврсност природе, Кретање и оријентација у времену – временска лента, Дан, колико се сати и минута, Сваки део тела има своју улогу
	III	Природа и друштво	Оријентација у простору, Оријентација на географској карти, прошлост садашњост будућност, историјски извори, породична прошлост и прошлост краја
	IV	Природа и друштво	Брдско-планинска област Србије, рељеф Србије, Воде Србије, Биљни и животињски свет Србије, национални паркови, Природне реткости, биљни и животињски свет и заштићена подручја, летна времена, сазнавање и представљање прошлости
	V	Биологија	Биолошке дисциплине – зоологија, ботаника и микологија, Једноћелијски и вишећелијски организми, Класификација живих бића у царства, Порекло и разноврсност биљног и животињског света, Адаптација биљака и животиња на животну средину који му омогућавају опстанак (перје због летења, дебело крзно и мале уши има поларна лисица, док пустињска лисица има велике уши како би се расхладила, адаптација пингвина), Настанак и развој биљака
	VI	Биологија	Наследне особине (веза између гена и особина, утицај спољашње средине), Индивидуална варијабилност. Природна селекција на одабраним примерцима. Вештачка селекција. Значај галених биљака и припитомљених животиња за човека.

	Разред	Корелација у оквиру наставних предмета	
	VII	Биологија	Основни принципи систематике (Карл Лине, биномна номенклатура). Приказ разноврсности живота кроз основне систематске категорије до нивоа кола и класе. Докази еволуције, фосили и тумачење филогенетских низова (предачке и потомачке форме, прелазни фосили). Абиотички фактори и биотички односи као чиниоци природне селекције (адаптације). Мреже исхране. Животне области. Конвергенција и дивергенција животних форми. Заштита природе. Заштита биодиверзитета.
	VIII	Биологија	Улога и значај појединачних ћелијских органела у метаболизму ћелије – једро, лизозоми, рибозоми, ендоплазматични ретикулум, хлоропласти. Еволуција различитих група организама кроз геолошка доба и велика изумирања. Значај алги (цијанобактерија) и биљака за продукцију кисеоника и озонског омотача, као улов за развој осталих живих бића. Теорија еволуције. Постанак нових врста кроз еволуционе процесе. Еволуција човека.
СРЕДЊА	I	Биологија	Шест кључних догађаја у историји живота. Геолошка скала времена и настанак живота. Промене у току геолошке скале времена – еволутивне промене. Концепт порекла живих бића од заједничког претка. Сличности организама на основу њихове сродности – филогенетски односи. Значај успостављања критеријума класификације и класификација организама. Главне систематске категорије (врста, род, фамилија, ред, класа, тип, царство, домен).
	II	Биологија	Променљивост врста. Ламаркова теорија еволуције. Дарвинова теорија еволуције. Еволуциони механизми (фактори еволуције). Биолошки концепт врсте. Вештачка селекција Дарвинова теорија еволуције. Хипотеза о еволуцији, Хипотеза о заједничком пореклу (претку) свих врста, Хипотеза о природној селекцији као главном механизму еволуције, Хипотеза о популационој специјацији. Еволуциони механизми (фактори еволуције). Укрштање и учесталост генотипова. Адаптација. Специјација. Грађа и разноврсност (положај главних група организама на дрвету живота, Коеволуција цветница са инсектима, птицама и сисарима).
	III	Биологија	Интеграција вишећелијског тела (и интеракција са средином) хомеостатски механизми код биљака и животиња; рецепција, пренос и обрада сигнала. Реакција на факторе спољашње средине – одговор биљака и животиња на абиотичке факторе и стресоре, патогене (укључујући имунски одговор).
	IV	Биологија	Еволуциони механизми. Специјација. Предачке и изведене особине примата. Адаптације на живот у крошњи дрвећа и сложеним друштвеним заједницама. Филогенија примата. Филогенија Хоминоида. Фосили аустралопитецина и рода Хомо. Еволуција рода Хомо. Фосилне врсте људи. Еволуција величине лобање и мозга бипедалних хоминина и рода Хомо.

Табела 2. Издвојене наставне теме из наставних планова и програма према нивоима образовања

2. ЗАШТО - циљеви педагошке комуникације

2.1. Идентификујте сврху и намеравани исход комуникације

Крајња порука аутора изложби (циљ изложбе) је била да се поред разумевања научних принципа који стоје иза процеса еволуције као основе биодиверзитета на земљи, укаже и на улогу коју човек има у нарушавању тих процеса, али такође и да се укаже на његову одговорност за њихово очување (Слика 3).



Слика 3. Маја насељавања *Homo sapiens* из Африке и приказ модерног човека који носи крзно тејарда чији се скелет налази поред (Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)



Слика 4. Сличности и разлике неких врста у породици човеколиких мајмуна
(Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)

Поред овог општег циља изложбе, промишљали смо и о циљевима који би могли да буду релевантни за различите групе посетилаца. Пошто је контекст у коме су увиди научника настали значајно другачији од оног у коме се та знања представљају, један од најважнијих циљева који смо формулисали јесте да теорију еволуције представимо као процес критичног и научног мишљења, те да код публике развијамо радозналост и критичко мишљење. Стога су се сви кључни научни појмови представљали кроз истраживачка питања и дилеме са којима су се и сами научници током свог истраживачког рада сусретали. Која је кључна три питања Дарвин себи поставио на Галапагоским острвима и зашто? Шта је Дарвин толико

занимљиво тамо уочио, а што га је навело да помисли на мењање врста природном селекцијом? Зашто се Дарвин сматра утемељивачем теорије еволуције и зашто је чекао више од двадесет година да би објавио своју теорију? Постављањем питања и стварањем дијалога настојали смо да повећамо степен интеракције са публиком, али и да пренесемо контекст „настајања” знања која су обликовала теорију еволуције.

2.2. Повећајте свесћ и знање

Упознавање ученика са одређеним научним појмовима је било уоквирено базом научних знања и појмова која су постојала и била дефинисана кроз изложбени садржај. Избор музејских предмета, њихова организација у простору и положај једних у односу на друге (Слика 2, 4, 5) је осликавао одређене биолошке и геолошке законитости које су као такве требале да буду интерпретиране и пренесене до публике. Усвајање нових појмова смо градили на ономе што ученици већ знају о одређеној појави; ономе што на примеру могу да искусе или ономе што постоји у њиховом свакодневном животу.



Слика 5. Стадијуми развоја лобање код фетуса човека, модел (Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)

2.3. Повећајте интересовање и узбуђење

Поред посматрања узраста ученика као интелектуално-сазнајне и образовно-искуствене категорије, узраст смо користили и као показатељ афективно-емоционалне зрелости посетилаца. Иако се учење често сагледава само као активност у којој учествују пре свега интелектуални капацитети, често се заборавља важност осећања и емоција у том процесу. Да би изложба остварила дубљи ефекат на сазнајни, а тиме и вредносно-мотивациони систем, у литератури се наводи да је неопходно да појединац успостави позитиван афективан однос са изложбеним садржајем.¹⁶ Пробудити пажњу и интересовање, мотивисати посетиоце, одржати заинтересованост за одређен музејски предмет, циљеви су који се могу остварити једино уз сагледавање посетилаца као целовитих бића и процеса учења као холистичког процеса у коме су ангажовани различити домени функционисања личности (когнитивни, афективни, конативни). Због тога смо у различитом степену користили шалу, машту, анегдоте, приче, бајке, питања без одговора, чудесна и занимљива открића итд.

2.4. Слушајте и покажите отвореност, Пренесите компетенцију, Пренесите заједничке вредности, Пренесите тојлину и тоштовање

Ове елементе смо посматрали као део личног стила водича и као део личног контекста водича нисмо их посебно разматрали.

3. ШТА СЕ УЧИ – садржаји учења

3.1. Одвојите суштински од небитној чињеничној садржаја у контексту који је релевантне за циљну публику

Принцип да се до публике пренесе релеванта, научно проверена знања био је уоквирен самим избором изложбеног садржаја од стране аутора – музејских предмета, текстуалних описа, фотографија, модела, илустрација. У зависности од групе посетилаца, ти садржаји су допуњавани са садржајем и резултатима истраживања и примерима добре праксе из других природњачких музеја. Такође, направљена је корелација са садр-

¹⁶ Ненад Хавелка, *нав. дело*, 313–323.

жајима датим кроз наставне планове и програме у основној и средњој школи у РС чиме се тежило да се посетом покрију кључне информације које су формалним системом школовања обрађене, а које су потребне за разумевање теорије еволуције.

3.2. *Размотрити друштвени, историјски и културни контексти научне информације*

Иако је и сама изложба имала одређену перспективу и идеолошки поглед у презентацији садржаја, друштвени и културни контекст преношења научне информације смо посматрали кроз призму оних који долазе у музеј као посетиоци. Сагледавање друштвеног и културног миљеа групе као посетилаца нам је указала на „осетљивост” коју могу имати у контексту одређених тема, нарочито уколико одређена тема „додирuje” њихова религијска и друга вредносна уверења (питање порекла човека). Показати уважавање и поштовање тог контекста, а истовремено пренети одговарајућу поруку аутора изложбе, био је принцип којим смо се водили у прављењу концепта групног вођења за различите групе посетилаца.

4. КАКО – методе и технике рада

Због сложености изложбеног садржаја и великог броја научних информација које је требало објаснити, настојали смо да групно вођење поделимо на уводни, главни и завршни део, настојећи да пратимо претпостављени природан ток мисли ученика када им пажњу усмеравамо на одређени предмет. Уводна активност о томе шта виде и да ли препознају скелете животиња се надовезивала на природну радозналост приликом сусрета са оним што ученици прво виде када уђу у простор – витрину са изложеним кичмењацима која преко различитих облика костију илуструје повезаност и сродство различитих група животиња (Слика 6). Питањима попут „да ли на основу изгледа скелета препознајете неку животињу”, настојали смо да створимо дијалог, те да кроз опажање и уочавање различитих карактеристика скелета животиња, пренесемо и критеријуме за њихову научну класификацију.¹⁷

¹⁷ Борис Иванчевић и др., *Еволуција*, Београд 2021, 5.



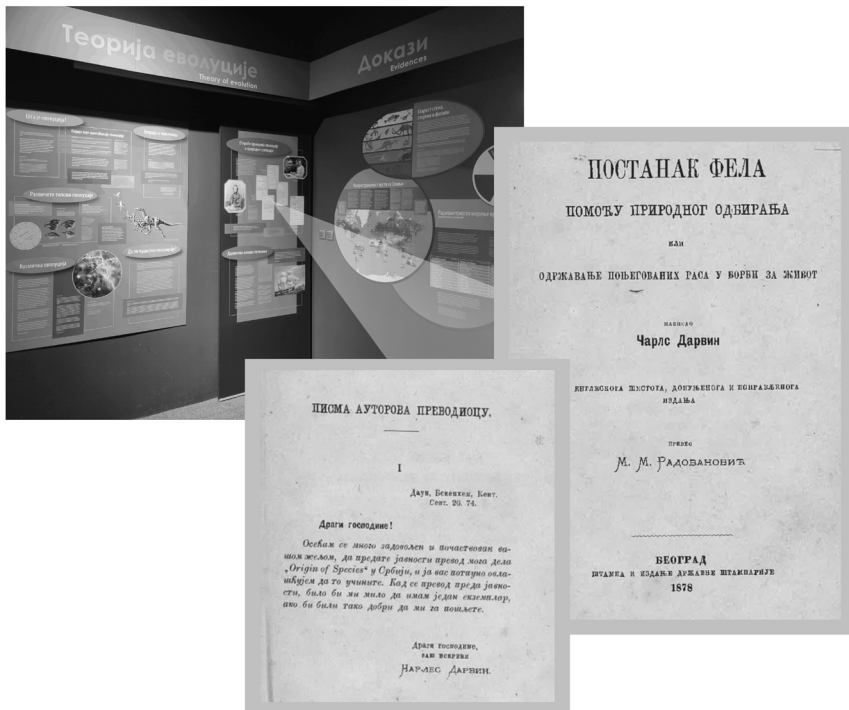
Слика 6. На скелетима животиња се лако уочава да велика разноликост врста почива на сличним основама које природа само модификује (додавајући перје, длаку или крљушић), те да су скелети различитих животиња у основи исти, само су појединачне кости различито обликоване (Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)

Код нижих узраста, ученицима је било потребно веће усмеравање и помоћ у разликовању тих карактеристика, због чега је било потребно додатно вербално усмеравање („Која је ово животиња са **израженим секутићима**, а која једе шаргарепу у бајци”). Старији узрасти основне школе и ученици средње школе су разматрали и структуру и густину костију, као и различити положај костију који је повезан са њиховом функцијом (трчање, летење, пливање).

Како бисмо ангаžовали различита чула деце, деца млађег узраста смо преко аудио снимака пуштали оглашавање птица. Погађање о којој се птици ради, имало је за циљ да повећа дечију интеракцију, али и да пренесемо контекст Дарвиновог путовања бродом *Бил* и различите звуке које је чуо на Галапагоским острвима (а који су се разликовали од његовог родног

града Лондона). Старији ученици су имали прилику да на фотографијама посматрају зебе (исте оне које је Дарвин сакупио на свом путовању, а које се чувају у Природњачком музеју у Лондону), те да и сами уоче разлике и направе закључке до којих је и Дарвин дошао посматрајући их.

Такође, како бисмо повећали интеракцију и различите нивое и типове партиципације, једног од ученика бисмо замолили да наглас прочита писмо које је Дарвин слао преводиоцима српског издања књиге „Порекло врста” (Слика 7). Писмо преко кога се рефлектовао и стил писане комуникације у XIX веку, требао је да прикаже Дарвина као природњака и научника.



Слика 7. Насловна стираница „Постанак фела помоћу природног одбира” и једно од писама које је Чарлс Дарвин слао преводициу српској издања Милану Радовановићу (1849–1878)

(Фото: Документација Природњачког музеја у Београду)

Како бисмо објаснили временску линију постанка и настанка врста, користили смо метафору коју смо са ученицима млађег узраста објашњавали преко њихових тела или у простору, док смо код старијих ученика користили аналогију са филмом.¹⁸

Различити облици рада које смо користили у различитом степену и облику код различитих група посетилаца имале су за циљ да изазову различит степен активности и партиципације. Методе које смо користили се грубо могу поделити на оне којима се развија:

- Опажање, препознавање, уочавање разлика;
- Увиђање, анализа, закључивање;
- Постављање питања, дијалог, интеракција и вербална партиципација;
- Демонстрације, манипулација са простором, практична манипулација;
- Машта, интуиција, фантазија, визуелизација.

Дискусија

Примена модела на различите узрастне групе је резултирала разликовањем неколико нивоа групног вођења. Сваки од нивоа је подразумевао различите начине прилагођавања музејског садржаја, те коришћење различитих дидактичних ресурса и метода – визуелних, аудитивних, вербалних. Сваки од нивоа имао је другачије циљеве комуникације, као и садржаје учења који су били различито организовани.

Код деце предшколског узраста и нижих разреда основне школе смо се усмерили на јачање способности опажања, разликовање облика, боја, увиђању величина или количине, ка категоризацији и класификацији онога што виде испред њих настојећи да пратимо њихову заинтересованост за одређен музејски предмет. Током групног вођења смо се усмерили на појмове из природе који су деци познати или доступнији од других, као што су птице, или оне који изазивају посебно интересовање, попут диносауруса.

¹⁸ Ако замислите филм у трајању од сат времена, прва пчела би се појавила 80 секунди пре краја, а први успаван примат у претпоследњој секунди, у 55. минути ће се појавити прве животиње које ће напустити воду и тада ће се појавити први кичмењаци из којих ће настати гмизавци, рибе, птице и сисари, у 57. минути почеће ера диносауруса, који ће у претпоследњем минути филма изумрети..

Други ниво групног вођења се односио на више разреде основне школе и дозвољавао је веће корелације кључних појмова датих кроз изложбу са школским садржајем, те могућност да ученици заиста разумеју сложене механизме мењања врста. Највећи изазов за овај ниво било је разумевање временских оквира у којима се еволуција дешава, тј. разумевање различитих геолошких епоха и адаптивних промена које су се дешавале код различитих врста. Трећи ниво се односио на средњу школу.

Границе ових нивоа нису биле стриктне и често су се методе које су се користиле за један ниво примењивале и на друге, како би само искуство посете музеју било интересантније и динамичније. Међутим, наведени модел нам је послужио као добра основа за промишљање различитих начина на који једну изложбу можемо прилагодити различитим групама посетилаца.

Simka Vukojević

STORIES WHICH CHANGE THE WORLD – COMMUNICATION OF MUSEUM CONTENT ON THE EXAMPLE OF THE “EVOLUTION” EXHIBITION

Summary: Communication of museum content (objects, information and knowledge, ideas) implies different types of adaptation so that it can be understood by different groups of visitors. Adaptation processes – activities and reflections on the question of which museum objects to display and which to leave out (exhibition content), how to present them, organize them and with what message (exhibition goals), begin at the very beginning of the creation of the exhibition, and aim to facilitate the process of understanding certain content. Here, the direction of the museum towards the visitors and its primarily cultural and educational activity, in addition to the pronounced scientific research and protection activities, are clearly recognized. After the installation of the exhibition, as the basic activity through which museum communication is realized, additional programs prepared for the audience aim to turn a fixed exhibition into a flexible learning situation, and to make the visit a relevant and meaningful experience for different groups of visitors. This paper presents a presentation of the methodology of creating such a program, i.e. a presentation of the development and methodology of group guidance on the example of the exhibition “Evolution” in the Natural History Museum in Belgrade. “Evolution” is an interdisciplinary exhibition that thematically covered various fields of biological and geological sciences. Through original exhibits, models, replicas, illustrations, textual representations, etc. the audience was introduced to the key concepts that were discussed at the exhibition – natural selection, the concept of species in biology, the process of inheritance, variation, adaptation, types of evolution, modern and extinct plant and animal species, fossils, hominids, human evolution.

Keywords: museum, visitor, pedagogical communication, scientific communication, exhibition, group guidance

UDC 069:5(497.11 Beograd)

Драгана Вучићевић¹
Природњачки музеј у Београду
Србија

КАД ЕКСПОНАТИ ПРОГОВОРЕ: ПОЧЕЦИ УВОЂЕЊА ДИЈАЛОШКЕ МЕТОДЕ У СТРУЧНА ВОЂЕЊА НА ПРИМЕРУ ТРИ ОДАБРАНЕ ГРУПЕ ТОКОМ ИЗЛОЖБИ У ПРИРОДЊАЧКОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ

Сажетак: У тексту је описано неколико одабраних исечака из не сасвим типичних, у Галерији Природњачког музеја у Београду реализованих стручних вођења, који могу указати на модуларност тумачења изложбе на веома различитим циљним групама (према узрасту, интересовањима, претходним знањима, мотивисаности), али и на неочекиване „слепе колосеке” на које наилази едукатор приликом провоцираног и вођеног дијалога са одређеним групама посетилаца – тамо где се у пракси појавио проблем фокусирања на само једног или неколицину изузетно заинтересованих и сарадљивих посетилаца, спремних на интерактивност, дијалог (док остали нису мотивисани и недостаје им предзнање) и/или сувише усмереног дијалога који указују на само један, ригидно дефинисани, закључак. Изазвана интерактивност у пракси, која прелази у дискусије, приликом којих се, уз почетни визуелни, не занемарујући ни емотивни утисак, обликују веома разноврсни ставови и мишљења о темама покренутим током стручних вођења, имплицира могућности инспирисања посетилаца на субјективни доживљај и даља размишљања у циљу научног или уметничког-креативног истраживања. Као што се зна, иако музеји по традицији (и стереотипима) имају приоритетне функције прикупљања, истраживања и излагања, паралелно са функцијама едукације, данас формирају све више фокус ка активном обраћању публици, ка валоризацији и евалуацији понуђених музејских садржаја, развијајући све више партнерски однос са посетиоцима, (који нису више у овим установама присутни искључиво због рекреативног провођења слободног времена), предајући им партиципативну улогу.

Кључне речи: музеј, изложбе, педагогија, едукација, стручно вођење

¹ *draganav@nhmbeo.rs*; Dragana Vučićević, Natural History Museum (Belgrade), Serbia

Изложба *Природа и језик* је концептуална, специфична, по томе што сублимира наизглед неспојиве природне и друштвене науке (у којима владају исте научне законитости), са жељеним циљем аутора да посетилац посету не заврши само обиласком изложбе, већ да јој сваки појединац, уколико то жели, у неком наступајућем времену, подари свој ауторски допринос, било кроз личне фотографије са изложбе, блог на некој платформи друштвених мрежа, кроз филозофско размишљање, креативно-уметничко дело или научно-истраживачки рад.

Дијалог као методички поступак у едукацији и музејској едукацији

Дијалог представља облик комуникације између два субјекта. На примеру примене дијалога као наставне методе, у школама то може бити облик комуникације између наставника и ученика или између самих ученика у процесу размене искустава, разумевања и ставова о наставним садржајима. На примеру музејске едукације, по аналогији, то може бити облик комуникације током које се преносе и размењују поруке аутора уз тумачење изложбе, знања и информације, као и лична искуства, између едукатора и слушалаца (посетилаца, појединачних или у оквиру групне посете), или самих посетилаца.

Процес учења у музејима огледа се као активност онога ко учи, у интеракцији са својом околином. Такво схватање учења наглашава важност искуства и веома је блиско конструктуивистичким погледима на учење, по којима се до знања долази кроз рад и искуство. За конструктуивистичку теорију и конструктуивистички музеј од изузетне је важности могућност ослањања на претходно знање и искуство. Другим речима, све нове спознаје се доводе у везу са претходним знањима и искуствима.

Често се дијалогски поступак дефинише и као едукативна метода која се изводи помоћу питања и одговора. У традиционалној настави, дијалогска (еротеметска) метода се заснива на утврђеној пракси у којој наставник/едукатор, поставља унапред припремљена питања, а ученик /студент/посетилац даје одговоре на постављена питања. У савременој настави, дијалог се све чешће, од једносмерног, помера ка двосмерном и вишесмерном облику комуникације, постајући „пут проблематизовања, актуализације, низа питања и одговора, пут верификације постојећег и откривање неоткривеног. Зависно од циља који се жели достићи, у стручној литератури се разликује више различитих варијанти (популарно предавање, катехетички, хеуристички, развојни, сократовски дијалог и сл.). Сматра се да има

низ предности у односу на монолошку методу, разумљиво у одређеним наставним околностима и недостатке због чега је најидеалније комбиновати је са монолошком и другим методама.

Едукација у музејима, осим сувопарног вођења кроз изложбу, при чему посетиоци само пасивно слушају причу кустоса, претпоставља интеракцију са посетиоцима (постављање питања, решавање одређених задатака који имају везе са темом изложбе и изложеним предметима или објашњеним процесима, квизови). Стручна вођења најављених на тематским изложбама у галерији Природњачког музеја садрже едукацију, интерпретацију, комуникацију и евалуацију. У Природњачком музеју се у оквиру стручних вођења врло често примењују кратка предавања везаних за курикулум, тј. лекцију из одређеног наставног предмета, уколико експонат или тема изложбе дозвољавају такав приступ. То се дешава планирано, када групне посете чине ученици основних и средњих школа, у сарадњи са предметним професором, при чему изложени експонат може представљати предмет дискусије, генератор нових идеја или информација, али и „субјект који немо приповеда” (невербална комуникација). Популарна предавање су један од честих видова едукације у музејима.

Када се ради о педагогији, у наставној пракси постоје више (неки аутори сажимају на два) облика дијалога, традиционални дијалог или катехетички разговор и хеуристички или развојни. Катехетички разговор се састоји у одговарању на постављена питања (претходи му механичко учење, директно из уџбеника).

Хеуристичке методе представљају систем правила који постављају највероватније креативне стратегије и тактике које се користе да би се решио постављени проблем, уз образложење, при чему се подстиче активно, креативно и интуитивно разматрање задатка, уз размишљање, при чему се генеришу нове идеје, на основу којих се значајно повећава ефикасност решавања одређене врсте проблема (нестандардних логичких, филозофских, креативних и сл.).

Како се хеуристика сматра „новом”, тј. науком у развоју, многи појмови и стандарди нису дефинисани, па тако ни концепт „хеуристичке методе”, међутим, с обзиром да могу усмерити решења и смањити број опција које се истражују како би се добило коначно решење, свакако су корисне и у музејској едукацији, нарочито у раду са школском популацијом, када се обрађује део изложбе битан за одређени наставни предмет.

Приликом улажења у одређени предмет, појаву или процес, при чему је непожељно да се губи сувише много времена у објашњењима, већ се жели пратити садржајна нит у континуитету, наставник може поставити уче-

нику затворено питање које своди одговор ученика на „да” или „не”. Она делују сугестивно јер је основа таквих питања одређена наставникова констатација или тврдња. Понекад је потребно да наставник буде спреман за додатна образложења. Погодна су када наставник жели заједно са ученицима да изведе одређени закључак на основу низа констатација, тако да овим питањима жели да утврди колико ученици прате ток мисли, образлагања и континуитета развијања наставне материје, или колико им је јасно додашње излагање. Функционалност затворених питања се састоји у томе што се њиховим постављањем може на природан и логичан начин доћи дијалогом до одређених сазнања. Овакав тип питања често има мање или више изражен сугестиван карактер. Њега је користио грчки филозоф Сократ у наставним разговорима са својим ученицима у настојању да корак по корак дође до одређених сазнања. Такав његов начин рада чинио је иницијалне оквире програмиране наставе.

Темеље концепта дијалогске методе, позанате и као мајеутички разговор, поставио је Сократ. Ова метода почива на планираном и вођеном разговору, који укључује различите методе аргументовања и неопходног знања.

Сократова метода спознаје је дијалектика: кретање (истраживање) у подручју мишљења усаглашавањем различитих, па и противречних ставова. Сократовом систему иманентна је самоспознаја као циљ дијалектике и гносеолошка категорија. Сократов испитивачки поступак састоји се у томе што је он заједно са другима у разговору (као диалегоменос) указивао на недостатке у знању других, откривао противречности, налазио грешке. Сократовска метода је дијалектички процес у којем се иронијом најпре спроводи *éленкхос*, саговорнике доводи у стање апорије и методички ослобађа од свих заблуда, како би били спремни мајеутиком изродити право знање. Сократ није писао, тврдећи како писана реч не може обухватити живу пуноћу филозофије која се може остварити једино кроз искрен дијалог између два равноправна учесника-судионика и у идеалним условима, као позитивна игра парезије. Сврха те парезије је *gnōthi seautón* – спознаја нас самих јер је знање које се порађа његовом мајеутиком самоспознаја.

Изазов је користити неку од ових метода у струлним вођењима, тим пре, због временског ограничења.

Структура изложбе природа и језик

Ради бољег разумевања, потребно је објаснити организациону структуру изложбе *Природа и језик*. Ова изложба представља концептуалну изложбу мозаичке структуре, просторно а, делимично, и тематски, подељену у пет целина које се ипак међусобно прожимају. Изложено је укупно 166 експоната из различитих збирки Природњачког музеја, уз два модела инсеката, дела вајара (експонати: мрав и пчела, направљени 2013. године за потребе тадашње музејске изложбе „Шест ногу”). Називи целина су :

1. Језик природе
2. Природа језика
3. Комуникација и сигнали (говор, развој писма, визуелна и аудитивна комуникација, биолуминесценција, комуникација у живим ћелијама, геном итд.)
4. Звук, талас, треперење (са музиком тематски везаном за појмове са изложбе и тастерима за звук преко којих је могуће чути звучне записе оглашавања храстове стрижибубе, попца, тетреба, пауна, мрког медведа и лава, који су приказани и као експонати у витринама)
5. Природа у језику (животиње-експонати илуструју одломке из одабраних дела књижевности, животиње које се појављују у стилским фигурама, фразеологији, онимастици и сл.)

Одабрани примери (одрасли, средњошколци, млађи школски узраст)

Пример 1.

Прва целина носи наслов *Језик природе*. Циљ овог дела изложбе је увод у истраживања различитих значења лексеме „језик” (језик као семантички код, средство комуникације, мишићни орган који проучава анатомија, физиологија и сл.), као и научна и донекле, слободнија, на филозофским основима утемељена, анализа одређених законитости које аналогно владају и у природним и у друштвеним наукама. Почетак стручног вођења креће од подсећања на праисконско сазвучје Човека и Природе, од реминесценције на времена када су људи, живећи у складу са природом и чинећи њен неодвојиви део, инстинктивно разумевали свет око себе, нагонски реагујући на природне појаве, смену годишњих доба, природне катастрофе, предвиђајући наступајуће земљотресе и вулкани, након што су

научили да „читају сигнале природе” као што су промена понашања животиња пред олују или земљотрес, појаву појачаног дима и низ малих потреса пред ерупцију вулкана и сл. Стручно вођење код група средњошколаца или одраслих, креће од екрана на коме се смењују ерупција вулкана, али и приказ таласа који запљускују обале неидентификованог тропског острва, као универзалне илустрације плиме и осеке, али и као пример за „линију разграничења копна и воде”, како би се поменули фрактални облици (чести у природи, почев од крвотока, мреже неурона, карфиола, па прати па до поменуте обале, представљене изломљеном линијом”. Кустос застаје, како би дао времена групи да размисли и присети се још неког примера фракталних облика у природи („броколи”, „речни слив”, „облаци”, „муње”, „пахуљице”). Затим кустос изговара реченицу, којом повезује овај део са остатком изложбе, о чему ће тек бити речи: „Фрактали су геометријски ликови, који се могу поделити на фрагменте, тако да сваки фрагмент се својим обликом приближава изгледу целине, а целина такође може бити представљена деловима. Фрактали се карактеришу изломљеношћу, а али и особином да је један облик стално понавља. Ако се један део фрактала увећа, изгледаће као цео фрактал. Овај пример имамо у геометрији, набројаним примерима из природе, али и у лингвистици имамо подврсту метонимије, синегдоху, где се део целине може представити целином и обрнуто”. Код одраслих посетилаца, настаје дискусија, уз тврдњу једног посетиоца „да се и у народној књижевности и митовима и то”, наглашавајући, „различитих народа” (наводећи примере) јако често налазе понављања, различите варијације истог („исто то само мало друкчије”), па се може извести закључак да је овај сегмент изложбе уз стручно вођење изазвао „сократовски дијалог” међу посетиоцима зреле доби.

Од експоната, на самом почетку, у издуженој и уској хоризонталној витрини постављени су ситни експонати: ту се налази неколико минерала (калцит, флуорит, оливин, гетит), затим неколико фосилизованих љуштурица главножаца белемнита, мезозојске старости, које подсећају на врх копља (грчки белемнос-лопље). Кроз историју, људи објашњавају и описују природу кроз различита веровања (од паганских, преко анимистичких веровања па до великих монотеистичких религија), филозофију, уметност. Закони и систем правила по којима се одвијају сви процеси у природи, објашњавају се људима и кроз различите науке-математику, геологију, биологију, физику, хемију... Помињањем начина на који поједини минерали или рецентни примерци морских пужева и шкољки добијају научне, латинске, грчке или домаће називе (по хемијском саставу или на основу изгледа који подсећају на појам који је посетиоцима ближи, по-

знат или у част неке важне личности: пример гетит по Гетеу), посетиоци поново добијају прилику да живо учествују у разговору, помињући и неке претходне изложбе Природњачког музеја, на којима је та тема детаљније обрађена, као што је то учињено на изложби *Шумови мора* из 2016. године.

Периодична кретања планете, Земљину ротацију, цикличне појаве (плима и осека, смењивање годишњих доба), Миланковићеве каноне осунчавања, филотаксију (у смислу распореда листова код биљака како би добиле потребну енергију од Сунца) описују математика, астрофизика, биологија, геомеханика и геофизика. Чак и распоред шара на крзну леопарда може се изразити математичком формулом (посетиоци су изразили жељу да виде формулу)

$$\frac{\delta A}{\delta t} = f(A, I) + \frac{\delta^2 A}{\delta x^2}$$

Међу одраслим посетиоцима има пуно оних који знају за изражавање појава у природи математичким формулама (најчешће помињан тзв. златни пресек, по коме се описује однос броја трутова и радилица у пчелињаку, однос висине од пода до темена и од темена до пупка, раст љуштуре главношца наутилуса, као и спирални фибоначијеви низови по којима су распоређена зрна сунцокрета). Неколицина средњошколаца и одраслих у многим групама обавезно спомене значај који су питагорејци придавали математици и музици. Као закључак после овог уводног дела намеће се утисак да је „математика универзални језик природе”.

Евалуација: посетиоци у целини јако добро реагују на уводни део, постоји интерактивност, активни су у дијалогу са кустосом, међусобно спонтано развијају дискусију, имају добро предзнање и обично са нестрпљењем чекају наставак обиласка изложбе, уз стручно вођење.

Стручно вођење, дијалог и примена у тумачењу изложбе

Музеји постепено, али временом све више и више добијају улоге које се темеље на захтевима и потребама посетилаца, уместо традиционалне музеолошке улоге. Сваки кустос, посебно аутор изложбе, зна колико је важно одабрати праве експонате како би се пренела идеја, концепт изложбе, а да је још важније за тумачење изложбе изложити их и приказати на одговарајући начин, како би порука била тачно пренета до конзумента и изазвала реакцију.

У случају Природњачког музеја, треба имати у виду да, с обзиром на специфичност Музеја, ученици основних и средњих школа и организоване групне посете, чине значајан део у укупној статистици посетилаца, али да треба понудити исти садржај, у различитим презентацијама, и одраслима, који су завршили формално школовање. Информална окружења, којима припадају музеји, пружају још увек неискоришћене, велике потенцијале за учење. Услови учења у музејима пружају већу слободу и могућност конструктивистичког учења, него они у формалним институцијама, као што су школе и факултети. Учење у оваквим окружењима, чак и када се долази организовано са школом уз договорена стручна вођења, пружа могућност избора: оно је добровољно, самоусмерено, лишено притиска ауторитета и персонално. Најважнији аспект који нуди учење у Музеју је управо доживљајна природа учења, заснована на искуству и сусрету са реалним предметима. Конструктивизам, као теоријска оријентација, дефинише учење кроз развојни процес личне конструкције значења, па се нарочита пажња посвећује знању и значењима које посетиоци конструишу на основу садржаја музеја. С обзиром да човек остаје активан, мање или више, током читавог живота у процесу учења, настављајући процес стицања знања након формалног образовања, кроз неформално и информално учење, посета музејској изложби хипотетички може створити персонални креативни приступ изложби, а можда и инспирацију за „одговор” на виђено, у облику креативно-уметничког или научно-истраживачког рада. Успостављање интерперсоналне комуникације посетилаца са тумачима музејског садржаја (аутори изложби, кустоси-стручњаци, научни радници, едукатори, музејски педагози), у коме посетилац има слободу не само да усваја или обнавља знање током разгледања изложби, читања легенди и пратећих материјала (публикације, каталози и сл.), слушања стручних вођења и сл., већ да створи сопствени концепт који укључује знања пре и стечена током посете изложбе, да створи сопствено виђење. У физици је свима добро познат појам тзв. Хајгенсовог принципа, који се односи на простирање таласа у некој средини. Овај принцип се може интерпретирати и тако да, када се таласни фронт приликом простирања кроз одређену средину, свака честица средине на коју наилази талас, постаје извор новог таласа. У веома широком контексту, ако бисмо ово начело применили на практичан живот, могли бисмо га парафразирати и прилагођено применити и у области тумачења изложби и музејске едукације; свака занимљива, научна или креативна, идеја, мисао или информација са изложбе, која наиђе на посетиоца (независно да ли долази као појединачни посетилац, или у групној посети), треба код тог посетиоца изазвати

реакцију да тај посетилац након изласка са изложбе, постане, извор нових креативних и научних информација, идеја, порука, у крајњем домету зачетка научно-истраживачког или креативно-уметничког рада. De facto, крајњи циљ сваког музејског едукатора и аутора изложбе јесте да посетилац након посете изложбе изађе задовољен (не нужно задовољан) и са сопственим утиском и жељом да даље размишља и истражује. Штавише, посетилац не мора увек бити апсолутно задовољан изложбом, позитивним резултатом изложбе би се могла сматрати, у ширем контексту, свака конструктивна критика која доводи до нових идеја, побољшаних метода, техника и приступа или истраживања. Под валоризацијом би се могло утврдити едукативни и креативно-истраживачки потенцијал изложбе као и могућност развоја нових образовних, научних или културних пројеката и програма чије би семе била управо ова изложба. Валоризовање успешности изложбе, осим позитивних оцена и бројности посетилаца је и у томе да по изласку посетилац не остане незаинтересован или равнодушан, па се позитивним исходом у еним случајевима може сматрати и конструктивна критика,.

Осим системским, формалним образовањем, образовање се стиче и информалним и неформалним образовањем, које се у развијенијим земљама сматра равноправним са ...и улази у корпус образовања које се стиче целог живота. Учење прожима сваку људску активност, током читавог живота индивидуе.

Приповедање у форми сказа, *Storytelling*

У психологији и педагогији *Storytelling* заузима све значајније место. Приче и сам процес приповедања су увек изазивали пажњу слушалаца; у причама су садржане бројне животне лекције, оне представљају још један начин на који покушавамо да објаснимо свет око себе. *Storytelling* покреће људе на акцију, а не само на пасивно слушање, кроз причу се утиче на емоционални део бића, а не толико на рационални, често је могућа нека врста идентификације. Важан податак је и да људи лакше памте приче, са свим потребним детаљима, а целокупност приче може код неких људи произвести креативност и један нов поглед на приповест, сами детаљи могу произвести нову причу. Приповедање може укључити модуларност.

Три слоја представљања фосилних експоната

Фосилни експонат на изложби се може схватити као артефакт, као музејски експонат, али и као у прошлости живо (живуће) биће (животиња или биљка), која је имала реални живот, догађања у линеарном времену, па преко тог појединачног музејског предмета можемо добити информације на три нивоа.

- А. Информација о животу индивидуе, примерка одређене врсте, чији је фосилизовани остатак приказан
- Б. Информација о врсти којој припада фосил биљке или животиње
- В. Информације о периоду када је животиња или биљка живела

Све ове информације су, наравно, непотпуне, али и из садржаја таквих, непотпуних, информација, можемо доста сазнати, имајући у виду научна сазнања која поседујемо о датом музејском предмету, са упориштем на општа палеонтолошка знања о врсти, станишту и геолошком периоду када је дата врста живела. Информација о неком сегменту живота индивидуалног фосила, могла би да буде отисак зуба мозасауруса на љуштури амонита, као евидентни доказ да је та јединка успела да преживи напад предатора и да још неко време поживи (или да је управо тај напад предатора окончао живот). Друге, морфолошке карактеристике, преломи, евентуалне деформације и сл. такође могу бити извор значајних података. Дакле, сам изглед фосила, „говори” сам по себи, укључујући „представљање”, односно презентује интеракцију експоната са посетиоцем (под посетиоцем подразумевамо како знатичељног посматрача изложених експоната било које професије, али и колегу кустоса, палеонтолога, научника, студента, посвећеног аматера итд.).

Зашто су, као пример носиоца *Storytelling*-а, издвојени на првом месту, фосили? Због старости, која симболише трајност. Природњачки музеј, настао из музеја јестаственице, у својој суштини јесте Музеј историје природе.

На изложби Природа и језик, представљени су следећи фосили:

- фосили белемнита (5 фосилизованих љуштура, различитих величина и облика)
- фосил амонита (лумакела са 3 фосилизоване љуштуре амонита, локалитет Гребен,
- фосилизован хербарски материјал: 5 примерака, старости од 3 (отисак листа храста *Quercus pseudocastanea*) до 30 милиона година (отисак листа букве: *Fagus miocenica*).

Пример 2.

Реконструкција на основу сећања кустоса. Пример групе ученика основне школе, која је радо сарађивала и остварена је интеракција.

Исечак из стручног вођења, дијалог и дискусија, на месту у Галерији где су постављени савремени хербарски материјал, фосилизовани примерци истих родова као изложени примерци (бор, јавор, буква, храст) и издвојен на видном месту попречни пресек дебла храста лужњака, изнад кога је велики поднаслов STORYTELLING.

Кустос: Овде је приказан један стари храст лужњак, шта све можемо да сазнамо на основу његовог изгледа, погледајте ове светле и тамне кружне линије.

Основац: Стабло има године, ако их пребројимо, можемо да знамо колико је година имало дрво када је посечемо.

Кустос: Да ли може дрво да сакрије године? И, размислите, зашто постоји фразем *Ако лаже коза не лаже рој*. Коза не може да слаже године, одају је рогови. А шта је са дрветом?

Основци: Дрво не може да сакрије године, виде се годови, а када се пресече рог козе, добијају се слични годови, па можемо да одредимо колико је коза стара. Може и по секутићима, а исто и код слонова и мамута, по кљовама.

Кустос: Шта можемо да закључимо када гледамо жива бића која нису из исте врсте, ни породице (слонови и козе), чак ни из истог Царства (биљке, тј. стабла и животиње)?

Основци: Па, да постоји нека сличност...

Кустос: Нека сличност, неко правило, образац, неке законитости које важе за више различитих класа животиња или биљака, а које ми објашњавамо...како?

Основац: Помоћу научних метода.

Кустос: Сада можемо да упоредимо са овим, сада живућим, рецентним биљкама, чије листове овде видите, као што су храст, буква, јасен... и фосиле биљака из истог рода, али различите старости...зашто и за њих можемо да кажемо да „говоре, да причају, да се представљају”?

Основац: Зато што можемо да упоредимо изглед некадашњих и данашњих и да упоредимо шта се све променило, а шта је остало исто.

Кустос: Можемо ли рећи и за фосилизоване животиње, као што су белемнити, амонити, да причају причу у првом лицу, као да кажу: Ево, ја припадам врсти белемнита и један мозасаурус је пожелео да му ја будем ручак.

Основац: ...Али ја сам побегао (смех).

Кустос: И шта можемо на крају да закључимо, да ли и фосили немо приповедају, да ли, ћутећи, ипак причају неку своју причу?

(Слагање основаца).

Основац: Можемо да сазнамо, ако пажљиво посматрамо фосиле, много о њима, да ли их је неко напао, како су страдали. Тако је један мамут страдао, пошто је изгубио своје крдо и упао у мочвару, изгубио се, почеле су да га нападају неке животиње и он се предао. И ако погледамо зубе, знамо колико је тада имао година.

Евалуација: На претходном примеру показано је како може тећи дискусија између кустоса и групе основаца мотивисане за сарадњу. Групу чине деца која не долазе први пут у Галерију и која посећују и друге музеје. Многи од њих и индивидуално учествују у различитим радионицама.

Модуларност и неочекивани слепи колосеци провоцираног дијалога едукатора и посетиоца

Пример 3. Дијалог на изложби *Метеорији, гласници свемира*

Подсећање: На изложби „Метеори, гласници свемира”, реализованој у галерији Природњачког музеја 2017. године, током стручних вођења различитих група посетилаца, велику пажњу су изазвали метеорити који су пали на тле Србије. Пример са изложбе: на изложби је представљено више оригиналних делова метеорита, холотипова. Сваки од њих носио је своју причу, која се даље, у машти посетилаца развијала. Метеорит који је пао на тле Аризоне, значајан је за науку у смислу рачунања апсолутне геолошке старости. Метеорити који су пали на тле Србије у последњих 150 година, изазвали су панику, због буке. Сваки од метеорита, ниоосио је са собом неку причу, неку занимљивост и сваки је могао да буде представљен приповедањем у првом лицу...

Занимљиво је у ком (неочекиваном) правцу се може одвијати разговор кустоса са посетиоцем, приликом једне групне посете и како може изгледати вођени дијалог. Овде ће бити покушана реконструкција дела једног таквог дијалога.

Кустос едукатор: Дошли смо до експоната, сокобањског метеорита, који је пао у околини Алексиначке бање 1877. године, део тог метеорита видите овде на изложби, а део је изложен у сокобањској библиотеци. Пад

метеорита је изазвао велику тутњаву, а како је то био период између ратова, таква бука је код једног дела мештана изазвала стрепњу да је поново почео рат или да је прорадио вулкан, али, било је и оних који су одмах посумњали да се ради о паду „врелог камења, које, по предању, на земљу пада са неба”.

Ученик: Кажете прво сокобањски метеорит, а затим Алексиначка бања, да ли то значи да Алексиначка бања тада није носила назив Сокобања?

Кустос: Не у почетку, мењали су се називи, Алексиначка бања, звала се и Бањица, Сокол бања, а тек касније добија назив Сокобања. Као што можете видети на постеру који прати овај експонат, цитирам, речима „Почетком октобра 1877. године, прочуло се у Београду да се близу Алексиначке бање нешто необично догодило, да се чула необична бука, а Јосиф Панчић започиње свој рад о Сокобањском метеориту, првом метеориту на територији Србије чији је рад детаљно проучен, а, пре свега, научно констатован опад метеорита. То значи да није било нагађања, да је сигурно потврђено да се ради о метеориту, а Панчић наводи и следеће: Званична извешћа, која мало затим, у Београд стигоше, потврдише ово последње мишљење, а четири комада тога камења овамо послата и од господина министра унутрашњих дела нашем кабинету на чување предата, показаше већ по површном посматрању да је то одиста метеорско камење”. Какве све информације можемо да добијемо из пада метеорита, да ли то оправдава назив Гласници свемира.

Ученици, помало збуњено, потврђују.

Кустос: Панчић је на терену сам сакупио 8 фрагмената метеорита, који су били укупне тежине 48 кг. Сваки фрагмент је посебно и детаљно описан, забележено је место пада, правац кретања и дубина понирања у тле. Резултати ових испитивања су објављени у *Гласнику Српској ученој друштва*. Јосиф Панчић разменом долази ди још неких значајних комада и формира збирку од 92 метеорита, која је губи током Првог светског рата. Поред Панчића и његов ученик Јова Жујовић, описује микроструктуру овог метеорита, а све резултате рада публикује у раду насловљеном као Петрографија, 1895. године. Највећи део овог метеорита чува се у Београду, у збирци метеорита, у Природњачком музеју.

Ученик: А кад је нађен метеорит у Аризони, искоришћен је да се сазна старост Земље. Са развојем науке и нових технологија, спектроскопије и сл., ми смо успели да сазнамо доста о простору ван наше планете, на основу метеорита који су проучавани.

Анализа: Током говора кустоса, првом ученику привлачи пажњу ин-

формација која није била у планираном фонду информација са којима треба упознати ученике током стручног вођења, где је пажња усмерена на податке о експонатима, метеоритима. Ученик се занима када је место у близини пада метеорита, који је главна тема, добио назив. Кустос није дужан да зна нити да да податак те врсте, јер излази из оквира који обухвата тема изложбе и професија кустоса (кустос није ни географ ни туризмолог), али ипак му даје тачан одговор. Остаје реторичко питање шта би се десило да је ученик поставио питање које излази из домена струке и фонда знања кустоса? Други ученик, на нивоу који омогућује узраст и предзнање, показује интересовање за методу којом су научници, на основу података добијених анализом метеорита, покушали да утврде старост Земље.

Интерполација имагинарног сократовог дијалога током идеализованог стручног вођења у сегменту изложбе који кореспондира са наставним курикулумом из биологије

Пример 4.

У овом делу се описује ситуација када је кустос превише амбициозно приступио групи средњошколаца, где је већина одличних ученика заинтересована за биологију, што је „дало крила” за идеју о реализацији „сократовског дијалога”. У реалности, ученици су тачно одговарали на постављена питања (изглед митохондријалне ДНК, улоге рибозомалне, информационе и транспортне РНК), али су били прилично пасивни у дискусији и извлачењу закључака. Зато овај део представља имагинарни дијалог, али, не у потпуности измишљен, већ интерполацију реалног разговора, који се заиста одвијао и жеље кустоса да се интерактивни дијалог води кроз макар неколико фаза класичног сократовског дијалога (са или без почетне ироније, укључујући мајеутику и спознају)..

У овом делу ће бити представљен идеализовани „исечак из стручног вођења” (група гимназијалаца) на делу изложбе где је приказана *Међућелијска комуникација* (геном, ДНК, РНК), са понасловом *Да ли ћелије њречене љрачеве?*

За припрему овог дела, кустос, осим редовне литературе (уџбеници генетике, молекуларне биологије, неурофизиологије) користи и додатну литературу.²

² Sidarta Mukardži, *Gen-intimna istorija*, Laguna, Beograd, 2018; Huan Hose Miljas i Huan Luis Arsuaga, *Sapijens razgovara sa neandertalcomom*, Laguna, Beograd, 2022.

Кустос: Да ли природа комуницира независно од нас, да ли је Природу „баш брига за нас”, то је филозофско, онтолошко, реторичко питање. Свака комуникација представља интеракцију. Комуникација представља процес размене знања и информација са другим јединкама користећи аудитивни (глас), визуелни (знаковни језик), физички (додир) или хемијски језик и такав систем знакова се може пренети на сваку заједницу (биљну, животињску, људску популацију, па чак и на изоловане ћелије). Наравно, приликом свих тих преноса, дешавају се и грешке, игре „покварених телефона”. Зато кажемо да се том приликом могу пренети погрешне информације, трачеви. Али, мислите ли да постоје механизми који могу исправити ту грешку? Како можемо повезати науку о језику и молекуларну биологију и генетику?

Средњошколац: Па, тешко, никако.

Кустос: Шта је језик?

Средњошколци (различити одговори, углавном се дела на два)

1. Мишићни орган, важан за говор и чуло укуса

2. средство за изражавање мисли и преношење порука

Кустос: Да, језик је средство комуникације, људи га користе и за размишљање, лекарима је важан јер промена изгледа језика ме бити симптом болести. Шта је језик код змије? Или жабе? Или камелеона? За шта се користи?

Средњошколци: „За лов или као чуло мириса код змије”

Кустос: „Ето, видимо неколико различитих улога које у природи има језик (потврда тачног одговора и евалуација од стране кустоса). Многе животињске и људске активности се обављају преко језика. Наравно, свим процесима командује мозак. Око две трећине укупне енергије мозга троши се на енергију која је потребна неуронима да пренесу сигнале осталим деловима тела. Остатак, та трећа трећина се користи за одржавање ћелије.

Е сад идемо на разлику између појма анатомија и физиологија. Анатомија описује орган или систем органа, онако као изгледају, а физиологија улоге и функције које тај орган има у телу. Пазите, све ово се може пренети и на језик, па би морфологија анализирао реч, а синтаксичка анализа би проучавала улогу коју та реч има у реченици. Дакле, лингвистички термини се могу повезати са анатомијом. Морфологија је наука о облицима речи. Морфема је најмања језичка јединица која има облик, значење (лексичко или граматичко) и функцију. Морфеме се баве дељењем рели на фрагменте који имају неко значење (по-куп-и-ти, за-рад-и-ти, пазите

само да не побркате морфеме са слоговима, јер се у неким примерима поклапају, као рад-ња, мол-ба). Морфосинтакса је део синтаксе који проучава морфеме, њихову службу у реченицама.

Средњошколци: Дакле, морфологију можемо да поредимо са анатомијом, синтаксу са физиологијом

Кустос: Не толико дословно, али, има аналогije. Анатомија је структура, а физиологија функционисање.

Средњошколац: Ако говоримо о језику, морамо говорити и о писму?

Кустос: Свакако да морамо узети и писање у обзир. Онај ко пише кодира неки текст, а читалац би требало да га декодира. Зато је битно да обојица се разумеју у кодирање информација, односно превођење у слова (и све што се може превести у слова), знакове, бројеве, звук, слике, видео записе... Писати значи комбиновати речи у одређеном редоследу, или их пермутовати по неком правилу, како би се добило неко НОВО значење, како би то „имало смисла”.

ДНК је киселина која је двострука спирала. Налази се у свакој ћелији сваког организма, укупна количина ДНК у ћелији назива се геном. По саставу ДНК је дугачак полимер нуклеотида. Нуклеотид је дефинисан као органски молекул који се састоји од шећера пентозе, азотне базе и фосфатне групе.

Низ нуклеотида је **сопствена генетска реч**, јер његов редослед кодира синтезу протеина а самим тим метаболизам живог бића.

Унутар ДНК је генетски код, заслужан за распоред аминокиселина у протеинима. РНК је рибонуклеинска киселина, има само један ланац. Нуклеинске киселине су полимерни ланци, грађени од нуклеотида, који се састоје од молекула азотне базе, шећера пентозе и фосфатне групе, преко које се спајају у ланац. Азотне базе могу бити пуринске (аденин и гуанин) и пиримидинске (цитозин и тимин).

Једна нуклеинска киселина може садржати преко 30.000 појединачних нуклеотида. Нуклеотиди се разликују један од другог само по пиримидинској бази (уместо тимина код ДНК, РНК има урацил, а као шећер пентозу, има рибозу).

РНК настаје транскрипцијом, преписивањем ДНК помоћу ензима (РНК полимеразе). Ето нама преписивачке, „Ресавске школе” и унутар ћелије! Огромна је улога РНК у синтези беланчевина. Ако се сада вратимо на ДНК, двоструку спиралу, двоструки хеликс, он садржи упутства за развој и функционисање свих живих организама.

Азбука, абецеда или алфабет гена има 4 слова и то су, по договору, 4 велика латинична слова А, С, G, Т, То су аденин, гуанин, цитозин и тимин.

Средњошколац: То су азотне базе, односно пуринске и пиримидинске базе. Цитозин се водоничним везама везује за гуанин, а аденин за тимин.

Кустос: Да. Абецеду ћелије, граматику и синтаксу, односно језик на коме ћелије комуницирају, људи морају да уче, он постоји само унутар ћелије. Генском регулацијом се стварају услови у којима ће речи и реченице имати смисла! Генски регулатор, сигнали за укључивање или искључивање гена у неком тренутку могу да се замисле као интерна граматика генома.

Средњошколац: Алфабет гена има 4 слова. А триплетска база у ДНК одређује једну аминокиселину у протеину.

Кустос: Ако молекуле беланчевина схватимо као речи, које су исписане словима (аминокиселинама), значење речи би било одређено редом слова од којих се реч састоји. Као код говорног језика, где се непрегледан број речи и реченица ствара од ограниченог броја слова (гласова), тако су и протеински ланци (беланчевине) састављени од малог броја (20) аминокиселина. Притом аминокиселине граде 4 елемента: угљеник, водоник, кисеоник и азот. Комбиновањем тих 20 аминокиселина добија се мноштво беланчевина: у организму човека се налази око 5 милиона, а у једној бактеријској ћелији око 3000 различитих протеина, при чему у та два организмане налазе исти ни један једини протеин.

Дакле, ако протеин, тј. беланчевину схватимо као реченицу, кодирану геном, вокабулар би се састојао од три базе ДНК, које се називају кодонима, тј. триплетима. Они се читају, заједно и представљају код за једну аминокиселину од које настаје протеин. На пример АСТ за треонин, САТ за хистидин, GGT за глицин.

АСТ-САТ-GGT

Те три аминокиселине биле би треонин-хистидин-глицин.

Генски код је једноставан. ДНК се користи за градњу РНК, аРНК за градњу протеина. Где се одвија синтеза протеина?

Средњошколац: У рибозомима.

Кустос: Дакле, закључак би био да се генском регулацијом селективно укључују и искључују гени у одређеним ћелијама. Ко то контролише? Геном садржи не само серију схема гена, већ координисани програм и наредбе контролне његовог извршења. Генски код је комплексан, гени су припојене секвенце ДНК, које носе информацију о томе КАДА и ГДЕ ће се ген изразити! ДНК има могућност драмене информација помоћу акустичких и електромагнетних таласа.

Да резимирамо, КОД који се користи за специфицирање облика протеина поседује својство познато као редунданција. Абецеда овог кода за спецификацију и одређивање протеина има 4 слова, позната као базе, или

нуклеотиди, трословне речи, познате као кодони.односно, триплети. Постоји $4^3=64$ могуће речи, кодона. Међутим, потребно их је свега 20, јер се **за изградњу протеина користи само двадесет аминокиселина!**

За спецификацију одређене аминокиселина може се користити више од једног кодона. Аминокиселину **валин** одређују 4 кодона, GTT GTC GTA GTG, а 4 кодона аминокиселину **глицин**, то су GGT GGC GGA GGG. Примећујемо да се трећи члан, односно база у триплету може разликовати! У оба случаја било која грешка на трећој бази и даље има за резултат одабире исправне аминокиселине, дакле, постоје механизми који исправљају грешке у „правопису”!. Као кад пишемо састав из српског или страног језика, па обришемо погрешно укуцано слово, како би се добио тачан исказ.

И за крај, једна информација. Према експериментима, неке речи могу изазвати мутагени ефекат чудовишне снаге, када се деформишу хромозоми, ДНК производи неприродне програме, преносећи потомству програм самоуништења! Како се наводи, псовке могу изазвати мутагено дејство попут радијације од 30 хиљада рентгена, при чему је већ 50 рентгена смртоносна доза. Ови експерименти су спровођени на семену биљке из рода *Arabidopsis*. Скоро све семење биљке је угинуло. *Arabidopsis thaliana* је сродна купусу и то је прва биљка на којој је секвенциран цео геном и често се користи за боље разумевање у молекуларној биологији. Када смо већ код дејства речи, да мало предахнемо, можемо прећи на нешто лакше и популарније, а то је експеримент Јапанца Масару Емота са замрзнутим кристалима воде, које је посматрао под јаким микроскопом, а која је претходно била изложена музици различитих жанрова...

Анализа: Разлози немогућности да се у потпуности обави овакав замишљени, интерактивни, приступ, са развијањем сократовског дијалога у тумачењу изложбе, поред недостатка искуства са таквим видом наставе, леже и у прилично тешком градиву, веома тешком и за студенте, градиву које су ученици упамтили, али још увек нису усвојили у довољној мери да би могли да пореде неке појмове са појмовима из других области.

Закључак

У раду су приказани одабрани примери кратких секвенци истргнутих из стручних вођења на изложби, ради процене могућности да се нека од дијалогских метода, које се „стидљиво” пробијају, тражећи место у методици наставе разних школских предмета, уврсте и у музејску едукацију. Карактеристика сократовске дијалогске методе је да се она увек унапред планира и да има конкретизоване циљеве. Предност ове методе је либерализација, она умеће и нове садржаје у складу са интересовањима ученика (посетилаца генерално). Ова метода се добро показала у настави предмета као што је филозофија, али може постати и занимљива алатка на пољу прихватања и усвајања знања из егзактних наука. За ову методу неопходан је одређен ниво предзнања из тражене научне области. Оптимално би било комбиновати је са монолошком и другим методама. Приказане су тешкоће на које се наишло у реализацији, а које треба даље истраживати, анализирати и наћи начине да се минимализују или сасвим отклоне у будућем раду, а такође су приказани и позитивни примери, који указују на то да би увођење оваквих метода у праксу стручних вођења код појединих група (према процени наставника који доводе групе и самог кустоса који води) имало охрабрујућих ефеката на неформално и информално усвајање информација, као и мотивисаност чешћег обиласка изложби.

Dragana Vučićević

**WHEN THE EXHIBITS TALK: THE BEGINNINGS OF INTRODUCING
THE DIALOGICAL METHOD INTO PROFESSIONAL GUIDANCE
ON THE EXAMPLE OF THREE SELECTED GROUPS DURING THE
EXHIBITION AT THE NATURAL MUSEUM IN BELGRADE**

Summary: The text describes several selected excerpts from the not-quite-typical professional guided tours realized in the Natural History Museum Gallery in Belgrade, which can point to the modularity of the interpretation of the exhibition for very different target groups (according to age, interests, previous knowledge, motivation), but also to the unexpected “dead ends” encountered by the educator during a provoked and guided dialogue with certain groups of visitors – where in practice the problem of focusing on only one or a few extremely interested and cooperative visitors, ready for interactivity, dialogue (while the others are not motivated and lack foreknowledge) and/or overly directed dialogue that points to only one, rigidly defined, conclusion. Challenged interactivity in practice, which turns into discussions, during which, in addition to the initial visual, not neglecting the emotional impression, very diverse attitudes and opinions are formed on the topics raised during expert guidance, implies the possibility of inspiring visitors to a subjective experience and further thinking with the aim of scientific or artistic-creative research. As is known, although museums traditionally (and stereotypes) have the priority functions of collection, research and exhibition, in parallel with the functions of education, today they are increasingly focusing on actively addressing the public, on the valorization and evaluation of the offered museum contents, developing more and more a partnership relationship with visitors, (who are no longer present in these institutions solely for recreational spending of their free time), giving them a participatory role.

Keywords: museum, exhibitions, pedagogy, education, professional guidance

ПРАВНЕ НАУКЕ

Зорица Барош¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ЉУДСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА

Апстракт: Материја људских права и слобода посматрана кроз историјску призму богата је идејама, почев од античке мисли, преко сталешких слобода у средњем веку, па до концепта природних права која припадају човеку чином рођења, а не као стечена права. Идеја природних права представљала је увод у доношење првих грађанских декларација, док је у процесу формулисања индивидуалних права и слобода крајем XVII и у XVIII веку тражен одговор на питање о односу власти према појединцу, са акцентом на то да власт мора бити ограничена у циљу заштите права и слободе појединца. Временом „тема” људских права постаје све важнија и актуелнија. Можемо рећи да је тематика која се тиче људских права и слобода од изузетне важности, а посебно зато што је њихова еволуција у протеклих неколико деценија довела до знатног обogaћивања каталога људских права путем увођења нових права и проширењем садржаја постојећих. Међутим, успостављање савременог концепта људских права и њиховог међународног нормирања био је дуг и тежак процес. Стога је ради свеобухватне анализе и бољег разумевања људских права и слобода од велике важности познавање њихове еволуције, што представља предмет анализе овог рада.

Кључне речи: људска права и слободе, еволуција, развој, природно право, позитивно право

Уводна разматрања

Људска права у најопштијем смислу подразумевају она права која припадају сваком појединцу као људском бићу, урођена су и постоје независно од воље било ког појединца или групе људи. Значи, човек је по свом рођењу, по свом биолошком битку слободна личност и има неограничена права и слободе. Међутим, он је и друштвено биће и као такво улази у разне друштвене организације и заједнице, које својим нормама, ма колико

¹ zorica.b@arhivvojvodine.org.rs; Zorica Baroš, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

демократске, обичајне, правне и моралне биле, на одређени начин ограничавају његова права и слободе. Појавом државе, која данас представља неминовност људског живота, као и стварањем разних међународних организација, које, додуше, обухватају државе, и људи постају посебни субјекти, делови тих организација. На тај начин људска права и слободе добијају посебан значај и актуелност.

Ипак, борба за признавање и поштовање људских права и слобода, у основи представља трајни процес. Од настанка класног друштва наметнули су се проблеми остваривања права и слобода не само потлачене класе. Приватна својина, привилегије, различите почасте, високи положаји и слично формирали су невероватан егоизам и сукобе интереса, те су они који су имали моћ наметали своје критеријуме о правима и слободама онима који то нису имали. Управо из тог разлога мањи број људи, односно они који су представљали државу имали су све, док су остали имали онолико колико им је дато. На овај начин се у ствари створио проблем на релацији држава – појединац, то јест грађанин, јер је држава прописивала ко може имати каква права и слободе. Наведени односи посебно су егзистирали у доба робовласништва, у коме су слободе и права имали малобројни грађани, док огромна већина, односно робови нису имали никаква права. Нешто измењен однос настављен је у феудализму, у коме је био обесправљен кмет, а у капитализму радник. Значи класно друштво је поларизовано, при чему су, можемо рећи истакнуте велике разлике међу људима, што се, између осталог најјасније видело у поседовању права и слобода. Институализација права и слобода почела је током средњег века појавом првих писаних повеља, што је утицало на развитак, и можемо рећи конституционализацију људских права и слобода.

Људска права и слободе – појам

Појам људска права почео је да се користи непосредно после Другог светског рата. Пре тога углавном се користио израз „права човека” (енг. *right of man*), који је, посматрано хронолошки, настао раније, и био је општеприхваћен у многим најзначајнијим декларацијама и повељама, а нарочито у XVIII веку, када је Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године представљала доминантну целину до тада створене концепције школе природног права. Међутим, израз права човека замењен је термином „људска права” и то на инсистирање Еленор Рузвелт (супруге председника САД, Френклина Д. Рузвелта). Разлог за наведену промене

ну јесте њено запажање да се из израза „права човека” не види довољној мери да се та права једнако односе и на жене.² Усвајањем Универзалне декларације у појединим деловима света, и у великом броју извора извршена је супституција терминологије, тако што се израз права човека претворио у израз људска права. У нашој правној терминологији још увек је у широкој употреби израз права човека, који је преузет из француске правне традиције.³ Неопходно је навести да у ова два израза нема суштинске разлике у смислу садржаја појма тих израза, јер нема теорије људских права нити теорије права човека без теорије природног права. Из наведеног можемо закључити, да када је у реч о хронололошком опредељењу којим ће се најадекватнијим термином именовати права човека, треба поћи и задржати се на универзалном и увек препознатљивом појму природних права, те је неопходно имати у виду да су данас у употреби сва три термина – природна права, права човека и људска права.

Иза израза природно право „стоји” правна и филозофска мисао од Сократа, Аристотела, па до Канта, односно до Универзалне декларације о правима човека, а и после ње. Може се рећи да целокупна историја даје право да се задржи не само концепт, него и израз „природно право”. Термин „право човека” односи се на човека појединца, као извор права, где се човек не посматра само као природно, већ и рационално биће, правни субјект са својствима права и одговорности и као морално биће. Овај израз је добро укореењен на енглеском говорном подручју са израженом идеолошкоом конотацијом из времена Француске буржоаске револуције. Термин „људска права” се односи на специфично порекло права из сложеног морално-етичког појма човечанства. Овај термин се сматра најмање погрешним од сва три поменута термина која су у употреби. Евидентно је да је у савременом добу најчешће коришћен термин у научним, медијским, стручним и јавним расправама.⁴

Људска права се у литератури обично одређују као скуп права и слобода која припадају свим људима. Веома често се уз ово одређење додају и речи које упућују на неутуђивост људских права и њихово природно порекло.⁵ Стога се каже да се човек рађа слободан, са свим правима и слобо-

² Борис Кривокапић, „Појам људских права”, *Сирани ѡравни живои*, год. 61, бр. 1, 2017, 10.

³ Милан Пауновић, „Међународна људска права : појам и природа”, *Правни живои*, год. 55, бр. 12, 2006, 289.

⁴ Jack Donnelly, “Human Right As Natural Rights”, *Human Rights*, vol. 4, no. 3, 1982, 391–401.

⁵ Саша Гајин, *Људска ѡрава: ѡравно сисѡемски оквир*, Правни факултет Универзи-

дама које припадају и другим људима, што значи да људска права не зависе од воље државне или друге власти. Наведени приказ људских права представља посебан концепт о томе да постоје одређена људска права и слободе, која су природна, неотуђива и независна од правног регулисања и воље држава и да припадају свакоме на основу тога што је људско биће. Уписивање људских права у устав или закон нема формативну, него декларативну улогу зато што се тиме само потврђује оно што већ постоји и без формалног признања. Записана у уставу људска права добијају свој правни израз и постају заштићена правом. Највећи број савремених устава садржи гаранције традиционалних личних и политичких права човека и грађанина. Њихова заштита и гаранција постала је нераздвојиви део савремене уставности и одлика савремених устава.⁶ Међутим, познато је да у свакој држави постоји скуп правних правила, донетих од стране, најчешће законодавних органа, по којима, сви који се налазе под јурисдикцијом те државе морају владати. Скуп таквих правила назива се објективно право. Како би се избегла могућност да једино држава може путем објективног правног поретка прописати која права човек може поседовати, родила се идеја заштите људских права, која сваком човеку морају бити обезбеђена. Значи, постоје нека права појединаца, без обзира на уставе и законе неке државе, која морају бити гарантована сваком живом бићу. С друге стране нека субјективна права која прописује објективни правни поредак, могу бити и условљена. Тако нпр. ко редовно студира има право на студентски дом или стипендију. Заједничко свим субјективним правима јесте да она потичу од државе, од њеног законодавца било да је демократски или недемократски, и да та права зависе од воље конкретне државе. Међутим, људска права нису позитивноправног него моралног порекла. Она потичу из нормативног поретка који је изнад државе и држава их мора поштовати без обзира на то да ли их је изричито прихватила. Ипак, нису сва права везана за морал и људска права. Људска бића живе у тренутно постојећим државама, те та чињеница условљава политички карактер људских права, зато што се она остварују у држави и односе на државу. Држава се у савременој заједници мора приволети да их поштује. Појединац има много моралних права према другима, али њихово непоштовање изазваће грижу савести или неку другу моралну осуду. Уколико неко не испуњава моралну обавезу, као нпр. када се нека особа не држи датог обећања, држава неће интервенисати, али уколико је то обећање претворено у купопродајни уго-

тета Унион, Београд, 2011, 16.

⁶ Маријана Пајванчић, *Уставно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, 58.

вор који једна од страна крши држава је обавезна да реагује. Уколико неко критикује некога не само неморалним методама него и неистинама (клеветом), држава ће моралним санкцијама придодати и кривичне, како би сваком људском бићу омогућила да брани свој углед и достојанство.⁷

Гајин истиче да у одређивању појма и садржине људских права на основу доступних теоријских поимања, можемо рећи да иста садрже три основна елемента:

1. урођени карактер људских права јер сваки човек стиче људска права својим рођењем и својством људског бића,
2. међународни, то јест наднационални карактер људских права зато што се њихова верификација врши у релевантним међународним правним инструментима и унутрашњим прописима и
3. једнаки третман људских права из разлога што не постоје мање или више важна и значајнија људска права.⁸

По наводима Дунђерског људска права се у најопштијем смислу могу одредити као минимум морално-политичких и социјално-економских захтева грађана у односу на државну власт, чије је остварење предуслов за основну биолошку, политичку и културну егзистенцију појединаца односно услов за живот достојан човека и његове хумане и стваралачке природе. Таква људска права проистичу из основног карактера човека као најсавршенијег, планског и здраворазумског бића.⁹ Такође, чињеница је да на свету постоји велики број различитих друштава, која самим тим имају и различите вредности. Без обзира на различитости међу друштвима и људима, људска права су та која чине нит која их повезује и она представљају универзалне вредности које су свима заједничке.¹⁰

Развој људских права и слобода

У свом историјском развоју људска права су значајно еволуирала и вишеструко су трансформисана. Према неким изворима, сматра се да је

⁷ Маја Настић, „Људска права и слободе као основне вредности демократског друштва”, у: Радомир В. Лукић (ур.), *Право и вриједности: зборник радова*, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево, 2019, 144–164.

⁸ Саша Гајин, *Људска њрава: њравно системски оквир*, Правни факултет Универзитета Унион, Београд, 2011, 18–19.

⁹ Боровоје Дунђерски, „Стална актуелност питања људских права и слобода”, *Право – теорија и ѡракса*, год. 28, бр. 4/6, 2011, 5.

¹⁰ Момир Граховац, *Људска ѡрава*, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, 2020, 11.

краљ Ура, Ур Наму, створио нешто што се сматрало првим правним кодексом још давне 2050. године п.н.е. Поред овог кодекса, у Месопотамији је донесено још низ других значајних кодекса о људским правима, међу којима је најзначајнији Хамурабијев законик, у којем постоје правила и санкције из области заштите дјечијих права, права жена и права из области робовласничких односа. Тако је нпр. и роб располагао неким правима, односно могао је слободно склапати брак, чак и са слободном женом, с тим што је у случају смрти роба половина имовине стечене у браку припадала власнику роба а друга половина слободној жени и њеној деци.¹¹ Даљи развој људских права и слобода може се посматрати кроз одређене периоде, и то: антички период, средњи век и нови век.

Антички период

Античка Грчка је била тло на коме су се појављивале клице идеја на којима је заснован савремени концепт људских права. Једно од темељних начела атинске демократије била је и тзв. *isonomia* (у буквалном преводу „једнакост пред законом”), која је подразумевала један облик равноправности, односно неку врсту политичке једнакости. Међутим, та једнакост се односила искључиво на слободне пуноправне грађане (у које нису спадали жене, робови и странци). Правна једнакост је обухватала и темељну вредност демократије, једнако право свих грађана да јавно говоре и иступају у државним органима. Тај принцип је називан *isegoria*. Он је на специфичан начин гарантовао једно од најважнијих савремених људских права – слободу говора, којом су располагали не само слободни грађани, него и странци и робови. Поред овог основног значења у литератури је заступљено становиште према којем се овај појам изједначава са појмом демократија.¹² У политичкој пракси Атине настао је појам *parrhesia* који је подразумевао не само право да се говори, него и право да се некажњено може рећи шта год се жели. Сходно наведеном *parrhesia* је у крајњој линији подразумевала постојање људског права које се данас назива слобода мисли и њеног изражавања. Захваљујући развоју овог појма у атинском демократском полису веома често се могла чути отворена критика

¹¹ Срђан Шаркић и Драгољуб Поповић, *Велики њавни системи и кодификације*, Издавачка кућа „Драгињић”, Београд, 1996, 13.

¹² Дарко Симовић, Драгутин Аврамовић и Сретен Југовић, „Еволуција и преображаји људских права”, *Теме*, год. 37, бр. 4, 2013, 1529.

друштва и појединаца. Ипак, тај вид слободе говора имао је своје границе, у смислу да се није смело вређати, нити угрожавати полис, морал, итд. У Атини је свако могао да изнесе своје мишљење, али под условом да оно потиче од морално прихватљиве особе и да се не коси у великој мери са преовлађујућим ставовима. *Parrhesia* је у скупштини била ограничавана пуноправним Атињанима који су морално неподобни, односно ако су оптужени да су тукли своје родитеље, уколико је била у питању мушка проститутка или дужник, па чак и ако његов отац дугује новац. Атињани су ограничавали слободу говора у мери у којој је то било неопходно ради заштите демократије од могућих опасности.

Демократску Атину је одликовала пракса да су сви грађани једнаки пред законом без обзира на њихову политичку моћ или иметак, што представља једно од неизоставних обележја савремене правне државе.¹³ Без обзира на многе формалне сличности античке атинске и модерне демократије, неизоставан је утисак да је антички концепт равноправности био ограниченог домашаја зато што се односио искључиво на слободне и пуноправне мушкарце, а и у односу на њих су постојале одређене границе које су обезбеђивале полис од анархије.

Античка Грчка је колевка првих идеја о природном праву. Учење софиста, Сократа, Платона и Аристотела јесте да у појму „човека” виде једно од темељних демократских појмова. Према њиховим учењима, појединац се није могао схватити изван живота полиса. Најсуровија казна на коју је појединац могао бити осуђен била је прогонство изван граница полиса (остракизам).¹⁴ Софисти су своја проучавања усредсређивали на човека, друштво и државу, по њима је човек мерило свих ствари. Под њиховим утицајем развило се и низ филозофских школа. Важно је навести да су софисти проучавајући једини облик владавине у Грчкој, током четвртог века пре н.е. демократији, дали „идејни нацрт за образовање једног новог и савреног полиса”.¹⁵ Ипак, важно је нагласити да је у Грчкој, у неким државама владала олигархија, односно владавина најбогатијих и најутицајнијих људи или тиранија где је сва власт припадала једном човеку.¹⁶

Римљани су преузевши низ грчких филозофских идеја, истовремено

¹³ Сима Аврамовић, „Наговештај елемената правне државе у атинској демократији”, *Правни живои*, год. 45, бр. 12, 1997, 1360.

¹⁴ Момир Граховац, *Људска њрава*, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, 2020, 14.

¹⁵ Наташа Деретић, „Упоредна анализа – ‘права човека’ у римској држави и савремене на ‘људска права’”, *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*, год. 45, бр. 3, 2011, 482.

¹⁶ Антун Маленица, *Римско њраво*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, 134.

преузели и њихова разматрања и напомене о природном праву. Идеје које су настајале у старој Грчкој преузимање су и дограђиване у старом Риму. У том контексту је незаобилазно учење Цицерона, државника и правника, према чијем мишљењу поред закона који владају људима (*ius*), постоје и вечни закони (*lex aeterna*) и природни закони (*lex naturalis*) који су исти јер се Бог и природа подударaju. Цицерон је тврдио да су „природна права човека вечна и непроменљива и да сви закони државе имају да се хране једним божанским законом”.¹⁷

Сумирајући античко наслеђе на пољу теорије и праксе људских права могло би се рећи да је на узвишене идеје о једнакости свих људи тамну сенку бацала сурова реалност изразите фактичке неједнакости и постојање ропства. Античка мисао је засејала семе из ког ће се постепено развијати клица, а затим и прави плодови идеје људских права.¹⁸

Средњи век

Одвојени и самостални развојни пут природноправних идеја и праксе људских права обележио је и читав средњи век. Институционализација људских права није била подстакнута природноправним идејама, него је овај процес настао из крајње практичних разлога, као последица борбе за ограничење монархове власти.

Процес институционализације људских права започет је у Енглеској доношењем Велике повеље слобода 1215. године. Ову повељу је, под притиском побуњеног племства био принуђен да донесе Јован Без Земље (*John Lackland*). Њен значај је неоспоран зато што са собом доноси идеју ограничења државне власти и претпоставља владавину на основу сагласности оних над којима се влада. Због наведеног заступљена су мишљења да је реч о најутицајнијем и најимпресивнијем документу на пољу еволуције људских права, који се по правилу сматра првим уставним актом, не само у Енглеској, него у читавом свету. У истом временском периоду на европском континенту су донете сличне повеље, чији правни значај никада у потпуности није сагледан, јер су остале у сенци Велике повеље.¹⁹

У току средњег века у многим државама усвајана су људска права и

¹⁷ Богољуб Милосављевић и Драгољуб Поповић, *Уставино право*, Правни факултет Универзитета Унион – ЈП Службени гласник, Београд, 2009, 141

¹⁸ Драган Митровић, *Теорија државе и права*. Досије, Београд 2010, 284–285.

¹⁹ Сима Аврамовић, „*Magna Carta Libertatum*”, у: Д. Мрђеновић (ур.), *Темељи модерне демократије*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, 119.

регулисана разним актима (законима, повељама, итд.). Тако је у Византији, Норвешкој, Пољској, Србији итд. прокламовано право једнакости грађана пред законом и слобода вероисповести. Институционално ограничавање карактеристично је и за средњовековну Србију, а оваплоћено је у Душановом законнику 1349. год. Основна интенција Душановог законодавства била је да се основе државног и друштвеног уређења регулишу законом, о чему сведочи читав низ чланова Законика. Одредбе такве врсте би се могле поделити у три групе: одредбе о судству, нормирање сталешких односа и регулисање управних делатности. Душанов законик истиче својину, својинска права властеле, права цркве, градова, право азила, право трговине, као и да „све судије суде по закону”.²⁰

Ипак, средњи век није обележила претерано импресивна пракса људских права. Процес институционализације људских права започет је у Енглеској, још у XIII веку, а настављен је тек 1628. године доношењем Петиције о правима (*The Petition of Rights*). У истом веку донети су још и *Habeas Corpus Act*, 1679, и Закон о правима (*Bill of Rights*), 1689. године. Основни разлог доношења ових аката јесте даље сужавање монархове власти и успостављање делотворнијег механизма заштите личне слободе и безбедности.

Средњовековне идеје о природном праву и народној суверености представљале су надахнуће и подстицај за мењање постојећег поретка апсолутне монархије, као и за очување људских права у односу на државну власт. Наиме, у основи учења о природном праву јесте тежња да се успостави и призна једно подручје слободе људи у које се држава не може мешати, и на тај начин поставе ограничења њеној власти. Рушењем старог режима у славним револуцијама XVIII века, започет је процес конституционализације људских права у коме се први пут природноправне идеје отеловљују у државноправној пракси.²¹

Нови век

У осврт новог века у међународном праву развила се установа заштите мањина. Најпре, се пре свега водило рачуна о верским мањинама. Као пример можемо навести Вестфалски мир којим је био окончан Тридесе-

²⁰ Срђан Шаркић, „Елементи правне државе у средњовековној Србији”, *Правни живои*, год. 45, бр. 12, 1996, 1121.

²¹ Дарко Симовић, Драгутин Аврамовић и Сретен Југовић, „Еволуција и преображаји људских права”, *Теме*, год., 37, бр. 4, 2013, 1535.

тогодишњи рат у XVII веку, који је пружио заштиту протестантима. Касније су одредбе ове врсте проналазиле места у међународним уговорима. Тако је нпр. Париски уговор у XVIII веку, којим је Француска била принуђена да Британији уступи Канаду, предвидео заштиту римокатолика на земљишту које је тада уступљено. У XIX Бечки и Берлински уговори су начелно прописали слободу вероисповести и зајемчили равноправност припадника различитих вера.

Нови, можемо рећи правац у заштити мањина дошао је након Првог светског рата, с тим што је заштита овога пута пружана не верској, него етничкој мањини. У овом периоду услед одређивања многобројних нових граница у Европи и настанка нових држава многе од њих су међу својим грађанима имале приличан број припадника народних мањина. Из тог разлога се према Версајском миру развио читав низ, односно систем заштите мањина, који је назван версајским. Мањинама је пружало заштиту Друштво народа, као организација, чији је циљ био очување свеопштег мира. Ова организација је отишла корак даље од заштите мањина када су у питању људска права јер је прокламовала идеал друштвене правде. Чак је и једна одредба Версајског уговора о миру говорила о томе како се свеопшти мир може засновати само на друштвеној правди. Из тог разлога је створена нарочита међународна организација, чији је циљ био да интервенише у односима послодавца и радника и да побољша услове рада – Међународна организација рада.²²

Све до краја Другог светског рата преовлађујући став био је да су људска права, њихов садржај и гаранције, као и однос појединаца и државе ствар унутрашњег права сваке државе. Међутим, као резултат трагичног искуства Другог светског рата, прецизније од 1945. године, међународна заједница је показала заинтересованост за развијање и заштиту људских и грађанских права. Сазрева свест о универзалном карактеру људских права, каталог људских и грађанских права се допуњује и проширује, а њихова интернационализација иде у правцу гарантовања одређеног минимума колективних етничких права. Тако данас постоје многобројни међународни документи, универзални и регионални који гарантују људска права.²³

²² Драгољуб Поповић, *Основи уставној права*. Досије, Београд, 2004, 79.

²³ Љиљана Славнић, *Уставно право*, Привредна академија, Нови Сад, 2007, 351–352.

Релевантни међународни извори

У време настајања либералног грађанског друштва, као претходница и најава првих устава током XVII и XVIII века у Европи и Америци доношени су одређени документи, односно декларације, чији су садржај људска права, а који имају општи значај. У те декларације су записивана природна права човека и његов однос са државом. По свом значају могу се издвојити: Декларација независности САД, донета 4 јула 1776. године, Декларација права човека Вирџиније, донета 12 јула 1776. године, Француска Декларација права човека и грађанина донета 26. августа 1789. године, Декларација права радног и експлоатисаног народа донета 25. јануара 1918. године.

Временом људска права „премашују” националне оквире и постају поље искључиве надлежности држава. Органи међународних организација припремају нацрте уговора о људским правима, као и одлуке и препоруке које државе касније прихватају и уносе у своје унутрашње право. На овај начин су настали многи значајни међународни документи, који су од значаја за развој људских права.²⁴ Степен прихватања међународног права, као и његов утицај на одређена људска права одређен је ставом националног законодавства, да ли то право остаје саставни део тог законодавства.

Међу универзалним конвенцијама о људским правима, чији је садржај у мањој или већој мери утицао на садржај људских права истичу се: Повеља Уједињених нација из 1945. године, Универзална декларација о људским правима из 1948. године, Међународни пакт о грађанским и политичким правима из 1966. године и други. Поред универзалних међународних аката о међународним правима и слободама постоје и бројне регионалне конвенције, као веома важни документи о људским правима. Такође и на подручју Европе у току XX века доносе се документи о људским правима и слободама, којима се утиче на унутрашње право држава и уређивање људских права у уставима, нарочито мањих земаља. У такве документе свакако спада Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода из 1950. године, са више протокола, која је донета под окриљем Савета Европе.

Узимајући у обзир тему истраживања у оквиру рада биће детаљније анализирани неки од наведених међународних аката о људским правима

²⁴ Маида Бећировић Алић, „Политика и механизми заштите људских права Европске уније”, *Правне теме*, год. 5, бр. 9, 2017, 243.

и то: Декларација о независности САД-а донесена 1776. године, Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године, Универзална декларација о људским правима из 1948. године и Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода из 1950. године.

Декларација о независности САД-а из 1776. године

Декларација о независности донета је 4. јула 1776. године, у Филадельфији на Другом континенталном конгресу. Творац ове Декларације био је Томас Џеферсон – адвокат из Вирџиније, касније потпредседник, а затим и председник САД (1801–1809).²⁵ Ипак свој коначни облик је добила након редакције Џона Адамса и Бенџамина Френклина. Овим актом је проглашена независност свих америчких колонија у односу на метрополу. Датум доношења Декларације, 4 јули, слави се у САД као највећи национални празник – Дан независности. Декларација полази од школе природног права, и истиче као „очигледну истину” да су људи створени једнаки и слободни у правима, да начело сваке суверености почива у нацији, и да нико не може вршити власт која одатле не потиче, да закон мора бити једнак за све, да свако друштво које не утврђује гаранцију права и не утврђује поделу власти, нема уопште устав, итд. У Декларацију о независности уграђена су нека основна начела школе природног права: једнакост, равноправност, право на живот, право на слободу и срећу (јавну и индивидуалну) и право на побуну. Свакако Декларација увођењем ових начела није имала намеру укинути ропство, али то ипак не значи да су начела природног права унесена у смислу литералног украса.

Декларација је исписана на пергаменту, а по усвајању документ је потписало 56 чланова Другог континенталног конгреса одржаног у Филадельфији. Потписивање су огласила Звона слободе. Оригинални текст Декларације се данас чува у згради Националног архива у Вашингтону, у специјалној витрини испуњеној хелијумом.²⁶

Сама Декларација је састављена у облику правно-судског акта: након преамбуле долази правна основа (природно право), конкретни оптужни поступци (дугачак и преувеличан попис краљевих злочина) и на крају пресуда (закључак). Декларација није писана са намером трајности и про-

²⁵ Више у: Štefica Deren-Antoljak, „Thomas Jefferson i temelji američke vladavine”, *Politička misao: časopis za politologiju*, god. 31, br. 2, 1994, 27–44.

²⁶ Љиљана Славнић, *Историја правних институција*, Правни факултет за привреду и правосудје, Нови Сад, 2008, 273.

кламовања начела, него је првенствено је замишљена у пропагандне сврхе. У тренутку њеног доношења америчким колонијама је била нужно потребна финансијска и логистичка помоћ Француске и њених савезника, а да би је добили било је потребно уверити Француску у озбиљност намера. Декларација нигде не помиње британски Парламент, него краља. У тексту Декларације се наводи тридесетак примера повреде права колониста, од стране енглеског краља Џорџа III, чиме се доказује да је његова власт била тиранска и апсолутистичка. Одговорност се у потпуности сваљује на краља, односно монарха, док се парламент не окривљује ни једном речју. У трећем делу се изводи закључак, да је због свега изложеног неминовно кидање веза са британском круном, па се објављује свету да су од тог тренутка уједињене колоније слободне и независне.

Важно је нагласити да је ова Декларација означила два историјска догађаја, ослобађање колонија од енглеске власти и друштвени преврат, то јест истинску револуцију у којој су уклоњени многи остаци феудалних односа на основу којег је успостављен систем модерне буржоаске револуције. На основу ње су утемељене Сједињене Америчке Државе, а и успоставила је неке основне уставноправне и политичке принципе који важе и данас. Декларација независности из 1776. године први пут је у људској историји прокламовала права која су по свом карактеру универзална. Поред тога оставила је снажан и нарочито видљив печат на Француској Декларацији о правима човека и грађанина из 1789. године.²⁷

Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године

Француску Декларацију права човека и грађанина донела је Уставотворна скупштина, са циљем да се што пре озваниче резултати Велике француске револуције. Ова Декларација је донета 26. августа 1789. године. Није обимна, садржи свега 17 чланова, а сачињена је под утицајем учења школе природног права и просветитељских идеја, нарочито Жан Жак Русоа.²⁸ Најважнија начела су на самом почетку Декларације и то: правна једнакост, слобода и сувереност народа, сходно духу природноправне школе, Декларација од 1789. године проглашава да се људи рађају слободни и једнаки у правима и да је циљ сваког политичког удруживања

²⁷ Сима Аврамовић, „Декларација независности” у: Душан Мрђеновић (ур.), *Темељи модерне демократије : избор декларација и њовеља о људским њравима: (1215–1990)*, Завод за уџбенике – Досије студио, Београд, 191–198.

²⁸ Сима Аврамовић и Војислав Станимировић, *Уџоредна њравна њрадиција*, Правни факултет, Београд, 2007, 295.

очување тих природних права и то пре свега слободе, својине, као светог и неотуђивог права, сигурности и отпора угњетавању.

Одредбе члана 4 Декларације одређују слободу као „могућности да се чини све оно што не шкоди другоме: тако, вршење природних права свакога човека нема граница, осим оних које обезбеђују другим члановима друштва уживање ових истих права. Ове границе могу бити одређене само законом”. Ове универзалне вредности и принципе Декларација је разрадила и преточила у конкретна права – политичка и лична, која обезбеђују политички и физички интегритет и еманципацију човека. Тако у домену политичких права Декларација најпре омогућава човеку да учествује у политичком животу и одлучује о законима непосредно или преко својих представника, а затим му признаје и слободу говора, мисли, савести и јавног изражавања својих мисли и др., а то у оквиру политичке демократије засноване на националној суверености, поштовању закона, принципа поделе власти и одговорности државних органа и службеника за вршење јавних функција. Од личних права Декларација гарантује да нико не може бити оптужен, ухапшен или задржан у затвору осим у случајевима одређеним законом, док у погледу кажњавања проглашава да је свако невин док се не огласи кривим и да може бити кажњен само на основу закона донетог пре извршеног дела. Ова Декларација није универзалног карактера али тежи ка томе, јер даје права свим људима без изузетака, а не само француским грађанима. Свим грађанима се даје право на слободу, својину, безбедност и на отпор тлачењу. У Декларацији се расправља о потреби обезбеђивања опште одбране и неких основних државних принципа око пореза, нарочито око једнакости у плаћању пореза. Обезбеђена је слобода говора и штампе, као и слабашна гаранција слободе вероисповести, јер предвиђа се да исповедањем вере неће реметити јавни ред успостављен законом.

Француска Декларација је документ који поставља темеље модерне демократије и државе засноване на принципима владавине права. Ова Декларација је уграђена, у целини или нешто измењена, у скоро све француске уставе. Као преамбула, у свом неизмењеном облику уграђена је у први француски Устав из 1791. године, као и у Устав Пете француске републике из 1958. године, па је тако она постала саставни део и сада важећег Устава Француске.²⁹

Декларација представља најзначајније наслеђе Француске револуције, јер је била јача него све Наполеонове армије, а испоставила се и као важан

²⁹ Драган М. Стојановић, „Француска декларација људских права”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, бр. 29, 1989, 70.

документ заједничке политичке теорије и праксе демократских земаља, узор на који ће се угледати цео свет. Иако Француска револуција није могла да пружи образац за остварење потпуног и доследног правног система, дала је мноштво политичких идеја којима су се могли надахњивати законодавци многих земаља.³⁰

Универзална декларација о људским правима из 1948. године

Велике жртве које је човечанство претрпело у току Другог светског рата и гажење основних људских права од стране осовинских сила навело је савезничке силе да још у току рата у Декларацији Уједињених нација, поставе проблем заштите човекове личности на једној широј основи. То је дошло до нарочитог изражаја у Повељи Уједињених нација, која је у целини прожета идејом заштите и унапређења основних људских права и слобода. Након трогодишњег припремног рада Генерална скупштина Уједињених нација, прихватила је на предлог Комисије, Универзалну декларацију о људским правима. Иста је усвојена је и проглашена резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 10. децембра 1948. године, када је 48 држава је гласало за, ниједна против, док је 8 било суздржано.³¹

Декларација представља акт донет редовном процедуром, коју предвиђа Повеља, али она садржи пре апел државама да воде рачуна о одредбама Декларације, него правну обавезу. Она представља општи идеал који треба да постигну сви народи и све нације. Иако, су у правном смислу, та права остала незаштићена, не може се оспорити историјски значај ове Декларације и њен утицај на прогресиван развој људских права, како на међународноправном терену тако и на унутрашњем. Без обзира на то што је Универзална декларација о људским правима по својој правној природи препорука међународне организације, она представља извор међународног права зато што је највећи број њених правила у међувремену постао део општег, тј. обичајног права, или се могу сматрати општим правним начелима која признају просвећени народи.³²

³⁰ Момир Б. Милојевић, „Француска револуција и људска права”, *Анали Правној факултету у Београду*, год. 39, бр. 4, 1991, 381.

³¹ Слободан Миленковић, „Сувереност држава и међународна заштита права човека”, *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, бр. 24, 1984, 22.

³² Војин Димитријевић, Милан Пауновић и Владимир Ђерић, *Људска њрава*, Београдски центар за људска права – Досије, Београд, 1997, 82.

Декларација обухвата класична грађанска и политичка права: право на живот, слободу и безбедност личности, једнакост пред законом и право на подједнаку заштиту, забрану мешања у приватни живот, породицу, стан или преписку, право на слободу кретања и избора становања, право да напусти своју земљу и да се у њу врати, право на слободу мисли, савести и вероисповести, право мирног збора и удруживања, право да учествује у управљању јавним пословима. Поред њих, значајна су и економска и социјална права која су назначена у Декларацији. На својеврсан начин Универзална декларација о људским правима разрађена је путем усвајања два пакта о људским правима од 1966. године. Исти су усвојени од стране генералне скупштине Уједињених нација, која је државама чланицама препоручила ратификацију ових међународних докумената – Пакт о грађанским и политичким правима и Пакт о економским, социјалним и културним правима.³³

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода из 1950. године

Људска права у наше време имају ефикасну и развијену заштиту и у регионалним размерама. Најважнија међународна организација, која штити људска права у европском поретку јесте Савет Европе, а најважнији извор права Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода од 1950. године. Савет Европе је регионална међународна организација, чији је циљ заштита слобода и демократског уређења и баш из тог разлога поштовање људских права и слобода представља један од важних услова за пријем државе у чланство ове организације. Надзор над уживањем људских права, какав се развио у оквиру Савета Европе, пре свега почива на поменутој Конвенцији.³⁴

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода је међународни уговор потписан у Риму новембра 1950. године, који је ступио на снагу три године касније, када га је 15 држава чланица Савета Европе потписало. Као што видимо настала је убрзо након усвајања Универзалне декларације о људским правима УН, тако да је набрајање права

³³ Више у: Слободан Миленковић, „Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, бр. 1980, 213–233.

³⁴ Ивана Крстић и Танасије Маринковић, *Европско право људских права*, Савет Европе, Београд, 2016, 29–30.

којима се пружа заштита у ова два документа веома блиска једно другом. Узимајући Универзалну декларацију о људским правима из 1948. године као почетну тачку, састављачи Конвенције тражили су да се следе циљеви Савета Европе очувањем и развијањем људских права и основних слобода. Конвенција је требало да представља прве кораке за остваривање извесних права наведених у Универзалној декларацији.

Посебан значај ове Конвенције огледа се у успостављању нарочитих органа међународног надзора над поштовањем људских права кроз одређене органе – Европску комисију за људска права и Европски суд за људска права.

Европска комисија за људска права је овлашћена да прима представке појединаца, група лица, али и држава потписница Конвенције, којим се подносилац жали на повреду права заштићеног Конвенцијом. Европска комисија за људска права поступа тако што истражује да ли у конкретном случају постоји повреда права заштићеног Конвенцијом и уколико то утврди тежи да стране у спору постигну тзв. пријатељско решење, те се може рећи да сама комисија представља један посреднички орган. А Европски суд за људска права је надлежан да поступа у свим случајевима, које му предочи Европска комисија за људска права или државе потписнице конвенције.

Значи ова Конвенција је међународни инструмент који регулише поступак пред Европским судом за људска права коме се грађани држава Европе које су је ратификовале, могу обратити ради заштите људских права повређених актом држава чланица. Због тога је ратификовање ове конвенције један од главних услова за пријем држава у чланство Савета Европе.

Србија је постала чланица Савета Европе 3. априла 2003. године (у то време као Државна заједница Србија и Црна Гора), а 3. марта 2004. године ратификовала је Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода. Од тог момента грађани могу да се обраћају Суду и да подносе индивидуалне представке уколико сматрају да су органи Србије повредили њихова права гарантована Конвенцијом.

Поред процесних и материјалноправних одредаба о уживању, заштити и ограничавању људских права и основних слобода, ова Конвенција садржи и одредбе о механизмима надзора над поштовањем обавеза које намеће Конвенција. Иначе, Конвенцијом нису гарантована сва људска права, већ је реч о минимуму стандарда о којима је консензус постигнут пре више од 50 година, а који су с временом допуњавани протоколима уз Конвенцију. У принципу, Конвенција се првенствено односи на грађан-

ска и политичка права, а у знатно мањој мери на економска, културна и социјална права, јер су она заштићена другим међународноправним инструментима. Међутим, право на здравље или право на социјално осигурање, као права социјалног карактера, могуће је штитити на основу члана 8 Конвенције, тј. путем права на поштовање приватног и породичног живота. На тај начин, Суд у својој пракси у великој мери проширује поље заштите људских права гарантованих Конвенцијом.³⁵

Закључна разматрања

Анализирајући појам људских права и слобода закључујемо да је реч о сложеном и вишезначаном појму који има правну, филозофску, политичку и економску страну, које су тесно повезане и утичу једне на друге. Наведене стране нису имале исту улогу и значај и нису настале истовремено. Њихови најстарији аспекти су филозофски, а настали су у старом веку у грчкој филозофији природног права. Политичка и економска страна слобода и права заједно се појављују као израз захтева које треба да има нова држава, капиталистичка, а које није имала претходна, феудална, а нарочито не апсолутистичка монархија на крају овог периода. Правни аспекти људских права и слобода појављују се тек на крају овог процеса, потврђујући и изражавајући особине модерних држава чији ће постати заштитни знак и обележје. На основу тога се може закључити да слободе и права човека нема пре модерне државе и буржоаских револуција.

Почетну фазу у развоју људских права одликује њихова изразито скромна и рестриктивна пракса, као и настанак првих природноправних идеја које нису имале претензију да мењају неправедну друштвену стварност. Фазу институционализације људских права, започету у средњем веку, одликује борба за сужавање монархове апсолутне власти. Процес конституционализације људских права, започет славним револуцијама у САД и Француској, подстакнут је средњовековним природноправним идејама. Тада, први пут у својој историји, природноправне теорије бивају отеловљене у стварности.

Први акти у којима су прокламована људска права и слободе, Велика повеља из 1215. и Закон о правима из 1689. године (*Bill of Rights*), извојевана у борби против апсолутизма и неограничене моћи апсолутистичког

³⁵ Славољуб Царић, *Европски систем људских права*, Факултет за економију и инжењерски менаџмент, Нови Сад, 2011, 15–17.

владара, нису донели бројна права и слободе грађанима, али су били од великог значаја за слабљење апсолутистичке власти и јачања демократских идеја. Иако су то били акти одређене националне државе (Енглеске), имали су велики значај и утицај на друге државе у борби против апсолутизма, а у циљу усвајања људских права и слобода и, касније, доношења Декларације о правима човека и грађанина.

Америчка Декларација о независности (1776) и Француска декларација (1789) прокламовале су систематизована грађанска и политичка права и извршиле су велики утицај на национално уставно регулисање ове материје. Ово су били акти појединих држава, али су с обзиром на значај и дејство имале универзални карактер. У овим декларацијама садржана су основна људска права; пошло се од природног права, односно човека који је по свом рођењу и својој природи слободно биће, па су у том смислу проглашена права и слободе човека и грађанина и истовремено је прописана и њихова заштита. Евидентно је да су декларације извршиле велики утицај на националне државе. Људска права и слободе уносе се и регулишу уставима и тако постају уставне категорије. Прокламација у уставу као правном акту државе са прописаном уставном заштитом даје људским правима и основним слободама још већи, не само политички већ и правни значај.

Анализом развоја људских права долазимо до закључка да је њихова еволуција довела до знатног обогаћивања каталога људских права увођењем нових права и проширивњем садржаја постојећих. Такође, учињени су и многобројни напори са циљем развијања механизма за заштиту људских права и унапређење општег стања тих права. Та еволуција и даље траје, како у смеру признавања нових права, тако и у смеру стварања услова за њихово уживање у оним деловима света где то није могуће. Поштовање људских права у прошлости могло је бити доведено под знак питања, али данас никако не може бити предмет спора у модерној држави. Људска права, услед специфичних околности, какве владају у међународном поретку данашњице, представљају тачку сусрета међународног права са уставним правом, што значи да је дошло до продора међународноправних норми у уставно право.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Сима. „Декларација независности”. У: Душан Мрђеновић (ур.), *Темељи модерне демократије: избор декларација и њовеља о људским њравима: (1215–1990)*. Београд: Завод за уџбенике – Досије студио, 1989, 191–198.
- Аврамовић, Сима. „Наговештај елемената правне државе у атинској демократији”. *Правни живоић*, год. 45, бр. 12, 1997, 1343–1363.
- Аврамовић, Сима, и Војислав Станимировић. *Уџоредна њравна ѡтрадиција*. Београд: Правни факултет, 2007.
- Аврамовић, Сима. „Магна Царта Либертатум”. у: Душан Мрђеновић (ур.), *Темељи модерне демократије*. Београд: Завод за уџбенике, 2011, 119–128.
- Бећировић Алић, Маида. „Политика и механизми заштите људских права Европске уније”. *Правне ѡеме*, год. 5, бр. 9, 2017, 242–252.
- Гајин, Саша. *Људска ѡрава: ѡравно сисѡемски оквир*. Београд: Правни факултет Универзитета Унион, 2011.
- Граховац, Момир. *Људска ѡрава*. Нови Сад: Универзитет Привредна академија, 2020.
- Deren-Antoljak, Štefica. “Thomas Jefferson i temelji američke vladavine”. *Politička misao: časopis za politologiju*, год. 31, бр. 2, 1994, 27–44.
- Деретић, Наташа. „Упоредна анализа – ‘права човека’ у римској држави и савремена ‘људска права’”. *Зборник радова Правноѡ факулѡиетѡа Нови Сад*, год. 45, бр. 3, 2011, 469–496.
- Димитријевић, Војин, Милан Пауновић, и Владимир Ђерић. *Људска ѡрава*. Београд: Београдски центар за људска права – Досије, 1997.
- Donnelly, Jack. “Human Right As Natural Rights”. *Human Rights*, vol. 4, no. 3, 1982, 391–401.
- Дунђерски, Боривоје. „Стална актуелност питања људских права и слобода”. *Право - ѡеорија и ѡракса*, год. 28, бр. 4/6, 2011.
- Кривокапић, Борис. „Појам људских права”. *Сѡирани ѡравни живоић*, год. 61, бр. 1, 2017, 10.
- Крстић, Ивана, и Танасије Маринковић. *Евројско ѡраво људских ѡрава*. Београд: Савет Европе, 2016.
- Маленица, Антун. *Римско ѡраво*. Нови Сад: Правни факултет, 2008.
- Миленковић, Слободан. „Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и култур-

- ним правима”. *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, бр. 1980, 213–233.
- Миленковић, Слободан. „Сувереност држава и међународна заштита права човека”. *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, бр. 24, 1984, 19–30.
- Милојевић, Момир Б. „Француска револуција и људска права”. *Анали Правној факултету у Београду*, год. 39, бр. 4, 1991, 369–390.
- Милосављевић, Богољуб, и Драгољуб Поповић. *Уставно њраво*. Београд: Правни факултет Универзитета Унион – ЈП Службени гласник, 2009.
- Митровић, Драган. *Теорија државе и њрава*. Београд: Досије, 2010.
- Настић, Маја. „Људска права и слободе као основне вредности демократског друштва”. У: Радомир В. Лукић (ур.), *Право и вриједности: зборник радова*. Источно Сарајево: Правни факултет у Источном Сарајеву, 2019, 144–164.
- Пајванчић, Маријана. *Уставно њраво*. Нови Сад: Правни факултет, 2011.
- Пауновић, Милан. „Међународна људска права: појам и природа”. *Правни живои*, год 55, бр. 12, 2006, 289–299.
- Поповић, Драгољуб. *Основи уставној њрава*. Београд: Досије, 2004.
- Симовић, Дарко, Драгутин Аврамовић, и Сретен Југовић, „Еволуција и преображаји људских права”. *Теме*, год., 37, бр. 4, 2013, 1527–1553.
- Славнић, Љиљана. *Уставно њраво*. Нови Сад: Привредна академија, 2007.
- Стојановић, Драган М. „Француска декларација људских права”. *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, бр. 29, 1989, 69–76.
- Царић, Славољуб. *Евројски сисџем људских њрава*. Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент, 2011.
- Шаркић, Срђан. „Елементи правне државе у средњовековној Србији”. *Правни живои*, год. 45, бр. 12, 1996, 1115–1123.
- Шаркић, Срђан, и Драгољуб Поповић. *Велики њравни сисџеми и кодификације*. Београд: Издавачка кућа „Драгињић”, 1996.

Zorica Baroš

HISTORICAL DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Abstract: The matter of human rights and freedoms viewed through a historical prism is rich in ideas, starting from ancient thought, through class freedoms in the Middle Ages, and up to the concept of natural rights that belong to man by birth, not as acquired rights. The idea of natural rights represented an introduction to the adoption of the first civil declarations, while in the process of formulating individual rights and freedoms at the end of the 17th and 18th centuries, an answer was sought to the question of the relationship of government to the individual, with an emphasis on the fact that government must be limited in order to protect rights and freedoms of the individual. Over time, the “topic” of human rights has become more important and current. We can say that the topic of human rights and freedoms is extremely important, especially because their evolution in the past few decades has led to a significant enrichment of the catalog of human rights through the introduction of new rights and the expansion of the content of existing ones. However, the establishment of the modern concept of human rights and their international standardization was a long and difficult process. Therefore, for the sake of a comprehensive analysis and a better understanding of human rights and freedoms, it is of great importance to know their evolution, which is the subject of the analysis of this paper.

Keywords: Human rights and freedoms, evolution, development, natural law, positive law

**ИЗВЕШТАЈИ О
АКТИВНОСТИМА
И ПРИКАЗИ**

UDC 61(491.11)"04/14"(083.824)(049.32)

UDC 091=163.41"15"(083.824)(049.32)

Др Љубиша Б. Васиљевић¹
Народни музеј Крушевац
Србија

**Александра Савић и Снежана Јарић, Хиландарски медицински кодекс
и српска средњовековна медицина, Природњачки музеј у Београду,
Београд 2023, 132 стр.**

Монографска публикација и изложба *Хиландарски медицински кодекс и српска средњовековна медицина* имале су идеју да представе стручној и широј јавности медицинска знања и праксу лечења становништва помоћу природних лековитих средстава, доступних у српским земљама током средњег века. Ауторство над целокупним пројектом потписују Александра Савић (Природњачки музеј у Београду) и Снежана Јарић (Институт за биолошка истраживања Сениша Станковић – ИБИСС), уз сарадњу великог броја колега и институција, различитих стручних и научних профила.

Изложба је премијерно постављена у Галерији Природњачког музеја на Малом Калемегдану. Издавач пратеће монографске публикације је Природњачки музеј. Пројекат је реализован уз подршку Министарства културе Републике Србије.

Основна медицинска и фармаколошка знања средњег века практикована су најчешће у оквиру манастирских комплекса и заснивала су се на коришћењу разноврсних лековитих средстава биљног, животињског и минералног порекла. Записи о медицинској и фармаколошкој пракси вековима су чувани у бројним манастирским архивама. У новијем периоду они започињу нови живот као писани извори првог реда који представљају основ за проучавања и израду студија савремених научника. Један од најбољих примерака овог типа писаних извора представља *Хиландарски медицински кодекс*, на који је стављен посебан нагласак у оквиру пројекта.

Изложба и публикација се састоје из три целине. Прва целина открива медицину старог и средњег века у свету и медицинска достигнућа бројних цивилизација током историје. Након предочавања фаза развоја

¹ ljubisa05@gmail.com; Ljubiša B. Vasiljević, National Museum Kruševac, Serbia

медицине (нагонска – заснована на инстинктивном и аутоматском понашању усмереном ка самоодржању, емпиријска – везана за искуства народне медицине, магијска, верска и хуморална, односно научна медицина), представљена су сазнања о дOMETИМА и схватањима кинеске, индијске, староегипатске, медицине Маја, Инка и Астека, античке Грчке, медицине старих Јевреја, александријске школе медицине, медицине старог Рима, као и средњовековна медицина кроз поглавља о исламској, византијској и западноевропској теорији и пракси.

Тему друге целине представља медицина средњег века у српским земљама. Заступљена су сазнања о медицини у преднемањихком и немањихком периоду, првим српским болницама формираним при манастирима за лечење монаха (Хиландар и Студеница), дворској и градској медицини и првим српским лекарима посведоченим у дубровачким званичним књигама. Више података о српским школованим лекарима пружају тек документа из XVIII века. Куриозитет изложбе су сачувани средњовековни експонати из области хирургије са подручја Србије (хируршки нож, сврдло за вађење метака, пинцете, наочаре лекара, скалпели) из Музеја Рас у Новом Пазару и ризнице манастира Бања из Прибојске Бање. Била је изложена и трепанована лобања (медицински захват бушења кости лобање) из збирке Народног музеја Кикинда.

Трећа целина посвећена је медицинским зборницима српске средњовековне културе. Након прегледа познатих писаних споменика ове врсте, прелази се на тему наглашену у наслову пројекта – *Хиландарски медицински кодекс*. Рукопис је 1952. године открио академик Ђорђе Сп. Радојичић у ризници српског манастира Хиландар на Светој Гори. Назвао га је по првој страници списка *Издајање о дијагнози болести на основу ишчања јула* (Бесџда от познанја болџсти по пипању жилџџ), а у хиландарској архивској грађи заведен је под бројем 517. Откриће *Кодекса* представља једно од најзначајнијих корака у истраживању историје медицине средњег века у Србији, али и у Европи.

Кодекс представља најзначајнији и најочуванији српски средњовековни рукопис у коме су сабрани списи европске медицинске школе од XIII до XVI века. Рукопис обухвата неколико врста медицинских списка: *Сјиси из интјерне медицине*, *Сјиси о инфективним болестима*, *Фармаколошки сјиси*, *Токсиколошки сјиси*, *Сјис из њедијатрије*, *Терајиска ујујистја* и *Сјис из хирурјије*.

У европским оквирима рукопис представља најпотпунији примерак велике збирке медицинских списка Салерно-Монпеље школе написан на народном језику и ћириличним писмом. *Кодекс* је настајао током дужег вре-

менског периода и има већи број аутора. Представља зборник састављен од изворног рукописа проширеног новим списима. Сматра се да су првобитни зборник чинили византијски списи, преведени у XIII или XIV веку, док су други списи преведени из дела штампаних у Венецији и Лугану 1497. и 1498. године. Сматра се да је сачувани препис *Кодекса* настао у првој половини XVI века.

Хиландарски кодекс је јединствени зборник сачуваних медицинских и фармаколошких списа, који се могу сматрати првом српском и словенском фармакопејом. Слични списи написани народним језиком нису постојали код других словенских народа, нити код већине европских народа у том периоду.

Сјиси из интјерне медицине и *Фармаколошки сјиси* чине најобимнији део *Кодекса*. Посебан значај *Фармаколошких сјиса* огледа се у садржају информација о простим и сложеним лековима (уља, масти, пилуле, мелеми и сирупи) биљног, животињског и минералног порекла, начину њихове припреме, примене и дозе за третман болести. Садржај *Фармаколошких сјиса* указује и на познавање карактеристика биљних врста, њиховог порекла, степена лековитости, начина и времена сакупљања.

Кодекс представља ризницу народних медицинских термина и прво писано дело које истовремено садржи народну и научну ботаничку терминологију, због чега се може сматрати претечом српске ботанике.

Значај *Кодекса* за српску медицину и културу је изузетан, као сведочанство да су Србима у средњем веку била позната достигнућа европске научне медицине. Садржај указује на добро познавање латинске, и у нешто мањој мери, турске медицинске терминологије. Спис представља ризницу народних медицинских термина и представља најстарије познато дело које садржи и народну и научну медицинску терминологију. *Кодекс* указује на добро познавање карактеристика биљних врста, њиховог порекла, степена лековитости, начина сакупљања, припреме, као и размеру дозе препоручене за третман појединачних болести.

Оригинални примерак *Хиландарској медицинској кодекса* и данас се налази у архиви манастира Хиландар, док се његово фототипско издање чува у Народној библиотеци Србије у Београду.

Као засебан део у монографској публикацији и на изложби заступљен је *Фармаколошки сјис* са бројним лековитим биљкама, међу којима су многе и данас актуелне (камилица, мајчина душица, нана, алоја, пелин, коприва, ричинус и друге). Биљке су представљене у природном облику (као башта), као хербаризовани примерци и у форми ботаничких илустрација. Део изложбе посвећен је и лековима животињског и минералог порекла из

збирки Природњачког музеја и Хемијског факултета у Београду.

Изложба је употпуњена компонованом музиком и ексклузивним фотографијама манастира Хиландар и природе Свете Горе, аутора Александра Вл. Марковића. Пројекат је реализован уз благослов Милешевске епархије Српске православне цркве и манастира Хиландар, уз одобрење снимања звука и фотографија природе Свете Горе и манастирског здања.

Ауторски тандем, Александра Савић и Снежана Јарић, успешно је остварио циљ да, уз поштовање свих научних и музеолошких постулата, представе стручној и широј јавности недовољно познате чињенице о развоју и достигнућима медицине на нашим просторима и баци нови сјај и поглед на *Хиландарски медицински кодекс*, као један од најзначајнијих споменика српске науке и културе.

UDC 329:929 Marković-Štedimlija S.(049.32)

Др Будимир Алексић¹

Историјски институт Црне Горе (Подгорица)
Црна Гора

Вељко Ђурић Мишина и Блажо Ђуровић (прир.), Досије Штедимлија,
Архив Војводине, Нови Сад 2023, 599 стр.

Наша научна, стручна и шира читалачка јавност добиле су прилику 2023. године да се упознају с капиталном збирком документарне грађе *Досије Штедимлија*, коју су приредили проф. др Вељко Ђурић Мишина и Блажо Ђуровић. Стога, свакако, треба одати признање, како приређивачима ове публикације, тако и издавачу – Архиву Војводине, реномираној архивској, научноистраживачкој и издавачкој установи.

Објављивање ове збирке докумената има велики значај, можемо слободно рећи – вишеструки значај. Прије свега због тога што сада научни истраживачи имају на располагању објављену грађу о једној личности (мрачној и негативној, свакако) која је својим дјелом (или, боље речено, злодјелом) и својим идејама трасирала пут којим ће 1997. Црну Гору повести сада већ бивши режим црногорских сепаратиста, а то је био пут разбијања Савезне Републике Југославије, односно одвајања Црне Горе од Србије.

Дакле, захваљујући проф. др Вељку Ђурићу и Блажу Ђуровићу и Архиву Војводине, научна и стручна, као и лаичка јавност имају могућност да користе ову обимну књигу из чијег садржаја може да се сагледа личност и дјело једног од оснивача црногорског сепаратистичког покрета, усташког функционера и ратног злочинца.

Јер, суштина црногорског, дукљанско-монтенегринског идеолошког пројекта не може се адекватно сагледати и схватити без познавања личности и идеологије Савића Марковића Штедимлије. Тај идеолошки пројекат настојао је да реализује бивши етнократски режим црногорских сепаратиста, и на томе се радило од 1997. до 2020. године. На парламентарним изборима 30. августа 2020. црногорски идеолошки пројекат је доживио слом, иако се на томе радило скоро четврт вијека: од побједе Мила Ђукано-

¹ *b.aleksic@t-com.me*; Budimir Aleksić, Historical institute of Montenegro (Podgorica), Montenegro

вића на предсједничким изборима 1997. и побједу коалиције „Да живимо боље” на мајским парламентарним изборима 1998. Од тада, Штедимлијина и Дрљевићева визија Црне Горе као „Црвене Хрватске” (а о тој визији се говори и у документима презентованим у књизи *Досије Штедимлија*) разрађена је у cjеловиту државну политику. Кључне тачке тога програма су: утемељење „дукљанства” као политичке и националне идеологије; преименовање српског језика у „црногорски” (*lingua montenegrina*, како су тај језик именовали италијански фашисти кад су 1941. године окупирали Црну Гору); потискивање ћириличног писма из државних институција и јавног простора; конституисање „црногорске аутокефалне цркве” и прихватање Уније (јединства) са Римокатоличком црквом (о чему отворено говоре гласноговорници црногорског идеолошког пројекта, попут Јеврема Брковића и Радована Радоњића).

Црногорска сепаратистичка мисао, када је о Србима и српству ријеч, не излази из оквира Штедимлијиних идеја. Његово публицистичко дјело, нека је врста универзалне енциклопедије дукљанско-монтенегринске мисли и о свим другим питањима политике, историје, вриједности раса, етногенезе Црногораца итд. Идеолози дукљанства и црногорског сепаратизма само експлоатишу Штедимлијино постојеће идеолошко и „научно” имање.

Савић Марковић Штедимлија је, као што је познато, а што се и из докумената сабраних у књизи *Досије Штедимлија* јасно види, био истакнути припадник усташке организације. Непосредно послје завршетка Априлског рата 1941, у договору са Павелићем, Штедимлија је у Загребу основао тзв. „Црногорски национални комитет”, са намјером да око њега окупи Црногорце настањене у НДХ, да их придобије за усташки покрет, и да их упутује у Црну Гору као помоћ Секули Дрљевићу да успостави „неовисну државу” по угледу на НДХ. У државној служби НДХ обављао је различите функције: уређивао је гласило Павелићеве тзв. Хрватске православне цркве *Глас православаља*; од стране усташке владе био је постављен за директора издавачког предузећа „Велебит”, и ту дужност је вршио све до краја рата; крајем 1944. и првих мјесеци 1945. био је и дипломатски представник НДХ у Бечу; када је Секула Дрљевић 20. јула 1944. у Загребу основао тзв. „Црногорско државно виеће”, неку врсту своје владе, Штедимлија је у том органу имао третман министра спољних послова. Колико је Штедимлија био моћан и утицајан у усташком покрету и у државним структурама НДХ, види се и из свједочења Душана Стојановића (објављеног у књизи *Досије Штедимлија*), бившег финансијског службеника Савске бановине, који је Други свјетски рат провео у Загребу и био у контакту са Штедимлијом. Стојановић је изјавио да му је Штедимлија често „стављао до знања

да он може и пењати и скидати са вјешала”. Из информације Ханса Хелма (садржане такође у књизи *Досије Штедимлија*), упућене Главној управи безбједности Рајха у Берлину, видимо природу и смисао Дрљевићевих и Штедимлијиних веза са усташама и Павелићем, конкретно – видимо да су те везе биле „у сврху успостављања Независне црногорске државе”. Дакле, идеја независне Црне Горе је Штедимлијина и Дрљевићева идеја, подржана од Павелића и усташа.

Један од бројних Штедимлијиних задатака у усташком покрету био је да ради на зближавању Хрвата, Црногораца и Албанаца, и да их здружене конфронтира против Срба. Тако он у тексту насловљеном „Путоказ др. Милана Шуфлаја”, објављеном у усташком листу *Хрватски народ* од 18. фебруара 1944. елаборира и разрађује Шуфлајеве геополитичке идеје о успостављању стратешког партнерства између Хрвата, Црногораца и Албанаца у функцији формирања зоне „западњаштва” дуж цијеле Јадранске обале. Кад прочитамо овај Штедимлијин текст бива нам јасно одакле црногорским идеолозима идеја о „јадранској, медитеранској унији” Албаније, Црне Горе и Хрватске (како је то образлагао Јеврем Брковић у *Гласу концила* од 26. априла 1992), и о изласку Црне Горе из словенско-византијског цивилизацијског круга, коме је вјековима припадала, и њеној интеграцији у западни, римокатоличко-протестантски цивилизацијски круг.

Осим тога, Штедимлија је први, у својој брошури *Основи црногорској национализму*, објављеној у Загребу 1937. године, експлицитно формулисао тезу о постојању „црногорске нације”. Основна теза коју он развија у тој брошури је да су први словенски становници Дукље (Зете) и преци данашњих Црногораца били Хрвати, и да се њихова земља звала „Црвена Хрватска (*Crotia Rubea*)”. По вјероисповијести су, истиче Штедимлија, били римокатолици, али су под јаким византијским и српским утицајем примили православље. У овој брошури Штедимлија је формулисао учење о „црногорској етногенези и социогенези”, као и антиисторијску, заправо измишљену и исконструисану интерпретацију српства у Црној Гори. У тим и таквим оквирима које је о црногорству, односно о етногенези и историји Црногораца поставио Штедимлија, креће се цјелокупна списатељска и теоријска, као и практично-политичка активност свих послеријератних идеолога расрбљавања Црне Горе, до наших дана.

Он је, такође, први лансирао идеју о тзв. „црногорској аутокефалној цркви”. Ту идеју је први пут покренуо у загребачком клеронационалистичком листу *Обзор* 1937, а наставио је са њеном разрадом у усташкој штампи у НДХ. Он се, заједно са Секулом Дрљевићем, обратио њемачком

Рајху молбом за помоћ у стварању „црногорске цркве”, која би, по његовој замисли, била успостављена по угледу на Павелићеву творевину – тзв. Хрватску православну цркву. Почетком седамдесетих година прошлог вијека, када је покренута кампања за рушење Његошеве капеле на Ловћену, Штедимлија се активно укључио у ту кампању, у склопу које је обновио идеју о „аутокефалној црногорској цркви”. Његове „заслуге” за покретање те идеје истичу и савремени црногорски идеолози, па тако пјесник и публициста Јеврем Брковић, крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог вијека неформални вођа и идеолог црногорских сепаратиста, у интервјуу листу *Имотска Крајина* (гласилу Скупштине општине Имотски) од 20. јуна 1991, наглашава: „Проблемом аутокефалне ЦПЦ није се нитко никад озбиљно бавио, највише су о томе писали Савић Марковић Штедимлија и Секула Дрљевић”.

У својим памфлетима Штедимлија је прецизно дефинисао и зацртао „мапу пута” за унијаћење и покатоличавање Црне Горе. Тако у тексту „Католичка црква у Црној Гори”, објављеном такође у *Обзору* 1937, тврди да је „црногорска црква” тек од времена владике Данила Петровића почела добијати карактер православне цркве, што значи да је, по њему, прије тога била римокатоличка. Међутим, у низу других радова Штедимлија говори да је Свети Сава у 13. вијеку „поправославио” Црну Гору, што су прихватили и његови каснији следбеници из реда црногорских идеолога. Очигледно је колико је овај истакнути члан усташке организације био контрадикторан у својим ставовима. Но, на темељу његовог учења, савремени црногорски идеолози су испланирали да преобликовање вјерског идентитета Црне Горе, односно прелазак Црногораца у римокатоличку вјеру, треба спровести у три фазе. Прва фаза је одвајање Црногорско-приморске митрополије од Српске православне цркве, и конституисање „црногорске аутокефалне цркве”; у другој фази би та „црква” прихватила Унију са Римокатоличком црквом; док би се у трећој фази процес завршио преласком у римокатоличку вјеру. Прихватање римокатолицизма био би у потпуности реализован пројекат (ре)конструкције црногорског идентитета одвојеног од Срба.

С. М. Штедимлија се почетком 1945. у Бечу предао припадницима Црвене армије и био депортован у Совјетски Савез, гдје је наредних десетак година провео у интернацији у више логора на Далеком истоку. Године 1955. изручен је Југославији, смјештен у затвор и ускоро му је организован судски процес. Осуђен је на осам година затвора (одређено вријеме је био заточен на Голем отоку), али је ускоро пуштен на слободу, поново се настанио у Загребу и добио запослење у Југославенском лексикографском

заводу на чијем је челу био књижевник Мирослав Крлежа.

У књизи *Досије Штедимлија* објављени су и записници са Штедимлијиног саслушања у Загребу које је трајало од 18. априла 1955. до 12. јануара 1956. године, и они представљају најобимнији дио књиге. Објављена је и оптужница Окружног јавног тужилаштва за град Загреб, подигнута 16. јануара 1956. године. Књига садржи и записнике са саслушања свједока који разјашњавају многе важне аспекте Штедимлијине дјелатности, као и његове карактерне особине. Др Вељко Ђурић Мишина у предговору ове књиге посебно указује на чињеницу да је „у оквиру самог досијеа сачувана кратка преписка између Хрвата и Црногораца, високих руководилаца републичких и савезне обавештајне службе, која би могла да укаже на одређене намере у пројектима у растурању Југославије а нарочито Српства”. Драгоцјени су и преписи и преводи њемачке документације о Штедимлији публиковани у овој књизи. Ова публикација доноси и библиографију радова С. М. Штедимлије из области књижевности од 1924. до 1940. године, коју је саставио сам Штедимлија; први дио садржи Штедимлијине радове, а у другом су радови других који се директно или индиректно односе на њега.

Грађа која чини досије С. М. Штедимлије „сакупљана је годинама” истичу приређивачи, и „слагана је по принципу рада обавјештајних служби”. Досије се чува у Хрватском државном архиву у Загребу, и он садржи скоро све релевантне податке о личности и дјелу овог усташког активисте и ратног злочинца. Наиме, хрватска Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донијела је 22. јуна 1945. одлуку о проглашењу С. М. Штедимлије за ратног злочинца. Примјерак те одлуке, како у предговору пише један од приређивача књиге *Досије Штедимлија*, Вељко Ђурић Мишина, прослијеђен је Државној комисији у Београду ради евиденције, и чува се у Архиву Југославије.

Нема сумње да књига *Досије Штедимлија* садржи вриједну историјску грађу, на скоро 600 страна, која представља драгоцјен допринос историографији. Садржај овдје презентоване грађе, односно докумената, биће велика помоћ истраживачкој јавности за проучавање свих аспеката политике и идеологије црногорског сепаратизма, а прије свега за сагледавање контроверзне личности једног од утемељивача тог идеолошког концепта – Савића Марковића Штедимлије.

UDC 821.163.41-4.09 Kuzmanović N.(049.32)

Др Валентина Чизмар¹

Факултет за европске правно-политичке студије (Београд)
Србија

ГЕОПОЛИТИЧКЕ, КУЛТУРОЛОШКЕ И ИСТОРИЈСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ У КЊИЗИ ЕСЕЈА НЕБОЈШЕ КУЗМАНОВИЋА

(Небојша Кузмановић, *Виђења и увиђања: сећања, обраћања, њорукe*, Културни центар Новог Сада, Нови Сад 2021, 272 стр.)

Књига есеја директора Архива Војводине Небојше Кузмановића *Виђења и увиђања: сећања, обраћања, њорукe* на ерудитски, критички, документаран и аналитички начин, представља културолошке, социолошке, архивске, историјске, политиколошке, геополитичке односе, религијске аспекте друштва, последице и ефекте различитих политика, темеље појединих култура и духовности од средњег века до савременог доба. Истовремено, кроз језгро социолошког испитивања односа узрока и последица на светској сцени, аутор залази и испод површине савремене међународне политике, сагледавајући како се кроз призму појединих питања конституишу поједине политичке концепције, геополитички односи и развија култура и културна политика.

Међу постављеним питањима у оквиру својих разматрања аутор испитује однос Србије према Европи (у контексту евроскептицизма² у есеју

¹ *creation.v@gmail.com*; Valentina Čizmar, Faculty of European Legal and Political Studies (Belgrade), Serbia

² Термин евроскептицизам извире из британске политичке праксе, употребљен први пут у часопису *The Times* 1985. године, и до осамдесетих година 20. века ограничен је на британски политички корпус асоцирајући на традиционално јаке везе Британије са САД у односу на државе Европе. Термин указује на неповерење према европским институцијама. Након 20 века, тачније од периода Мастрихтског уговора из 1992. године, термин се почео употребљавати и на политичој сцени и у оквирима политичких партија држава чланица, као и код земаља које пролазе кроз процес придруживања Европској унији, у различитим значењима, сходно различитим политичким праксама датих држава. У контексту Србије и њених политичких партија, евроскептицизам не треба посматрати као синоним за антизападњаштво, иако постоје преплитања, а наведени термин је ближи значењу еврофобије. Сродни термини евроскептицизму су и европрагматизам, евроентузијазам, еврофобија (Кузмановић, 2021, 27–29).

„Евроскептицизам у Србији”), последице НАТО агресије на Србију, мигрантско питање у склопу европског идентитета. Када је реч о савременој Европи, која подлеже утицајима различитих модела глобализације, видљиво је да долази до сукоба религијског и грађанског идентитета европског света, тако да се цивилизацијски поредак хришћанског европског идентитета кроз процесе секуларизације урушава у правцу њеног потискивања на маргине друштвених оквира. Духовна криза која се манифестује и као криза хришћанства, аутор констатује да има корене у модерном тј. „хладном сцијентизму, који је још од Декарта заснован на рационализму, темељећи се на филозофској сумњи и покушајима спознаје света без Бога [...]” (Кузмановић, 2021, 39). А ако се осврнемо на политичке аспекте дестабилизације смисла религијског постојања човека, уочићемо да је њихов извор и у Мастрихтском уговору, којим је Европска унија безразложно дехристијанизовала свој идентитет, условљавајући не само културолошке и историјске, већ и геополитичке промене. Ова чињеница о дехристијанизацији потврђује се и кроз Устав Европске уније у коме, према речима Зорана Милошевића (*Религија и идентитет*, 29), није било места за став о хришћанским коренима Европе. На тај начин је отворен и простор за афирмацију нехришћанских религијских традиција или које претходе хришћанству, посебно оријентације суфијске провинијенције (која се темељи на придржавању шеријатском закону). Брисел, као европски град у којем постоји 77 џамија, бележи, на пример, већи утицај исламских заједница на људе (на нивоу мрежног система), него утицај Римокатоличке цркве или других хришћанских заједница.

Указујући на противречне импликације европске политике, чак и када је реч о имплементацији међународног права, аутор запажа, као што је истицао и Леонтијев још у 18. веку, да концепт људских права постаје све апстрактнији, манипулативнији и угроженији. Бомбардовање Републике Србије је очигледан пример тог делегалитетовања правних аката, када је НАТО пакт, састављен од 18 држава, употребио убојна средства у рату 1999, забрањена већином међународних конвенција (види: Кузмановић, 2021, 66). Услед велике количине „убојних средстава бачених и испаљених на нашу земљу” нарушена је животна средина, а грађани тровани и озрачени „хуманитарним оружјем.”

Тековине савремености као што је идеја прогреса и једнообразности, потекла од Западне Европе, условила је и стварање синкретизма на пољу култура различитих држава, делујући на урушавању аристократске културе (види: Кузмановић, 2021, 62) и појаву тривијализма.

Поглед на прве средњовековне српске престонице

Политички и културни пореци у свету некада и сад показују кроз есеје Кузмановића разлике кроз дисконтинуитете њених идеја, кроз различите видове саморазумевања идентитета, кроз различита схватања државности, културе, духовности, као што је и случај у средњовековном периоду наше историје. Нова сазнања о једној од српских престоница у периоду Немањића, која нам се откривају кроз разноврсна значења некадашњег подручја Рас (појма Рашке, Рашана и Раса), у државотворном, културолошком, историјском и духовном значењу, аутор је посебно осветлио у есеју „Престоница првих Немањића” (чија је династија владала Србијом од 1168. до 1371). Стари Рас, како наводи Кузмановић, није представљао „прву престоницу Србије као организоване државе, јер институција српске државе сеже дубоко у прошлост”, већ да је она била једна од бројних српских престоница у време средњовековне Србије. Постојала је једна врста Немањићке пропаганде да Стефана Немању прикажу „као првог зачетника и творца организоване српске државне творевине, при томе посежући и за омаловажавањем ранијих династија које су владале у српским земљама попут Дукље, али и саме Рашке” (Кузмановић, 2021, 71). Прва позната престоница Србије с почетка 10. века била је Дестиника (Дестиник, Доштиник), као седиште прве српске државе под Властимировићима, која се налазила између данашњег Пријепоља и Сенице, објашњава аутор.

Своје доказе о различитим тумачењима подручја Рас, Кузмановић изводи из извора из 9. века, као и потоњих векова, на основу којих се показују њена многострука значења: било да је схватана као област, престоница, утврђење, тврђава, било да се представљала као еквивалент појму Србије – (Србија/Рашка), или се између њих правила разлика као између различитих одредница, тј. категорија. У време Мутимира (који је владао у 9. и 10. веку) постојала је разлика између термина Рас и Србије, а у *Летопису ѿ ѿиѧ Дукљанина* (тј. *Барској родослова*), Рас се спомиње двозначно: као област, а негде као тврђава. Свети Сава, на пример, говори о Расу не као граду, већ као месту на коме се налази манастир Свете Богородице и славна задужбина Стефана Немање – *Ђурђеви сѣујови*, а Рас се спомиње и код Стефана Уроша II, у повељи манастиру Бањска око 1315. Рас спомиње и Манојло I Комнин, последњи велики владар Византије.

Аутор истиче занимљивост у погледу на аналогји између подручја

Раса – Арса³ и појма Рашке, који су се у 12. веку појмили као еквиваленти земљи Срба. Међутим, таква аналогија се јавља тек након византијског поседовања и разарања утврђења, након што су Срби заузели и обновили Рас. Од тог периода (освајања), како тврди Кузмановић, може да се говори о Расу као престоници, а од тада је присутан и „појам Рашана као становника”. Константин VII Порфирогенит у спису „О управљању државом”, који се спомиње и под називом „О народима”, представља Рас као град са утврђењем, а у просторном погледу се налази на граници између Србије и Бугарске (види: Кузмановић, 2021, 75), а представљао се и као простор који је обухватао окружење Цркве Светог Петра.

Кузмановић се у својој књизи у појединим поглављима осврће на значајне личности које су на изванредан начин допринеле стицању слободе, противиле се асимилацији у друге нације и вере и допринеле очувању традиције.

Међународна, међуетничка и међукултурална посредовања

Будући да је аутор овог дела на челу значајне институције као што је Архив Војводине, која поседује веома важне документе за боље упознавање историје српског народа, догађаја у историји, током ратова и мира, Кузмановић упознаје читаоце са новим сазнањима и различитим односима Срба са другим народима, са делатношћу значајних Срба у свету, њиховим подухвацима и делима. Он осветљава и друштвено-политичко деловање нашег великог научника Михајла Пупина, који је утицао на јачање српско-америчких односа. Наш велики физичар је у време Великог рата радио на организовању српских „добровољаца у Америци и анимирању америчке јавности за помоћ Србији” (Кузмановић, 2021, 144). При том се нарочито истакао амерички лекар који се посветио хуманитарном раду за Србе, као учесник Хуманитарне експедиције познате као „Колумбијска експедиција пружања помоћи Србији” (када се са универзитета јавило 24 студента да помогну у лечењу). Због таквог подвига Пупин је био под истрагом министарства правде, залажући и свој научни углед и имовину. Ипак, америчким државницима није било непознато српско јунаштво и храброст ратника и њихова част, коју су често описивали као позитивну

³ Наведени топоним, према речима аутора, потиче из списка византијског историчара Прокопија из Цезарије, који спомиње утврђење Рас и његов географски простор. Лингвистичка истраживања доказују да је словенски облик Раса од прасловенског Арса.

одлику, међу којима и Роберт Лансинг, секретар у влади Вудроа Вилсона. А када говоримо о прошлости српско-америчких односа, значајне су студије Драгољуба Живојиновића: У потрази за заштитником и Студије о српско-америчким везама 1878–1920. У оквиру истраживања ових односа у 21. веку, Архив Војводине је дао допринос својим учешћем на конференцији у Народној скупштини Републике Србије и радовима у зборнику „Српско-амерички односи”. Ипак, америчко-српски односи доживели су фијаско бомбардовањем Србије.

У књизи се налазе и текстови који објашњавају и српско-италијанске дипломатске односе, па аутор открива да су у време Краљевине Србије, тј. у 19. веку, запажени добри односи са Италијом услед тадашњег заједничког непријатеља – Аустроугарске – и тежње да италијанска економија са својим тржиштем и робом експандира у Србију. Међутим, и прошлост је била пуна противречности које су нарушавале кључне концепте и тежње. Услед зависности од Аустроугарске, Србија је морала да промени своју спољну политику према многим државама, па и Италији, а из сличних разлога, тј. утицаја Аустроугарске политике, била је отежана и сарадња са Русијом. Кузмановић објашњава да је тада постојала подељеност „српских политичара на проруске и проаустројске”, што је отежавало напредовање државе, истовремено појачано и српско-бугарским сукобом.

У оквиру разматрања историјских и савремених међународних односа, тј. културног плурализма и значаја етничких заједница на територији Војводине, књига апострофира значај српско-словачких веза и специфичности традиције словачког народа на нашим просторима, нарочито у есеју „Пет векова српско-словачког заједништва”. Та посредовања са словачком заједницом видљива су и када се подсетимо, како наводи Кузмановић, да је на пример Ристо Ковијанић био један од првих лектора српског језика у Словачкој и најбољи познавалац српско-словачких књижевних веза. У Братислави, на пример, постоји и спомен-плоча посвећена Светозару Милетићу, чија се химна „Оро кличе са висине” певала и у Србији и у Словачкој. Такве везе заправо су плод међусобне наклоности два народа, која је појачана Милетићевим супротстављањем мађаризацији словачког народа, укидању Матице словачке у доба Српске Војводине. Милан Хоџа, словачки државник, словачко-српски посланик, угледан новинар (оснивач недељника Словачки недељник у Пешти), под утицајем Милетићевих идеја уједињује се са Србима у борби против хунгаризације (која претила и Србима и Словацима) – што је био још један заједнички подстрек за сарадњу српског и словачког народа и њихово уједињено политичко деловање. Добре везе између два народа допринеле су томе да у модерном добу

српском народу буде признат статус националне мањине у Словачкој, а Словаци од 2009. године прослављају свој национални празник у Србији, који је израстао из Свечаности раније одржаваних у време Краљевине СХС и касније у оквиру Словачких народних свечаности са седиштем у Бачком Петровцу, о чему аутор детаљније пише у есеју „Значај Словачких народних свечаности”. Јаке везе захваљују и добрим односима из прошлости, када се има у виду делатност Колара, Шафарика, Штура и интересовању српских интелектуалаца да се школују у Братислави, преко којих смо се упознали са словачким књижевницима и културним посланицима (Кузмановић, 2021, 112).

У духу неговања међусобних односа, културна сарадња се манифестује и кроз стручне конференције у Србији и Словачкој, међу којима је вредно споменути и научни скуп „Југословенско-словачке славистичке везе” у Братислави или скуп „Срби и Словаци – историја и садашњост”, одржан у Скупштини Војводине 2014. године, и друге.

На пољу културне сарадње, али и међународних односа, велики утицај у политичком смислу, према Кузмановићу, показује странка OĽaNO, на челу са лидером Игором Матовичем (садашњи премијер Словачке Републике). Према његовим речима, OĽaNO је изузетно важна по питању задржавања „чврсте позиције у контексту непризнавања самопроглашеног Косова” (Кузмановић, 2021, 137), подршке словачкој националној мањини у Србији, благог дистанцирања према политици САД и западних чланица ЕУ. Њена важност је видљива и у њеном преферирању братских веза између Словачке и Србије, односно између два „словенска народа”, а која је и са својом многочланом делегацијом 2020. посетила и Нови Сад и Архив Војводине.

Рат као ходајућа неман и тежња за слободом

Поједине социолошке концепције, познате као теорије елита, присутне су такође у ауторовом разматрању појединих важних аспеката друштвеног активизма српског и других народа. Криза коју доживљава европска елита дешава се већ почетком Првог светског рата, услед немогућности да се постојеће противречности на економском, политичком и националном нивоу реше мирним путем. Упркос таквој атмосфери, елите Краљевине Србије су се „чувствовале” снажним, без обзира на то да ли је било речи о српској краљевској елити, политичарима, официрском кору, интелигенцији, научницима, уметницима, трговцима, чему је захваљивала њихова

јединственост у ставовима. Заправо, Краљевина је у „Великом рату имала снажну и самосвесну националну елиту која је обликовала хтење сопственог народа и државе и која је делила њихову судбину”.

Па и поред тешке позиције у Аустроугарској монархији и оптужбама за Сарајевски (Видовдански) атенат, српска елита је показивала снажна стремљења ка слободи, са јаком националном свешћу, па је од 1914. године једанко учествовала у рату, интернисујући и била изложена хапшењима, одвођењу у логоре од стране Монархије. Таква елита је непрекидно, упркос тешком удесу, деловала у прогонству на „обнављању државе на туђој територији” да би након рата њене тежње за стварањем велике јужнословенске државе биле остварене 1918. стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Кузмановић, 2021, 141).

Сећање на Други светски рат, као још једну катастрофу европског човека и народа, води аутора ка разматрању српско-руских односа у ратним годинама. За оба народа категорија слободе важи као суштинска категорија, и метафизичког постојања, и као вредност од изузетне важности, проткана заветом предака. Током Другог светског рата СССР је бројао на 20 милиона људских жртава, док је Југославија била на трећем месту са 1.706.000 жртава.

У рату, 1944. године, показују се снажне и пријатељске везе Совјетског савеза и Југославије, која је помогнута од Руса у тешком наоружању, лековима, санитарском материјалу, чак и у виду финансијске помоћи. После ослобођења Београда „достављено је 50.000 тона жита за прехрану становништва Србије” (Кузмановић, 2021, 203). Незаобилазно је истаћи да су се у току рата на нашим просторима истакле и јединице Црвене армије, које су ослобађале источне делове Југославије. Братска помоћ се потврдила и током ратова 90-их, када је у РСК, РС и на КиМ страдало 50 руских добровољаца, који су дали своје животе за српску слободу.

Комеморативна политика као део културе сећања

Аутор нас упознаје са значајем **комеморативне политике** као аспектом културе сећања, који се испољава кроз културу неговања споменика у јавном простору, неговања гробаља, и спомен-обележја повезаних са одређеним личностима или историјским догађајима. Култура сећања је, према речима Кузмановића, не мало пута била и занемарена а њени симболи маргинализовани, због актуелних идеолошких оквира. Пример такве маргинализације је и Српско војничко гробље у Великом Међеру, које

је било додељено кинолошком друштву. На иницијативу појединаца као што су Стане Рибич, Небојша Кузмановић и удружења Срба у Словачкој био је „започет процес ревитализације комплекса Српског гробља”.

Култура сећања је важна и у погледу на помен страдања и других народа на нашим просторима, као што је Новосадска рација и страдање новосадских и бачких Јевреја током 1944. О томе сведочи и спомен-плоча на синагоги, као и јеврејско гробље као „централне меморијале у градској топографији посвећеној жртвама Холокауста” (Кузмановић, 2021, 182).

Књига бележи и периоде великих страдања Срба и осветљава значај комеморативне политике, освртом на Српско војничко гробље у Нађмеђеру и Успенско гробље у Новом Саду из 1869, где се налазе гробнице значајних личности које су „својим животима сведочили Српску идеју” – Милетић, Томић, Стајић, породица Виловац, пиридници многих заробљеника из Првог светског рата, потом, парцела где су сахрањени руски емигранти, међу којима царски официри, научници, уметници. Аутор је притом направио попис значајних личности које су сахрањене на Успенском гробљу, а које из наведених разлога има велики историјски значај и представља споменик културе.

Истоимено гробље (настало 1817) под заштитом је Завода за заштиту споменика културе, и самим његовим обилажењем освешћавамо који су то појединци оставили велике трагове у културном и политичком животу, јер у његовим алејама почивају истакнути Срби и Руси заслужни за развој Новог Сада, од значајних политичара, градоначелника Новог Сада, писаца, лекара, сликара, сенатора, професора, правника и других професија које су утицале на развоја у различитим областима живота, културе и духовности. На истом гробљу су сахрањени и Руси, који су током Краљевине СХС (на челу са краљем Александаром Карађорђевићем) избегли током балканских ратова и Првог светског рата, тј. припадници вишег официрског састава Руске армије, племићи, као и значајне личности из других области живота – културе, просвете, медицине. Савремени концепт у рекултивацији овог значајног гробља јесте да постане врт културе, са украсним биљем и дрвећем уз архитектонску реконструкцију, како би оно што је духовно вредно било видљиво и осветљено на прави начин.

UDC 94(=163.41)(497.113 Banat)"1411/1594"(049.32)

Душан Гутеша¹

Државни архив Србије (Београд)
Србија

Ференц Немет и Милан Мицић, Срби у Банату (1411–1594): два есејистичка погледа, Историјски архив Зрењанин – Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин 2022, 170 стр.

Књига *Срби у Банату (1411–1594): два есејистичка погледа* има циљ да осветли и допринесе потпунијем сагледавању недовољно познате историје банатских Срба у времену које је обележио продор турских снага на Балканско полуострво, а потом и све дубље у Панонску низију. Овакве историјске околности условиле су низ миграција српског становништва, што је последично утицало на промену етничке структуре Баната, а два народа на овом простору, српски и мађарски, нашавши се на попришту судара светова и цивилизација, учврстила су савез и одредила заједнички правац деловања. Аутори књиге су хунгаролог др Ференц Немет, аутор многобројних чланака и научних радова, претежно из културне историје Баната и Војводине, и историчар др Милан Мицић, који је објавио преко 50 књига из историографије, историјске есејистике, документарне прозе, кратке прозе и поезије, а чије интересовање се највише везује за добровољачко питање и колонизацију војвођанских области у 20. столећу.

Књигу чине две целине. **Прва целина**, настала из пера Ференца Немета, представља осврт на вишевековну историју српско-мађарских веза, са посебним нагласком на дешавања који ће уследити пошто је деспот Стефан Лазаревић признао суверенитет Угарске над Србијом и од краља Жигмунда Луксембуршког 1411. године био дарован великим поседима у Угарској и титулом великог жупана Торонталске жупаније. Аутор кроз седам потцелина настоји да истакне кључне догађаје који су довели до сеоба српског живља на простор јужне Угарске, а нарочито у Банат – први и други пад Српске деспотовине, али и пад Босне под власт Османлија. На овај начин, Немет указује на важност коју је досељено српско становништво, на челу са својим деспотима, односно великашима који су их повели, имало као војни чинилац у отпору хришћанских војски према све снажнијим турским про-

¹ d.gutesa@archives.org.rs; Dušan Guteša, State Archives of Serbia (Belgrade), Serbia

дорима северно од Саве и Дунава. С посебном пажњом су обрађене теме попут устанка Ђерђа Доже и покрета предвођеног самопроглашеним царем Јованом Ненадом. У последње две потцелине, аутор скреће пажњу на измењене демографске прилике у Банату после пада под османску власт 1552. године, где је број становника вишеструко смањен у односу на последње деценије претходног столећа, али и на значај и одјек који је устанак Срба у Банату, окупивши у једном моменту око 15.000 устаника, имао. Прву целину Немет завршава одабиром десет повеља из другог тома Збирки повеља о везама Угарске и Србије 1198–1526, коју су уредили Лајош Талоци и Антал Алдаши, а која је објављена 1907. године у Будимпешти. Интегрални текст повеља дат је на латинском језику, а испред сваке се налази кратак опис садржаја на српском језику. **Друга целина**, чији је аутор Милан Мицић, састоји се од две потцелине, од којих прва у форми есеја указује на промену историјског бића српског народа, који стицајем историјских датости започиње живот народа у покрету, усавршавајући на тај начин своје ратничке вештине, од којих почиње и да живи. Мицић прави осврт и на верске разлике између српског и угарског живља које под ударом трећег верског фактора, исламског, бивају превазиђене у циљу одбране једног заједничког хришћанског наслеђа. Истакнуто је да су увођење деспота Стефана Лазаревића у угарску феудалну структуру, а потом и додељивања поседа деспоту Ђурађу Бранковићу, били само почетак онога што ће у другој половини 15. столећа, после коначног пада Српске деспотовине и Босне, те доласком српских великаша попут Милоша Белмужевића и браће Стефана и Дмитра Јакшића, резултирати статусом који ће српско становништво уживати као значајан војни чинилац у Банату, статусом који ће као такав кројити његову даљу историјску судбину. Аутор посебну пажњу поклања породици Јакшић, на чијем примеру указује на промене које настају у духовном и културном бићу српске властеле. Мицић наводи да је долазак Јакшића на поседе који су им даровани у Банату и Поморишју испрва био обележен тежњом да сачувају и одрже дух немањићке Србије као темељ свог идентитета у угарском окружењу, али да су прелазак у католичанство и покушај утапања у угарско племићко окружење у првој половини 16. столећа означили крај њихове водеће улоге међу српским становништвом, што је отворило врата уздизању нових вођа из народа, као што је био Јован Ненад. Истицањем да је у време пада под Турке Банат био „једна од средишних српских земаља (стр. 144), аутор указује и на улогу коју су српске војничке скупине, приклонивши се Османлијама, имале у овом догађају, али и на ону коју ће, ојачане стварањем Пећке патријаршије и деловањем мреже православних манастира на банатском тлу, одиграти у устанку 1594. године. У другој потцелини,

која носи наслов *Мали есеј из културе заборава*, Мицић објашњава како се то Српски устанак у Банату нашао „запретен у опсценост самозаборава” (стр. 149), те који су то чиниоци утицали да овај догађај буде лишен свога одговарајућег места у колективном паћењу српског народа.

На занимљив начин, помало и заменивши улоге када је вокација у питању, Ференц Немет и Милан Мицић настоје да скрену пажњу читалаца на догађаје из заједничке историје Срба и Мађара о којој се много не зна. Док Немет припрема терен упознајући читаоца са фазама у развоју међусобног односа између Срба и Мађара, ослањајући се на наводе мађарске историографије, што доприноси вишеракурсном сагледавању, Мицић изводи закључке о егзистенцијалним и идентитетским проблемима дела српског народа који је, потискиван са свога огњишта и осуђен на службу интересима већих сила, био принуђен да као незанемарљив историјски чинилац пронађе модел опстанка у жаришту судара двеју снажних цивилизација. Битан допринос књиге је и у томе што осветљава ток значајних миграција српског становништва на простор Угарске пре сеобе коју је повео Арсеније III Чарнојевић. Седам наведених сеоба сведоче о присуству Срба на угарском тлу које траје много дуже од три стотине година, како је укореењено у популарној свести.

Књига је писана јасним језиком, али је у свакој од целина он прилагоден испољеном приступу. У већој мери фактографски, приступ Ференца Немета одликује јасна и уравнотежена реченица, а текст прати богат научни апарат, док је приступ Милана Мицића више есејистички, стилски изражајног и складно компонованог реченичног тока који читаоца увлачи у један скрајнути, али слојевити историјски контекст. Визуелној перцепцији књиге доприноси 28 илустрација, међу којима се као посебна целина издвајају оне које је израдио академски сликар Михаил Кулачић. Све наведене карактеристике квалификују овај наслов да буде препоручен широј читалачкој јавности.

UDC 626/627:929 Kiss J.(049.32)

Мр Дејан Јакшић¹

Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

Ђезе Бордаш и Атила Бордаш, Велики канал: гело Јожефа Киша = *Bordás Győző, Bordás Attila, Csatorna született: Kiss József műve*, Културни центар Војводине „Милош Црњански” – Издавачка кућа „Тиски цвет”, Нови Сад 2022, 116 стр.

Тешко је пронаћи неки подухват у људској историји да је у толикој мери променио изглед краја и живот људи на неком подручју, као што је била изградња Великог бачког канала крајем 18. и кроз 19. век. Бачка плодна равница одувек је страдала од деловања вода. Са три стране опкољена промењивим токовима Дунава и Тисе, јужно од Телечке висоравни била је прекривена мочваром. Непрегледна баруштина погодовала је развоју маларичних болести и дивљим животињама. Подземне и надземне воде сатирале су усеве, није било довољно хране и становништва је било мало. Бродски превоз, уз употребу вучне снаге људи и животиња, одвијао се мучно и споро. Средином 18. века појавиле су се идеје да се ово стање поправи изградњом вештачке реке кроз средину Бачке који би одвео непотребну и приближио потребну воду и створио стабилан краћи пловни пут између две велике реке.

За изградњу једног од првих вештачки ископаних канала у континенталној Европи, превасходну заслугу имају хидроинжењери рођена браћа Јожеф и Габор Киш (Kiss). О овом грандиозном подухвату на приступачан и занимљив начин нам казује књига *Велики канал – Дело Јожефа Киша*. Њен централни део је насловљен „Велики канал. О настанку и историјату Францовог канала – претече воденог система ДТД”.

Када је отац браће Киш, надзорник војног магацина у Апатину, погино у рату, бригу над синовима преузима држава школујући их у инжењерској војној академији и шаље у Холандију и Енглеску где стичу знање из хидротехнике. Млади коморски инжењер Јожеф је прво радио на регулацији Дунава код Пожуна (Братиславе) 1772. Године, а затим га шаљу у њему по-

¹ dejan.j@arhivvojvodine.org.rs; Dejan Jakšić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

зната места Апатин и Сомбор да се брине о водама Дунава. Овде, у пуном јеку, затиче колонизацију Немаца. Тежња да се немачко становништво највише насели на коморској земљи у западној и средњој Бачкој отежава чињеница да је овај крај био нарочито мочваран и неплодан, те он добија задатак да га учини бољим местом за живот. Сачињавајући планове за нове насеобине потпуно је сагледао стање по селима. Упоредо, у својој инжењерској канцеларији у Сомбору пројектује млинове, школе, магацине и друге корисне објекте.

Долази на идеју да каналом одведе сувишну воду и прокопа канал од Сивца до Врбаса у ширини једног метра и ту доведе у постојећу Црну бару одакле полако истиче у Тису. Тај одводни канал из 1786. се показао веома успешан, да је нагиб терена повољан и да убрзо нестају ритови и тршчари, да се атар проширује обрадивом земљом. Готов пројекат Великог бачког канала браће Киш из 1789. године начелно прихватају нови цар Франц II и Угарска дворска комора уз предлог да се због ратовима исцрпљене јавне благајне оформи акционарско друштво и 1792. је задужена комисија дала позитивно мишљење. По енглеском узору начињен је конзорцијум за изградњу са којим је Комора је 1793. сачинила уговор, дефинисала улоге, финансирање и привилегије и према царском покровитељу канал се назвао Францовим.

Канал је почињао код Бачког Моноштора на Дунаву, био дуг 97,5 км, дубок од 2 до 8 м, широк 18,5 м, и завршавао код Фелдвара (Бачког Градишта) на Тиси. Поред почетне и крајње преводнице, била би преводница и на средини код Новог Врбаса. Браћа Киш су планирали да радови трају три године, да се ископа 5 милиона кубних метара земље, изграде пратећи објекти, мостови и одводни канали. Време путовања од Градишта до Моноштора Тисом и Дунавом скраћено је за 20 дана узводно и 10 низводно, односно 158 км.

Радови почињу пролећа 1793. и једно време све протиче у најбољем реду, радна снага је привучена добром зарадом. Не смемо заборавити да у то време није било парних машина, пароброда, железнице, и калдрмисаних путева већ су коњске запреге на земљаним путевима вукле лађе, а при ниском водостају прибегавало се људској снази. На церемонији полагања камена темељца 1794. године, поред званица из Беча и Будима, свој благослов је дао и присутни карловачки митрополит Стефан Стратимировић. Међутим, ускоро се пројекат суочио са бројним потешкоћама: понестајање финансијских средстава, урушавање бедема, мањак ангажованих војника (обећано 3–4.000) тесара и зидара, потреба изградње додатне преводнице код Малог Стапара. Ситуација се 1796. толико погоршала да су на радове

упућивани француски ратни заробљеници које није било лако чувати и натерати да раде. Радови су тако споро напредовали да су акционари крајем 1799. године сменили директора Јожефа Киша, док је његов брат идуће године погинуо на француском ратишту. За главног техничко-стручног руководиоца постављен је тада Станислав Хепа (Нерре), инжењер који је од раније био упућен у изградњу. Хепа радове завршава још једном преводницом код Сентомаша (Србобрана) и 2. маја 1802. канал је постао плован целим током.

Иако је учинио неке грешке, што је нпр. морало да се исправи изградњом поменуте преводнице, Киш је незаслужено и неправедно одстрањен од свих каналских послова те се разочаран и озлојеђен повукао из јавног живота. Када је 1813. умро последња жеља му је испуњена и сахрањен је у свом винограду изнад врбашке преводнице.

Изградњом каналског система Бачка је постала једна од најразвијенијих регија у Европи и сасвим се променио живот у овим крајевима. Одводњавањем површинских вода постало је обрадиво чак 120.000 хектара средњег хоризонта Бачке. Земљиште ослобођено бара постаје погодно за пољопривреду и самим тим долази до убрзаног насељавања народа из разних крајева. Док почетком 19. века у Бачкој индустријска производња није постојала, у гравитационом подручју канала почиње да се развија прехрамбена индустрија, прво мануфактурна, после индустријска, настају прве уљаре, шећеране. Дуж канала се граде воденице, кудељаре, штофаре, прерађује се кожа, обрађује дрво, производи свила. У времену док још нема железнице главни робни промет одвија се каналом, допрема се грађевински материјал, угаљ, стока, животне намирнице.

Концесија акционарског Друшва Бачког канала је трајала 25 година, након којих држава преузима бригу. Кишови су још у почетку проценили да би само од превоза соли било исплаћено прокопавање. Добит је била огромна, али је одржавање захтевало сталну бригу и финансирање и употребу све савременијих оруђа, машина за чишћење муља, багера у борби против загушења канала. Мрежа захтева реконструкције, осмишљавање и планирање уз учешће тада перспективних инжењера. Међу знаменитим идејама споменимо формирање заливних система, за потребе наводњавања набављене су пумпе на парни погон. Користе се тада експерименталне технике као што је подводно бетонирање и први пут на овим просторима производи и за постројења користи електрична енергија. Не заборавимо да у време ископавања Францовог канала још нема Суецког, Коринтског и Панамског канала.

Изградњом Францовог канала није завршен рад на каналском систему

Бачке. До почетка 20. века предузето је више великих подухвата. Измештањем главног тока Дунава почетак канала је измештен до Бездана где је изграђена нова преводница (1842–1856). Због многих погодности тај крак се проширује од Бездана ка Баји (1871–, 45 км.). Да би се на исти начин обезбедио југоисток области, од Малог Стапара до ушћа код Новог Сада се прокопава Мали бачки канал (1871–1875). На крају је преводница код Градишта (1901), која се у току радова на скраћивању речног тока нашла на мртвом рукавцу Тисе, измештена у Стари Бечеј и мрежа проширена за још 18 км. Подсетимо да је и у суседном Банату током 18. века извођени каналски радови због спречавања поплава и успостављања речног саобраћаја. Велики инфраструктурни радови су, нарочито, били изведени на кривудавом току Бегеја почетком 19. века.

Укупно је на Великом бачком каналу изграђено 67 мостова, прво понтонских и дрвених, затим бетонских камених и гваоздених са 7 железничких. На сваких 6–7 км изграђене су стражарске колибе, са шталам за вучне коње и радионице за поправке. Врхунац пловидбене фреквенције на каналу био је 1913. године када је на њему пловило 4.200 лађа и 1.800 сплавова. Сам канал је издржавао 4.000 људи, односно толико породица. Истакнимо и то да је систем канала и брана, иако је пре свега намењен одводњавању и наводњавању, више пута спасио Бачку, и умањио штету од великих поплава Дунава и Тисе.

После завршетка Првог светског рата највећи део троделног каналског система налази се сада у оквиру Краљевине СХС, а његова основица мења име у Канал Краља Петра I. Поново постоји акционарско друштво и техничка управа у Сомбору. Данас су бачки канали део Хидросистема Дунав—Тиса—Дунав (ДТД), јединствене каналске мреже која повезује токове тих река кроз Војводину, намењен преваходно за одводњавање унутрашњих вода, наводњавање, одбрану од поплава, снабдевање водом, одвођење употребљених вода, али и за пловидбу, туризам, рибарство и шумарство.

Други књиге „Јожеф Киш као архитекта” упознаје нас са свестраном делатношћу и животу овог неуморног градитеља. Овековечен као творац Великог бачког канала инжењер Киш је био геометар, хидроинжењер и архитекта (*Jozeph Kiss: geometra, hydraula et architectus*), али и главни старатељ Бачко-сремске евангелистичке бискупије. Његова пројектна канцеларија у Сомбору заслужа је за многе јавне објекте у Бачкој укључујући и ранију градску кућу у Суботици. Први црта делове тока Дунава и његове околине за коју је био заинтересован. Као утицајан човек у црквеном животу добијао је поруџбине за градњу храмова, као што је Грkokатоличка

црква у Куцури, и пратећих црквених објеката. Поред преводница пројектовао је млинове (суваче и воденице), школе, гостионице и на крају своју гробницу.

*

Попут браће Киш, у заједничком раду, аутори ове књиге су рођена браћа Ђезе и Атила Бордаш. Ђезе (Врбас, 1948) је професор књижевности и награђивани књижевник, радник на пољу прожимања веза српске и мађарске културе. Атила (Врбас, 1942–2019), по струци технолог, од ране младости се бавио етнографијом и историјом млинарства. У својим архивским истраживањима откривао је мање познати опус Јожефа Киша. Двојезична публикација, на српском и мађарском, обogaћена је бројним прилозима, фотографијама и плановима.

Аутори спомињу кризни тренутак кад се озбиљно преиспитивало да ли је време да се канал затрпа, и други када је Комора забранила подизање пруга паралелно са каналима. Познаваоце прилика ова књига подсећа на чињеницу да су од разорног деловања која су опустошила наше крајеве 2014. године, Војводина није претрпела штете, пре свега инжењерском памету и континуираним напорима да се воде држе под контролом, баштиће традицију умних претходника. подсећање на хидротехничке подухвате и стручњаке и ентузијасте из прошлости, је опомена да се да се стално одржава одбрана пред непредвидивим природним воденим стихијама.

Ова сажета и подацима пребогата публикација није резултат некаквог систематског истраживања, већ има за циљ да савременицима укаже, у поводу 220. годишњице отварања, на потребу препознавања вредности једног изузетног наслеђа и прегнућа и љубав према завичају.

UDC 929.731-055.2(497.11)"18/19"(049.32)

Маја Видовић¹

Клуб историчара „Посавина” (Шамац)

Република Српска

Босна и Херцеговина

**Урош Миливојевић, Сујрује српских владара из династије
Карађорђевића и Обреновића,
БИГЗ школство, Београд 2021, 334 стр.**

Урош Миливојевић је дипломирао на Одјељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2003. године. Запослен је као кустос у Војном музеју у Београду. Коаутор је три уџбеника историје за основну школу у издању БИГЗ школства и редактор *Историјског аџласа за основне и средње школе: од праисторије до XXI века* (Data Status, 2018) . Превео је са енглеског на српски језик неколико историографских дјела: С. Мичел, *Историја њозној Римској царствија (284–641)*, Слио, Београд 2010; Г. Вернадски, *Кијевска Русија, Утопија*, Београд 2013; *Дрући свейски райи, велики илустрировани водич*, Data Status , Београд 2016; *Први свейски райи. Велики илустрировани водич*, Data Status, Београд 2018 (са копреводиоцима). У периоду од 2008. до 2012. године са двоје пријатеља уређивао је сајт *Историјска дидлиотека* (<https://istorijskabiblioteka.com>). Аутор је више расправа, чланака, приказа и других радова.

Темама у којима се говори о приватном животу, и то најприје о женама, се све више даје простора у савременој историографији. Читаоци су све више заинтересовани за изучавање прошлости љепшег пола, прије свега јер су обогашене бројним интригама, сукобима и другим животним драмама које се готово налазе код свих обичних људи, а посебно то бива занимљиво када се то односи на истакнуте личности из прошлих времена. У тим случајевима приватни живот није могао остати тајан ма колико се у неким тренуцима актери трудили да прикрију детаље из приватног живота.

Дјело садржи, поред уводне ријечи, осам поглавља, регистар личних имена, библиографију и на крају израз захвалности. Оно што је примјетно јесте да се не могу наћи никакви подаци о самом аутору. Дакле, уколико

¹ *majuska55@hotmail.com*; Maja Vidović, Club of Historians “Posavina” (Šamac), Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina

читаоци нису довољно упознати о самом аутору не могу да стекну утисак да ли је ријеч о историчару, публицисти или неком заљубљенику у проучавање прошлости. Наиме, књига би требала да посједује неколико основних информација о аутору. Такође на полеђини се налази кратка рецензија без навођења о којем аутору рецензије је ријеч. Тираж књиге износ 500 примјерака. Издавач је БИГЗ из Београда док је штампа ЈП „Службени гласник”.

Књига, сама по себи, има намијену да упозна читаоце о значајним женским личностима из двије истакнуте српске владарске династије новог вијека. Ко су биле, каква им је била улога у приватном и политичком животу супружника, какав су имале карактер и друге сличне занимљиве приче које је истакао аутор у књизи, постале су доступне широј публици. Поред изузетно занимљивог текста, који се чита у једном даху и привлачи пажњу у потпуности, аутор је дјело обогатио и занимљивим визуелним садржајем. Тако да се, уз текст, може и визуелно доживјети вријеме о којем се говори, од начина облачења, портрета, институција, разних објеката до употребе свакодневних предмета. Када је ријеч о дизајну, односно визуелном представљању, ту може да се закључи да је аутор поклатио велику пажњу. Кроз илустративни приступ у току читања, стиче се утисак као да сте присутни све вријеме у самом току догађаја о коме се говори. Користећи савремену технологију, већина илустрација је представљена у боји, сем неколицине које су у оригиналу биле црно-бијеле. У самој књизи налази се велики број илустрација, готово на свакој другој страни, различитих димензија уз опис значења.

Уз опис приватног и јавног живота сваке владарке, у посебно издвојеним пасусима, налази се кратка биографија мужа владарке односно владара или значајне личности тога времена која је имала утицаја на животе владарских породица. Садржај је обогаћен и додатним текстовима у виду мемоарских записа, писама или цртица из других видова извора и литературе.

Имена владарки о којима може да се прочита су: вождовица Јелена Карађорђевић (4–19), кнегиња Љубица Обреновић (20–59), кнегиња Персида Карађорђевић (60–95), кнегиња Јулија Обреновић (96–131), краљица Наталија Обреновић (132–179), краљица Драга Обреновић (180–233), краљица Марија Карађорђевић (234–283) и краљица Александра Карађорђевић (284–313).

Приликом читања читалац може да стекне увид о женама које су, свака на свој начин, утицале на токове српске историје овог периода. Кроз бурне интриге, узбудљиве и понекада трагичне судбине ових владарки, мијењао се и сам ток српске историје 19. вијека. Читајући књигу стиче

се утисак да је аутор својим стилем, који више подсећа на жанр љубавног романа са примјесам драме, желио да публици приближи једну врло важну тематику о којој наше друштво, односно историографија није обраћала, у претходним временима, велику пажњу. Такође, аутор је у наведеном дјелу објединио двије породице које су, поред борбе за доминацију, имале и заједничке породичне везе. Желио је да представи и ону другу, људску страну, када политика на тренутак утихне. Ону емотивну страну жене, која је више изражена него код мушкарца, односно страну гдје емоције надвлађају разум.

Као недостатак у књизи, може да се наведе непозивање на изворе и списак литературе у току текста. Списак се налази на крају књиге, у одељку списка извора и литературе. Иако је аутор нагласио на који дио текста се позива, односно шта је туђица у тексту, тако што је означио текст курзивом, није навео у загради нити фусноти одакле је цитат преузео. Тако да би читалац или истраживач који би се више заинтересовао за дати текст требао да добро познаје тематику или да претпостави на који се тачно извор аутор позива.

Наиме, као други недостатак може да се уочи да аутор није, у току писања, износио свој став по питању теме. Дакле, не може да се дође до закључка какво критичко мишљење аутор посједује на задану тему, као ни то која би се, по њему, требала покренути тема по питању српске историографије према женама. Наиме, књига представља компилацију више текстова представљених у једну причу наведених хронолошким редом. Такође, аутор није навео у уводном дијелу имена истраживача који су се бавили овом или сличном темом, као ни то који је био његов мотив односо шта га је навело да напише дјело о којем говори.

Књига може да се уврсти у поље стручно-информативног карактера, која кроз занимљиве приче хронолошки разврстане доноси свјетлост једне епохе те на стручни начин расвјетљава чињенице, које су у историографији биле познате, али не и ширијој заинтересованој публици, којој и јесте књига намјењена како би расвјетлила бројне заблуде. Сем заљубљеника у прошлост и заинтересованих стручних лица, књига се препоручује свима који воле да читају романе љубавно-историјског карактера са примјесам драме.

Што се тиче извора и литературе, аутор је користио савремена историографска достигнућа, као и изворе онога времена. На списку се може пронаћи 44 извора и 76 наслова кориштене литературе најистакнутијих истраживача и познавалаца лика и дјела ове двије династије. Поред већине домаћих наслова може се уочити и неколико страних.

Књига може да се искористи и као основ за једну изложбу сличног или

истог наслова те на тај начин да се још више приближи заинтересованој публици. Наиме књига може да се користи и као додатна литература у образовном систему приликом проучавања националне историје новог вијека. Разлог овом ставу јесте посједовање великог броја извора, односно исјечака из мемоара и других записа као и богатство визуелног садржаја. Уколико се нека продукцијска кућа буде заинтересовала за снимање серијала, на ову или сличну тему, књига аутора Уроша Миливојевића може, и те како, бити од велике користи.

UDC 069.9(497.113 Novi Sad)

Јелка Тинтор¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ПРОЈЕКАТ И ИЗЛОЖБА УТОЧИШТЕ У РАВНИЦИ. ГРЦИ У АУТОНОМНОЈ ПОКРАЈИНИ ВОЈВОДИНИ 1945–1949.

Пројекат „Уточиште у равници’ Грци у Аутономној Покрајини Војводини 1945–1949.” је настао као резултат заједничког рада Архива Војводине, Националног савета грчке националне мањине у Републици Србији, Културног центра „Буљкес–Маглић” и новосадског сликара и вајара Лефтериса Константинидиса.

Циљ изложбе и пратећих активности је подсећање и упознавање шире јавности о животу грчке националне мањине у Федеративној Народној Републици Југославији, која је настала након пораза револуционарне армије у Грчком грађанском рату (1945–1949). Изложбом је представљен један сегмент историје грчко-југословенских односа, односно историјски догађај који је у историографији слабије истраживан а широј јавности готово непознат. У питању је избеглички талас Грка из, грађанским ратом захваћене, Краљевине Грчке и њихово насељавање и формирање грчких заједница у неколико места у ФНР Југославији.

Грчка је 1940. године је ушла у рат са Италијом, а наредне године је била нападнута од немачких снага. Од 1941. до 1944. године била је окупирана и подељена између Немачке, Италије и Бугарске, док су краљ и влада побегли у егзил у Египат. Грчку ратну стварност обележило је рано покретање оружаних отпора, који су били идеолошки и политички супротстављени. У септембру 1941. године створен је Народноослободилачки фронт – ЕАМ са својим војним крилом ЕЛАС-ом, тј. Грчком народноослободилачком армијом у којој су одлучујућу реч имали представници Комунистичке партије. Задатак ЕАМ-а био је двојак: да организује отпор и да обезбеди слободан избор облика власти после коначног ослобођења земље. Са друге стране стајао је главни идеолошки противник – Национални републи-

¹ jelka.t@arhivvojvodine.org.rs; Jelka Tintor, Archives of Vojvodina, Serbia

кански грчки савез ЕДЕС. Током 1944. године на конференцији у Либану приступило се образовању нове владе националног јединства у којој су комунисти након првобитног одбијања ипак прихватили споредан положај. Међутим, после повлачења Немаца из Атине у октобру 1944. године, сва кључна места у влади са којих се управљало земљом припала су другим грађанских партијама које нису учествовале у народноослободилачком покрету. Затим, питање демобилизације герилске војске и њихова замена редовном државном војском резултирало је, поред низа других политичких проблема, великим демонстрацијама у Атини 3. децембра 1944. године, које је организовао ЕАМ. Сукоб између демонстраната и полиције у који су се умешале и енглеске војне снаге прерастао је у грађански рат који је трајао до средине јануара 1945. године. Преговорима у Варкизи, 12. фебруара 1945. године, потписан је споразум о условима прекида сукоба, предвиђено је укључивање представника левице у политички живот, разоружавање ЕЛАС-ових јединица и амнестија за учеснике сукоба. Део незадовољних припадника ЕЛАС-а одбацио је споразум и одбио да преда оружје. Један део оних који нису прихватили споразум изабрао је као привремено решење да оде у суседне балканске земље у којима су комунисти већ били на власти, док се други део ЕЛАС-ових партизана повукао назад у планине настављајући борбу.

Прве избеглице су пристигле на самом почетку рата а током наредних година статус и положај ове емигрантске заједнице био је предмет интересовања бројних дипломатских преписки и штампе, а јављао се и у документима међународних организација које су се бавиле питањем грађанског рата у Грчкој. У значајном броју, Грци су стигли све до северених крајева земље и задржали се неколико година у војвођанским местима, првенствено у Буљкесу, Гакову, Крушевљу, Новом Саду, итд. Руководство Комунистичке партије Југославије одлучило се за територију Војводине јер су становници немачке народности били принудно расељени а сама места су пружала све потребне услове за прихват неколико хиљада нових становника.

Средиште њиховог окупљања и живота било је војвођанско село Буљкес, данашњи Бачки Маглић, у којем су уживали потпуну аутономију у односу на државу па је у једном тренутку ово село постало готово држава у држави, са својом аутономном управом, штампањем сопственог новца итд. За време свог боравка, Грци су водили своје матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, и укључивали се у друштвено-политички живот шире заједнице, па су тако слали своје посебне јединице на рад на изградњи пруге Шамац–Сарајево.

Иако је деловало да је живот на новим просторима добро организован у економском, просветном и културном смислу, постојао је проблем у односима Грка и Славомакедонаца у погледу решавања „македонског питања”, који се нарочито заоштрио после отварања сукоба око Информбира. Славомакедонци су пребацивани из Буљкеса у два села, Гаково и Крушевље, где су принудним исељавањем избеглица из СР Македоније створене две друге избегличке заједнице.

Распад ове специфичне грчке комуне и одлазак готово свих њених чланова у друге земље Источног блока, десио се паралелно са сукобом Југославије са Совјетским Савезом, у којем је већина чланова ове комуне подржала став Комунистичке партије Грчке и стала на страну Москве. Крајем августа 1949. године, руководство Буљкеса је по директивама ЦК КП Грчке поставило захтев да се избеглице преселе у Чехословачку, што је и одобрено од стране југословенских власти, тако да је у првој половини септембра пребачена већина избеглица преко Мађарске у Чехословачку.

У Буљкесу је остало око 800 чланове ове заједнице, од којих је само неколицина наставила живот на подручју АП Војводине, као својеврсно сведочанство о постојању грчке заједнице на овом поменутом простору.

Изложба је подељена на пет тематских целина: „У средишту рата”, „Грчке избеглице у Буљкесу и другим местима”, „Свакодневни живот Грка у новој средини”, „Историја приватног живота Грка у Војводини” и „Одлазак грчких емиграната из Југославије”.

Посетиоци су први пут имали прилику да виде документа која обухватају најзначајније догађаје из живота и рада ове необичне комуне, тзв. „Седме југословенске републике”, као и предмете по којима је прошлост Буљкеса постала препознатљива. Такође, снимљен је документарни филм у форми интервјуа током марта 2023. године у месту Нотиа у Грчкој, са некадашњим становницима Војводине и њиховим потомцима, који представља аутентично сведочанство о сећању на некадашњи живот на овим просторима.

Поред архивске грађе која се чува у Архиву Војводине, представљена су и документа Архива Југославије, као и други изложбени материјал, који је у приватном власништву или припада другим установама и организацијама у земљи и иностранству. Изложба је обogaћена аудио-визуелним елементима, односно приказан је филм „Избеглице из Егејске Македоније”, који су нам уступиле Филмске новости из Београда. Изложба је свечано отворена 12. маја 2023. године у Архиву Војводине, а издат је и каталог у ПДФ формату.

Упутство сарадницима

Радове за часопис *Археон* слати на е-mail као прилог (Attachment) на адресу Редакције (bulatovic_boris@yahoo.com) до 1. септембра за број који ће бити објављен у текућој години. У разматрање се прихватају тектови писани на српском, енглеском, руском, немачком, француском, шпанском, као и на језицима у службеној употреби на територији АП Војводине.

Структура категоризованих чланака (за рубрике Архивистика, Историографија, Културна баштина и Прилози и грађа) је следећа:

- име и презиме, звање;
- адреса аутора или установе у којој ради;
- наслов рада;
- апстракт (50–100 речи) на језику основног текста;
- кључне речи (4–8);
- текст (обима до једног и по ауторског табака – 24 странице, односно до 45.000 карактера);
- наслов, резиме и кључне речи на енглеском језику (100–250 речи) и на српском уколико је основни текст писан на неком од преосталих наведених језика;

Прилози за остале рубрике не захтевају апстракт и резиме.

Форма текста:

- текст процесор Word Office;
- стил Normal;
- формат стране B5;
- фонт Times New Roman, 16 pt наслов, 11 pt апстракт, кључне речи и резиме, 12 pt поднаслов (bold), 12 pt основни текст, 10 pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Начин цитирања:

- **Монографија:** Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Сlio, Београд 2003, распон страница (на језику и писму цитираног издања);

- **Чланци у периодичним публикацијама:** Татјана Стеванчев, „Услуге архива у Војводини доступне на интернету”, *Архивски анали*, год. 5, бр. 5, 2009, 20–63.

- **Чланци у зборницима радова:** Дарко Танасковић, „Окциденталистички редукционизам пред уметношћу Иве Андрића”, у: Рајко Кузмановић (ур.), *Андрић између Истјека и Зайага*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2012.

- **Поглавље у књизи истог аутора:** Димитрије Богдановић, „Политика КПЈ према националном питању”, у: *Књија о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд 2006, 337–352.

Илустрације које се прилажу уз рад морају бити адекватно скениране (јасно читљивог текста, уколико га има). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: bmp, jpg или tiff (300 pixels/inch). Свака илустрација би требало да буде послата у засебној датотеци.

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Истовремено предавање истог рукописа у више часописа представља кршење етичких стандарда. Такав рукопис се изузима из даљег разматрања.

У случају да је послати рукопис резултат научноистраживачког пројекта или да је, у претходној верзији, био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), детаљнији подаци о пројекту, конференцији и слично, наводе се у фусноти на почетку текста. Рад који је већ објављен у неком часопису не може бити прештампан у *Археону*, уколико није реч о преводу, адаптацији и измени на основу додатних истраживања, што мора бити јасно назначено.

Примљени радови се не враћају.

Издавач
Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад
тел.: +381 21 4891 800; факс: +381 21 522 332
www.arhivvojvodine.org.rs
E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор

Лекџура и корекџура
Уредништво

Преводи резимеа
Уредништво, Александар Димитријевић (енглески),
Јованка Алимпић Вујичић (руски)

Припрема за штампу
Александар Павловић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.25(497.113)

АРХЕОН : часопис Архива Војводине = Arheon : journal of the Archives of
Vojvodina / главни и одговорни уредник Небојша Кузмановић. - Год. 1, бр. 1 (2018)-
. - Нови Сад : Архив Војводине, 2018- (Нови Сад : Сајнос). - 24 cm

Годишње. - Текст на срп., енгл., рус. и мађ. језику.

ISSN 2620-1305 = Археон

COBISS.SR-ID 327430407